ГРАМОТА

НОВА УКРАЇНСЬКА ШКОЛА

Таміла ЯЦЕНКО, Василь ПАХАРЕНКО,
Олеся СЛИЖУК

УКРАЇНСЬКА ЛІТЕРАТУРА

8

Таміла Яценко, Василь Пахаренко,
Олеся Слижук

«Українська література»
підручник для 8 класу
закладів загальної середньої освіти

Видавництво «Грамота»
2025

УДК 821.161.2.09*кл8(075.3)
Я92

Рекомендовано Міністерством освіти і науки України
(наказ МОН України від 21.02.2025 № 347)

Яценко Т., Пахаренко В., Слижук О.

Я92 Українська література : підруч. для 8 кл. закл. загальн. середн. освіти / Таміла Яценко, Василь Пахаренко, Олеся Слижук, Ірина Тригуб. Київ : Грамота, 2025. 264 с.

ISBN 978-617-559-032-4

Підручник відповідає вимогам Державного стандарту базової середньої освіти та чинній модельній навчальній програмі «Українська література. 7–9 класи» для закладів загальної середньої освіти *(авторський колектив під керівництвом Т. О. Яценко)*.

У виданні запропоновано твори класичної та сучасної української літератури різних родів і жанрів, нариси про життя та творчість письменників / письменниць, систему компетентнісно орієнтованих запитань і завдань різних рівнів складності.

УДК 821.161.2.09*кл8(075.3)

ISBN 978-617-559-032-4

© Яценко Т. О., Пахаренко В. І., Слижук О. А., Тригуб І. А., 2025
© Видавництво «Грамота», 2025

Навчальне видання

ЯЦЕНКО Таміла Олексіївна, *ПАХАРЕНКО* Василь Іванович,
СЛИЖУК Олеся Алімівна, *ТРИГУБ* Ірина Анатоліївна

Українська література

Підручник для 8 класу закладів загальної середньої освіти

Рекомендовано Міністерством освіти і науки України

Підручник відповідає Державним санітарним нормам і правилам «Гігієнічні вимоги до друкованої продукції для дітей».
У виданні використано ілюстрації, які перебувають у вільному доступі в мережі «Інтернет».

Редакторка *Н. Забаштанська*. Художня редакторка *Н. Антоненко*.
Комп'ютерна верстка *Л. Ткаченко*. Коректорка *І. Барвінок*

Формат 70x100/16. Ум. друк. арк. 21,75. Обл.-вид. арк. 18,93.
Тираж 0000 прим. Зам. №
Видавництво «Грамота», вул. Паньківська, 25, оф. 15, м. Київ, 01133.
тел. +38(067) 407-50-73. E-mail: info@gramota.kiev.ua;www.gramota.kiev.ua

Свідоцтво про внесення до Державного реєстру України
суб'єктів видавничої справи ДК № 341 від 21.02.2001 р.

Віддруковано в ТОВ «КОНВІ ПРІНТ».
03680, м. Київ, вул. Антона Цедіка, 12. Свідоцтво ДК № 6115 від 29.03.2018 р.

За Модельною навчальною програмою колективу авторів під керівництвом Т. О. Яценко

Дорогі друзі!

Цього року ви продовжуватимете відкривати для себе захопливий світ української літератури, але по-новому.

У попередніх класах ваш читацький досвід збагатився прочитанням класичних і сучасних художніх творів різних жанрів. Ви ознайомилися з народними й літературними казками, легендами, переказами, міфами, байками, віршами, оповіданнями, повістями про красу природи, Україну та її історичне минуле, світ дитинства, формування характеру й життєві випробування особистості, про різдвяні дива тощо. У коло ваших читацьких уподобань увійшли гумористичні, пригодницькі, детективні тексти, твори фантастики та фентезі.

У 8-му класі ви розглянете українську літературу більш системно й послідовно — за історичними періодами та мистецькими напрямами й стилями.

Ви довідаєтеся про давніх українців, таємничих скіфів, загадкові літературні твори часів середньовічної Русі, відкриєте для себе біблійну скарбницю мудрості.

У світ козацької України вас перенесуть неповторні народні думи, героїчні історичні пісні, створені в добу Ренесансу, та химерні писання стилю бароко. Ви ознайомитеся зі знаковими творами кримськотатарської літератури й переконаєтеся, що вивчення української і кримськотатарської літератури в єдності зумовлено тим, що кримські татари й українці є корінними етносами України, історичні долі яких нерозривно пов'язані.

Поезія, проза та драматургія XIX ст. — твори епох Романтизму та Реалізму — дадуть вам змогу осягнути їхні мотиви, тематику, особливості, ідеали й цінності. А прослідкувати відображення конкретної історичної доби та її відомих представників ви зможете під час читання сучасних творів про ті часи.

На шляху глибшого пізнання художнього слова вам допоможуть рубрики підручника, що мають відповідні позначки. Тож ознайомтеся з ними.

Читацький путівник допоможе рухатися в правильному напрямку під час читання, зосередити увагу на тих запитаннях у художньому творі, що є для вас найбільш важливими.

Пригадайте!

Це нагадування про ті знання та вміння, які ви отримали в попередні роки на уроках української літератури або ж з інших предметів.

Мовна скарбничка розтлумачить вам значення окремих слів, розкаже про їхнє походження.

Поміркуйте!

Запитання та завдання, що допоможуть вам упевнено рухатися шляхом компетентних читачів і читачок, акцентують увагу на художніх прийомах, важливих для осмислення твору.

Історичні паралелі — рубрика, що містить цікаві розповіді про ті історичні події, які вплинули на написання художнього твору або ж безпосередньо відображені в ньому.

Митці та доба

Це розповідь про письменника чи письменницю та добу, у яку було створено твір, про зв'язок минулого із сьогоденням. Ви розкриєте таємниці художнього твору, ознайомитеся з поняттями теорії літератури, розуміння яких потрібне для глибокого осмислення художнього тексту.

Мистецькі діалоги

Це рубрика, що містить розповіді про інтерпретації твору чи навчальної теми в інших видах мистецтва — живописі, музиці, архітектурі тощо.

Читайте та досліджуйте!

Це творчі дослідницькі завдання та читацькі проєкти для самостійного або групового виконання. Така робота потребує чимало часу, тож оберіть найцікавіші для вас завдання та підготуйте їх упродовж семестру.

Підсумуймо!

Це рубрика із запитаннями та завданнями для узагальнення і систематизації вивченого.

Автори

Вступ

Ви вже чимало знаєте про дивовижний світ мистецтва та літератури. У вас буде нагода піднятися на вищу сходинку розуміння секретів мистецтва, відкрити для себе ще захопливіший його обрій — розглянути художні твори на культурному тлі певної доби.

ХУДОЖНІЙ ТВІР У КОНТЕКСТІ ДОБИ

Пригадайте!

- Які види мистецтва існують?
- Що таке *художня література*?
- Наведіть приклади художнього образу.
- Роздивіться репродукцію картини І. Богданової. У чому полягає її символізм? Чому це зображення є саме витвором мистецтва?

І. Богданова. Українські серця

Митці та доба

Передовсім задумайтеся: коли ви обираєте певний одяг, манеру висловлювання, спосіб поведінки, слухаєте саме таку музику, читаєте книжку, дивитеся фільм чи аніме, це тільки стовідсоткове особисте рішення кожного / кожної з вас. На перший погляд здається, що так. Але ж ваші ровесники й сто років тому робили інший вибір, і двісті — ще інший, і п'ятсот — ще... Тобто вибір, смаки, уподобання кожної людини зумовлює не лише власне «Я», а й оточення та атмосфера тієї доби, у яку вона живе.

Поміркуйте!

- Роздивіться репродукцію картини М. Безкоровайного. Яку епоху тут відтворено?
- За якими ознаками ви це визначили?
- Доберіть малюнки та світлини в інтернеті й опишіть, яким це місце в Києві було в інші епохи.

М. Безкоровайний. **Андріївський узвіз**

Розглядаючи культуру, дослідники давно вже помітили, що вона в певну добу / епоху в усіх своїх виявах має спільні прикмети, розвивається як цілісність, як єдиний живий організм. Власне, якраз зміна цих прикмет означає прихід нової доби замість попередньої. Отже, не лише кожна людина, кожний талановитий митець / мисткиня, а й кожна доба має свій стиль.

Стиль доби (або ***культурно-мистецька епоха***) — це найзагальніші традиції, погляди, уподобання певної доби, якими вона відрізняється від інших епох.

Стиль доби виявляється в мистецтві, філософії, науці, моралі, політиці, архітектурі, моді, побуті... — у всіх ца́ринах життя суспільства. Та все ж найвиразніше — саме в мистецтві. Стиль доби зумовлює і появу відповідного мистецького напряму.

Мистецький напрям формують митці / мисткині, які мають споріднені стилі та творять у межах спільної доби/ епохи та нації. Стилі доби й мистецькі напрями найчастіше збігаються, як-от: ренесанс, бароко, романтизм, реалізм та ін.

Зрозуміло, що художню своєрідність твору визначає передовсім *індивідуальний стиль автора* (його неповторна манера). Але на авторський стиль помітно впливають історичні й культурні умови, у яких живе митець / мисткиня, стиль доби.

Мистецькі діалоги

На початку повномасштабного вторгнення росіян в Україну у 2022 р. французький фотохудожник ***Емерік Луїссе*** створив інтерпретацію картини українського художника ***Іллі Рєпіна*** «Запорожці пишуть листа турецькому султану».

Е. Луїссе. Здалека чую відповідь козаків. *Світлина*

І. Рєпін. Запорожці пишуть листа турецькому султану

ВСТУП

Усесвітньо відома картина українського митця зображує епізод історії XVII ст. — рішучу відмову козаків здатися без бою на вимогу османського султана Мехмеда IV. Сучасні козаки — бійці 112-ї бригади ТрО Збройних сил України — створюють інсталяцію на мотив славнозвісного художнього полотна. Українські воїни-герої, як і їхні відомі пращури, глузують із ворогів-росіян, бо впевнені у своїх силах і великій перемозі.

Поміркуйте!

- Розгляньте репродукцію картини кінця XIX ст. І. Рєпіна та світлину 2022 р. Е. Луїссе. Чому, на вашу думку, картина українського художника зацікавила французького митця?
- Чи вдалося французькому фотохудожнику провести паралелі між нинішньою війною, яку ведуть славні українські воїни в протистоянні російській агресії, з битвами запорозьких козаків?
- Які художні деталі творів указують на те, що роботи створено в різні культурно-мистецькі епохи та в різні історичні часи?

Читайте та досліджуйте!

1. З уроків історії України та всесвітньої історії вам відомо про різні епохи, періоди розвитку людства. За допомогою технологій штучного інтелекту (Chatmind) підготуйте ментальну карту, на якій розмістіть у хронологічній послідовності вивчені вами раніше художні твори. Зробіть висновок про спільні ознаки художніх творів однієї культурно-мистецької епохи / доби.

2. ***«Реклама книжки»***. Створіть рекламу книжки, яку ви радите прочитати своїм однокласникам та однокласницям. Оберіть форму реклами — буклет, відеоролик тощо. У рекламі зазначте автора, назву твору, епоху, у яку він створений, головних героїв / героїнь. Коротко та влучно аргументуйте, чому саме цю книжку потрібно прочитати. Після рекламування проведіть опитування в класі та дізнайтеся, на кого ваш буклет, ролик тощо справив вплив і хто вирішив прочитати цю книжку.

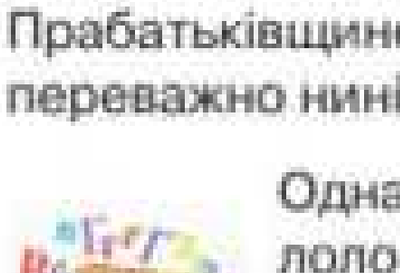
Підсумуймо!

- Що нового ви дізналися про розвиток мистецтва та літератури із цього розділу?
- На прикладі одного з раніше прочитаних творів доведіть, що на творчість митців / мисткинь має вплив історична доба, у яку вони живуть і творять.
- Які думки, викладені в цьому розділі, ви не поділяєте? Чому? Обговоріть їх зі своїми однокласниками й однокласницями або ж з іншими близькими людьми.

ПРАДАВНЯ УКРАЇНА В ДЗЕРКАЛІ ЛІТЕРАТУРИ

Цьогоріч захопливу мандрівку стежками рідної літератури ви розпочнете з далекого минулого. Довідаєтеся, яким уявляли світ у сиву давнину, які народи були пращурами українців.

КУЛЬТУРА Й ВІРА ПРАДАВНІХ УКРАЇНЦІВ

Прадавня історія світу, зокрема України, оповита численними загадками й таємницями. До нас дійшло дуже мало відомостей із тих часів, і не всі вони вірогідні. Тому науковцям часто залишається тільки висловлювати припущення, які між собою конкурують. Деякі згодом підтверджуються додатковими фактами, а інші спростовуються.

Ускладнює ситуацію і те, що в давнину народи часто мандрували з місця на місце: чи то в пошуках кращої долі, чи рятуючись від ворогів, розселялися по різних територіях. Тому вони перемішувалися, розчинялися в інших племенах. Окрім того, одні й ті ж племена нерідко називали себе по-різному. Це вносить неабияку плутанину в розуміння праісторії.

У будь-якому разі історія українців розпочинається з появою слов'ян. Це велика група мовно й культурно споріднених етносів Європи. До неї належать українці, білоруси, поляки, чехи, словаки, болгари, серби, хорвати, чорногорці й інші народи. Прабатьківщиною слов'ян є лісостепові простори між Віслою і Доном, тобто землі переважно нинішньої України.

Одна з найпереконливіших гіпотез походження самоназви цього етносу філологічна. Очевидно, *слов'янами* називали тих, хто говорить словами, тобто зрозуміло. А от неслов'янський люд іменували *німцями*, тобто німими, бо їх не можна було зрозуміти. Слов'янські мови справді дуже подібні.

Перші писемні згадки про слов'ян датують VI ст. н. е. Хоча формувалися вони впродовж IV–V ст.

Отже, українці є автохтонами (від грецьк. *місцевий, корінний*), тобто з'явилися і завжди жили там, де живуть і нині. Споконвіку вони були хліборобами, хоча й займалися також скотарством, мисливством, рибальством, ремеслами. Оці дві ознаки — автохтонність і хліборобство — і визначили *національний характер* (менталітет українців), зокрема особливу любов, прив'язаність до землі та рідного краю.

Наші предки намагалися жити миролюбно й демократично. Чужі землі не загарбували, але хоробро обороняли свої. Верховну владу в племені здійснювали народні збори — віче, де «всяк міг слово сказати». Віче обирало князя та контролювало його діяльність.

Багатьма якостями, мовними й культурними надбаннями збагатили українців і ті численні народи, які раніше тут проживали та поступово злились

із нашим або із часом переселилися на інші землі. Це трипільці, кімерійці, кельти, готи, гуни, скіфи, сармати та багато інших племен.

Особливо помітний вплив справили трипільці (існували в VII–III тис. до н. е.). Це одна з найдавніших і наймогутніших хліборобських цивілізацій. Саме трипільці на українських землях здійснили найвидатніший винахід людства — колесо, а також одні з перших приручили коня. В українському гончарстві, різьбярстві, вишивках, писанках досі збереглися геометричні рослинні орнаменти трипільців.

Трипільська хата. *с. Легедзине (Черкащина). Сучасна реконструкція*

Митці та доба

Упродовж тисячоліть наші пращури, як і інші народи, створили мудру й цікаву міфологію. Вам уже відомо, що міф — це образно-фантастичні уявлення наших предків про походження і будову світу, появу богів, природних стихій, людини.

Пригадайте!

- Дослідники розрізняють кілька груп міфів: *космогонічні* (від грецьк. *Всесвіт, народження*), *теогонічні* (від грецьк. *походження богів*), *антропогонічні* (від грецьк. *походження людини*), *героїчні*. Про що йдеться в кожній із цих груп?
- Скориставшись «хмарою» слів, розкажіть, яким богам поклонялися русичі та з якою стихією чи явищем пов'язували кожного / кожну з них.
- Пригадайте сюжети оповідей «Дажбог і Жива» та «Калина», які ви вивчали в попередніх класах. Чому перший твір за жанром міф, а другий — легенда?

Отже, ***міф*** — це первісна форма духовного життя, з якої згодом, мов дерево із зернини, виростуть релігія, мистецтво та наука. У міфі обожнювали силу природи, рослини, тварин, пристрасті людської душі. У ньому, наприклад, грім і любов — це божества. Звідси розвинувся головний принцип язичництва — багатобожжя. А вже в пізніших релігіях обожнюватимуть єдину вищу силу.

У міфічному мисленні поєднувалися зародки всіх видів мистецтва, наук, політики, судочинства, виховання, освіти, медицини тощо. Адже міфи задовольняли всі духовні запити, давали інструкції для будь-яких дій. Такий стан називають *зародковим синкретизмом* (від грецьк. *федерація міст*), тобто злитість, нерозчленованість.

Головна мета міфології — поєднати, примирити протилежності, суперечності буття (живе — мертве, своє — чуже, жіноче — чоловіче, агресивне — миролюбне, земне — небесне тощо). Міфічне мислення було магічним, тобто спиралося на віру в диво, на пошук та очікування чудес. Тоді людина пізнавала й трактувала світ за допомогою символів, тобто умовних образів-знаків, що виражають певне узагальнення.

Поміркуйте!

- Визначте ознаки міфічного мислення у творах «Берегиня», «Сокіл-Род» і «Дажбог і Жива».

Центральний образ праукраїнської міфології — *Дерево життя*, або *Світове дерево*. Воно уособлювало єдність усього сущого. Це символічна модель Усесвіту, самого буття. Нижня частина (коріння) символізувала минуле, світ мертвих (вирай), середня частина — сьогодення, світ людей (край), верхівка крони — майбутнє, світ небесний, божий (рай). А увінчувало Дерево життя сонце у формі колеса чи великої пишної квітки (образ верховного божества). Дерево життя — це й Дерево роду, що пов'язує предків із нащадками. А також це символ родини, родючості, жінки, Богині-Матері. Також його вважали посередником між вимірами буття, своєрідним мостом, по якому можна дістатися в інші світи. Найпоширеніша форма зображення Світового дерева — стовбур із трьома ярусами гілок, на вершечках яких красуються райські квіти чи птахи.

Світовид. Збручанський ідол

Найдавніші українські колядки донесли до нас міфічні уявлення про те, як із первісного океану з'явився світ (та й наука схиляється до того, що життя зародилося спочатку у воді). У колядках ідеться про часи, коли не

Елементи Дерева життя на трипільському посуді

було ще ні неба, ні землі, а тільки синє море. Посеред моря росло дерево (дуб, явір чи сосна). На ньому три птахи (голуби чи соколи) раду радили, як заснувати світ. Птахи пірнули в море й дістали дари, з яких постав світ: із золотого каменя — сонце, зі срібного — місяць, з піску — зірки, а з мулу — земля. Так само й у казках трапляється мотив «дерева до неба», вилізши на яке, герой бачить небесне божество й отримує чарівні подарунки. З уявленнями про дерево-посередник між світами пов'язаний і звичай саджати дерева та кущі (переважно калину) на могилах предків.

В українських легендах дівчина перетворюється на дерево (тополю чи калину) з горя, з туги за коханим. У веснянках трапляється мотив казкового дерева, яке парує закоханих. У традиційному весіллі прикрашали обрядове дерево — гільце́, що символізувало виття гнізда, тобто створення нового дому й родини.

Мистецькі діалоги

Міфологія виявлялась у всіх видах давнього мистецтва. Наприклад, її ото́разі доносить до нас традиційний український рушник, що символізував долю. Найчастіше на ньому вишивали са́ме Дерево життя, а обрамлювали так званим *безкінечником* — звивистою неперервною лінією, що формує повторюваний мотив. Це символ вічності, єдності життя в усіх його вимірах і формах.

Прадавня міфічна символіка збереглася і в народних танцях. Найдавнішою формою гуртового танцю вважають коло — знак сонця, родючості, добробуту, талану, зародження і поширення впорядкованого космосу серед безміру хаосу. А спіралеподібні рухи символізували перехід із фізичного виміру в метафізичний, потойбічний. Танцювальні композиції у формі воріт, арок, мостів образно позначали зв'язок між різними світами, єднання, одруження.

Українські рушники

О. Шупляк. Гопак

Поміркуйте!

- Розкрийте символіку візерунків рушників, зображених на світлині.
- Розгляньте репродукцію картини художника О. Шупляка «Гопак». Чи вдалося митцеві передати на полотні міфічну символіку танцю? Як саме?

Читайте та досліджуйте!

Скориставшись книжкою «Сто найвідоміших образів української міфології», а також матеріалами інтернету й іншими джерелами, підготуйте презентації про образ Дерева життя в міфологіях і релігіях різних народів; про українські вірування та обряди, пов'язані з ними; про найдавніші й найвідоміші дерева на планеті.

ІВАН БІЛИК

Історія скіфів тривала до III ст. н. е., коли вони поступово розчинилися серед інших етносів, зокрема й слов'ян.

А ось такою скіфська доба постає в оповіданні *«Дарунки скіфів»* українського письменника *Івана Білика*.

Як ви вже знаєте з уроків історії, один із прадавніх народів, який залишив помітний слід у характері й культурі українців, — скіфи (або скíти, самі ж себе вони називали *скóлотами*). Це був іраномовний етнос, що під натиском інших племен переселився з Малої Азії в причорноморські степи між Доном і Дунаєм у VII ст. до н. е.

Поступово скіфи створили могутню державу — Велику Скіфію. Племена відрізнялися способом життя. Були серед них і орачі-хлібороби, і царські скіфи — насамперед воїни, а переважна більшість — кочові скотарі. Вони весь час рухалися за табунами коней і отарами овець. Такому роду занять відповідав і раціон цих племен: м'ясо, молоко, сир із кобилячого молока (іпака). Чоловіки вдягалися в короткі каптани, вузькі штани, шкіряні черевики. Голову прикривали сукняним башликом[1] конічної форми. Одяг прикрашали хутром та орнаментом, аристократія — золотими орнаментованими бляшками.

Багатою і різноманітною була скіфська культура. Храмів сколоти не будували, натомість зводили численні святилища й скульптури богів і предків (деякі із цих скульптур збереглися в степах і тепер, у народі їх іменують *кам'яними бабами*).

Скіфи найбільше вшановували героїв і предків. Тому особливо пишними були поховання царів і знаті. Клали в могили все, що, як вони думали, могло знадобитися небіжчикам у потойбічному світі, — їжу, одяг, посуд, прикраси, зброю... А над похованнями насипали дуже високі кургани. Наприклад, Чортомлицький курган поблизу

А. Мак-Брайд. Скіфська родина

---

[1] Башлúк (від тюрк.) — головний убір.

Скіфська золота бляшка у формі оленя. *Курган Куль-Оба (АР Крим)*

нинішнього міста Нікополя мав у діаметрі близько 130 м, заввишки 20 м.

Завдяки розкопкам довідуємося, що скіфи були майстерними гончарами, зброярами, різьбярами, ювелірами. Вони створили в мистецтві свій неповторний так званий *«звіриний» стиль*. Це витончені реалістичні зображення тварин. Така увага пов'язана з міфічними уявленнями, що певні звірі чи птахи є родоначальниками, пращурами племені.

Довколишні народи вважали скіфів надзвичайно вмілими, хоробрими й непереможними воїнами. Основа скіфського війська — легка кіннота, озброєна короткими мечами-акінаками, сокирами, списами. Проте головною зброєю були лук і стріли. З невеликого потужного скіфського лука можна було стріляти на відстані до 500 м. Тактика бою характеризувалася влучною стрільбою по ворогу на повному скаку. Уславила звитягу цього народу й перемога над величезним військом могутнього перського царя Дарія I (Дар'явауша). Скіфи успішно відбили напад загарбників завдяки тому, що використали незвичну для величезних і неповоротких армій тактику блискавичних атак невеликими загонами. Сталося це близько 513 р. до н. е.

Науковці вважають, що в українській мові збереглося чимало іранських мовних запозичень. Це такі слова, як *джура, дбати, бачити, тривати, жвавий, почвара* та ін.

ДАРУНКИ СКІФІВ

(Скорочено)

Від Боспору Фракійського[1] до Дунаю-ріки, яку греки називали Істром, безперервним потоком пливла широка жива річка — величезне військо Царя царів Да́р'явауша. Одні говорили, ніби воно налічує вісімсот тисяч, другі — що тисячу тисяч, а треті казали ще найвірогідніше — як зірок на небі в безмісячну ясну ніч. Коли голова раті[2] сягнула Дунаю, то хвіст був у кам'янистій напівпустелі по той бік Боспору Фракійського, тобто в Азії.

Поміркуйте!

- Яке враження справили на вас перші рядки твору?
- Що вам відомо про Скіфію з уроків історії? Якими були спосіб життя, культура, найбільші здобутки скіфів? Якщо хочете дізнатися про це більше, то знайдіть інформацію в інтернеті.

---

[1] *Босфо́р Фракі́йський* — протока, що з'єднує Чорне та Мармурове моря (тепер це територія Туреччини).

[2] *Рать (архаїзм)* — військо.

Першим ступив на дунайські береги полк «безсмертних» — десять тисяч добірних комонних мужів, яких і після найзапеклішої січі залишалося рівно десять тисяч, бо на місце кожного загиблого негайно ставав живий перс.

З берега, де починався дерев'яний міст, було чути сурми. То був знак, що рать Царя царів переправляється через Дунай, де вже починалася Скіфія.

«Нарешті Скіфія!..» — подумав Дар'явауш. Ця країна багато років не давала йому спати, і він із пекучим відчуттям цікавості вдивлявся в протилежний берег. Цар ще раз глянув туди, за міст, яким уже закінчувала переправлятися передова тисяча полку «безсмертних», побачив ген попереду, далеко за нескінченним дерев'яним мостом, чорну хмару, що поволі наближалася та зростала.

Він змусив себе відвернутись од тієї хмари й почав дивитися назад. За пів сотні кроків до царської колісниці рухалася друга тисяча полку «безсмертних», майже наступаючи на п'яти сотні драбантів — особистих охоронців царя. Драбанти їхали по четверо в ряд, усі до єдиного на однакових білих конях. Полк «безсмертних» також вишикувався по четверо, але весь лівий ряд був із білих коней, другий ряд — із сірих, третій — з гнідих, як у Дар'явауша, а четвертий — з вороних. Здалеку складалося враження, ніби рівнобіжно плинули чотири різнобарвні потоки. Отак добирати полк «безсмертних» Дар'явауш навчився у вавилонців, так вишикувана кіннота завжди наганяла на ворога жах.

Видовище було таке захопливе, що Дар'явауш забув про неприємну чорну хмару. Тепер Скіфія була в нього за спиною, мов щось цілком нікчемне й давно впокорене; і все-таки вона не виходила в нього з голови.

Кілька причин змусили перського царя до походу на цю країну. То була остання з відомих персам вільна земля. Другою причиною чи приводом було те, що Скіфія десь років сто з гаком тому захопила була Межиріччя[1] разом з усією Малою Азією та панувала там двадцять вісім років. На цій причині найдужче наголошував Дар'явауш: мовляв, Азія мусить помститися Європі за ту ганьбу.

І тільки про одну причину Дар'явауш волів мовчати, хоча саме вона була головною. Це знало всього п'ятеро чи шестеро царевих родичів і найближчих до царя людей.

Коли по смерті Камбіса[2] він став царем і придушив повстання в усіх бунтівних перських володіннях, то під час відвідин храму бога Птаха в столиці підкореного Єгипту Дар'явауш захоплено розглядав дві колосальні статуї із червоного граніту, кожна по тридцять ліктів заввишки. Статуї зображали давнього фараона Сесостріса та його дружину. Чотири такі самі двадцятиліктьові статуї були присвячені Сесострісовим синам.

---

[1] *Межиріччя*, або *Месопота́мія*, — регіон в Азії, рівнина між річками Тигр та Євфрат на території сучасних Іраку й Сирії.

[2] *Камбі́с* — видатний перський цар і давньоєгипетський фараон.

Перське військо. *Реконструкція*

Перський цар зажадав поставити поряд такі самі статуї, які зображали б його та його родину.

Головний жрець бога Птаха несподівано заперечив Цареві всіх на світі царів.

— Хіба я менш уславлений за того вашого фараона? — обурився царпереможець.

— Ти, безперечно, великий цар, — не змигнувши оком відповів жрець бога Птаха. — Ти підкорив усі ті країни, якими володів той наш богорівний фараон. Але він переміг колись військо царя скіфів, а ти ще ніколи не схрещував із ним навіть меча. Коли переможеш скіфів, тоді й тобі поставимо такі статуї, як фараонові Сесострісу.

Дар'явауш не зважився чинити наперекір жерцям єгипетського бога, адже попередній цар Персії загинув саме через обра́зу цього єгипетського божества. Але володар усіх на світі країн і народів назавжди запам'ятав обра́зу, завдану йому в храмі Птаха. Це й було для Дар'явауша головною причиною, що змусила піти походом за Дунай.

Поміркуйте!

- Що спонукало Дар'явауша до походу в Скіфію?
- Доведіть, що Дар'явауш був мудрим полководцем.

Цар знову глянув на міст і знову побачив ту хмару, яка поближчала й стала ще чорнішою, ніж перед тим. Страх і вагання вдруге заполонили цареве серце. Ще не пізно було повернути передову тисячу «безсмертних» з-за Дунаю. Але цар притлумив у собі раптове вагання і страх. Якби перси й інші народи, яких він привів сюди, на Дунай, довідалися, що відчуття страху найяснішому й богорівному теж не чуже, вони почали б його вважати звичайною смертною людиною.

Дар'явауш ледь помітно кивнув золоченим навершям списа, погонич тріпнув віжками, і колісниця вмить опинилася на мосту. Суцільно литі з бронзи колеса заторохтіли-застрибали по товстих соснових колодах, які були міцно скріплені одна з одною, вільно та нерухомо лежали на воді, неначе ними й не їхала запряжена вогнисто-гнідим четвериком бойова царська колісниця.

Так розпочався перший день тієї доти не баченої війни. Коли через два тижні все перське військо нарешті переправилося на лівий берег Дунаю, мілетський тиран Гістіей, який збудував міст і тепер залишався тут стерегти його на чолі всього підвладного персам грецького іонійського флоту, спитав у царя:

— Ми стерегтимемо міст аж до твого повернення, але коли це буде?

Замість відповіді Дар'явауш узяв у свого колісничого батіг і нав'язав на ремені рівно шістдесят вузлів.

— Розв'язуватимеш щодня по вузликові, — сказав він Гістієєві й простяг йому батіг. — Якщо я не повернуся, поки ти порозв'язуєш усі вузли, — значить, мені сподобалося в цій країні і я вирішив тут перезимувати. Тоді маєте право зруйнувати цей міст і пустити колоди за водою, а самі повертайтеся додому, до своїх жінок і дітей.

Річка, що трохи вище від мосту впадала на тому боці в Дунай, називалася по-грецькому Пюретом, по-скіфському ж Поратою, або Сильною, а плем'я, що жило у верхів'ях річки, називало її Прутом. Дивне видовище відкрилось очам перського царя на лівобережжі Порати. Аж до наступної річки на сході він не бачив жодного скіфа, а якщо траплялися села чи городища, то вони були попалені, а на згарищах блукали тільки ошалілі від щойно згаслих пожеж коти.

Серце Дар'явауша раділо. Ще жодне плем'я не відступало перед персами так безоглядно й стрімко. Якщо так ітиме й далі, то він за місяць підкорить увесь цей неосяжний край.

Скіфського війська ніде не було видно, і хоча перси невідступно йшли йому вслід, між обома ратями залишалося на цілий день дороги.

Ольвійські греки, які були в персів за провідників, заспокоювали Царя царів Дар'явауша, що скіфи не зможуть утікати без кінця, бо далі на схід із півночі на південь тече широченна й глибочезна, місцями порожиста річка Бористен, — там і можна буде наздогнати скіфське військо.

І далі на схід села були попалені, більше того, скіфи почали палити за собою ниви, ліси та степ, і перське військо сунуло за скіфами суцільним чорним згарищем.

До великої річки Бористену, яку деякі тамтешні племена називали Дніпром, а деякі

А. Мак-Брайд.
Скіфські лучники

Славутою, у персів іще був корм для коней та харч для людей. Дар'явауш підганяв свої полки лучників, мечоносців і «безсмертних», щоб урешті наздогнати скіфів на берегах їхньої священної річки.

Якось надвечір перси справді застукали скіфське військо, і Дар'явауш розпорядився готуватися завтра до січі, яка врешті мусила покласти край цій дивній війні. Коли смеркло, між річкою та перським станом спалахнули численні багаття. Отже, скіфи втратили надію втекти! А потім настав ранок, і з'ясувалося, що то всього-на-всього невеликий полчок; скіфи вдосвіта похапали звичних коней за хвости й перепливли на той берег.

Навчені перси з полку «безсмертних» понадимали шкіряні міхи й кинулися навздогінці за скіфами, які цього разу втекли тільки тоді, коли перебили всіх отих переслідувачів. Полк «безсмертних» недорахував дві тисячі мечів, і лише наступного дня його пощастило поповнити й знову довести до десяти тисяч. Але тепер уже коні в бойових четвірках полку не були дібрані так суворо за мастю, і Дар'явауш роздратовано дивився на його мовби посічені ряди, бо в ряду білих коней з'явилося багато вороних і сірих, а в ряду вороних траплялися навіть огидно рябі. Це не могло не псувати настрій Цареві всього світу.

Переправивши своє велетенське військо на лівий берег Бористену, згаявши на це чимало днів, Дар'явауш розпорядився послати гінця до царя скіфів. Гонець так переказав скіфам слова свого царя:

— Чому, лякливий скіфе, зайцем утікаєш від мене? Спинися, давай поміряємося силою, а там хай боги вирішують, кому віддати перемогу: тобі чи мені!

Скіфський цар дуже розсердився і звелів переказати перському цареві:

— Не я прийшов у твою землю, а ти в мою. Коли схочу, тоді й поміряюся з тобою силою. Ось якби ти знайшов і спаплюжив священні могили наших предків, тоді побачив би, лякливі ми зайці чи ні.

Але жоден перс і жоден ольвійський провідник не знали, де скіфи ховають своїх небіжчиків.

А переслідувати скіфів ставало дедалі важче. У персів уже закінчилися харчі та корм, вони мусили відходити далеко праворуч і ліворуч від свого напрямку, а скіфи нападали на цих шукачів їжі та сіна й винищували їх. До того ж смуга випаленої землі ставала дедалі ширшою.

Перси почали забивати коней та вже непотрібних в'ючних ослів. Але в кінці першого місяця війни не стало й конини. Попереду була річка Оар, а скіфи мовби сховалися під її водами. Серед персів почалося замішання, їх охопив страх. Вони почали обкопувати свій стан вісьмома рядами крутих ровів і валів, остерігаючись нічних нападів.

Поміркуйте!

- З якими перешкодами зіткнулося військо персів на скіфських землях?

Так минув тиждень, і Дар'яваушеві стискалося серце, коли він згадував про батіг із шістдесятьма вузликами, якого дав підлеглим грекам — охоронцям мосту через Дунай. На тому батозі залишилося менш як двадцять вузликів. Через неповних три тижні Гістіей та його іоняни зруйнують міст і попливуть назад, вирішивши, що він, Дар'явауш, уже підкорив Скіфію та надумав зазимувати там.

Сидячи за ровами та валами, Цар царів Дар'явауш, не маючи ані найменшого уявлення про те, де зараз оті дайви[1]-скіфи, розіслав в усі боки гінців на найкращих іще вцілілих конях. Скіфське військо розшукав лише один гонець.

— Нерозумний скіфе! — переказав він ворожому цареві слова свого царя. — Хто тебе навчив так по-дурному воювати? Я вже тобі казав: якщо відчуваєш у серці мужність — спинися і поміряємося силою. Мене ще ніхто у світі не перемагав! Якщо ж не маєш сили й відваги — пришли мені, своєму володареві, звичні в такому разі дари: воду в срібному глекові та землю на золотій тарелі. І я допущу тебе до себе й дозволю, на знак верховної ласки до тебе, поцілувати носак мого царського чобота. Я був і буду твоїм господарем, а ти був і залишишся моїм вірним рабом!

Скіфський цар дуже розлютився і хотів був убити зухвалого перса, тоді лише махнув рукою та звелів йому відвезти перському цареві скіфські дарунки.

Гонець щасливо повернувся до перського стану й передав ті дарунки своєму цареві: шуліку в клітці великій, мишу в клітці маленькій, жабу в череп'яному глечику, а також кілька гострих, добре оперених стріл.

Дар'явауш зрадів таким дарам скіфів: миша жила в землі й уособлювала скіфську землю, разом із жабою скіфи мовби підносили персам свою воду, навіть своє небо — дім птахів, ну, а що означали стріли, було зрозуміло й так — скіфська зброя схилялася перед перською зброєю.

З таким тлумаченням погоджувалися всі радники перського царя. Тільки царський родич і списоносець, очільник полку «безсмертних» Гаубарува зважився не розділити із царем його радість.

— Треба б розпитати в того гінця, чи не мають скіфські дарунки якогось іншого значення, — сказав він.

Дар'явауш знехотя згодився. Коли привели того перса, Дар'явауш запитав у нього:

— Що велів тобі переказати словами скіфський цар?

— Він велів переказати: «Якщо ви, перси, не шугнете в небо шуліками, або не сховаєтеся в мишачі нори, або не зникнете в болоті, мов погані жаби, то кожен отримає в горлянку по такій стрілі!»

Гаубарува винувато глянув на царя, бо цей гонець був із полку «безсмертних», але цар уже вгамував свій шал і запитав:

— Цей твій гонець іще щось розповідав про скіфів та їхнього царя?

---

[1] *Дайви* — так на Сході називали демонів, божків злого світу.

— Половина скіфів на конях, коні й люди нагодовані, і їх день у день більшає, — сміливо відповів Гаубарува.

Тепер Дар'явауш не мав іншого виходу, як справді перемогти скіфів. Але їх уже добрий тиждень ніхто не бачив, наче вони згоріли в цих неосяжних, спалених степах.

Цар царів звелів покинути укріплення на Оарі й шукати скіфів десь на заході. Іншої дороги назад, до Дунаю, не знали навіть ольвійські провідники, через те перси мусили рухатися тією самою випаленою смугою, якою досі йшли на схід.

Останні тижні скіфи також переживали неабияку скруту, бо на боротьбу з персами стали не всі племена. Тоді скіфський цар почав заманювати персів у землі тих племен, що досі уникали раті. Так йому пощастило підняти на боротьбу із завойовниками майже весь свій народ. Тепер він уже міг розраховувати на перемогу. Хоча персів і досі ще було вп'ятеро більше, ніж скіфських ратників, однак, виснажені голодом і переходами, чужинці не могли б вистояти навіть уп'ятьох проти одного.

Але цього разу вже Дар'явауш уникав січі; він з останніх сил поспішав на Дунай, сподіваючись чи не божого дива. Перси, наче мухи, гинули від голоду та хвороб.

А скіфи знов опинилися в них на дорозі. Ними уже не можна було ні знехтувати, ні обминути, і на ранок обидві раті зійшлися. Справдилися надії скіфського царя — він одержав перемогу; і все-таки персам уночі після січі пощастило втекти.

Цілу ніч у їхньому таборі горіли незліченні багаття, цілу ніч огидно для скіфського вуха ревли мули та віслюки; коли ж скіфи перед сходом сонця закликали персів сурмами до нової січі, у перському таборі виявилося лише кілька тисяч покинутих напризволяще, знесилених од голоду поранених і калік.

Отже, Дар'явауш зробив розпачливу спробу добігти до Дунаю, перш ніж іонійські греки Гістіея встигнуть розібрати міст, хоча на ремінці в того залишилося вісім чи дев'ять вузликів.

Скіфський цар не міг так просто відпустити звідси персів, які сплюндрували його землю і хотіли поневолити народ. Цар послав навпростець до Дунаю свого князя Пугача з добрим військом (...).

А тим часом греки почали вже розбирати міст, коли до нього наблизилися знесилені воїни Дар'явауша.

Перси почали підходити до напіврозібраного мосту в кінці сьомого дня. Два з половиною місяці тому греки-іонійці з острахом і захопленням милувалися військом Царя всього світу, особливо полком «безсмертних», чиї коні тяглися чотирма різнобарвними, яскравими смугами-струнами через нескінченний міст — по дві тисячі п'ятсот білих, гнідих, сірих і чорних, мов літня ніч, коней... Тепер перси були майже всі, крім великих чільників, обідрані, закіптюжені сажею та попелом і худі, мов жива смерть. Тепер ці напівбоги нагадували дику орду чи

отару смертельно нажаханих овець, за якими женеться вовча зграя.

Греки ще цілий наступний день доточували до мосту відірвані раніше плоти й закріплювали їх навскіс проти течії вгородженими в дно сосновими палями. Найнажаханіші перси не чекали наведення мосту й намагалися подолати могутню річку плавом, але охлялі руки та ноги не могли змагатися з невгамовними хвилями.

А. Мак-Брайд.
Скіфські воїни

Багато миршавого трупу попливло до гирла того дня. Ще більше залишилося на піщаному березі померлих від ран і хвороб, а найбільше потонуло вже після того, як греки наростили міст аж до берега й перси кинулися рятуватися скопом. Поперед очима в кожного бовваніла тисячоголова й тисячорука примара страшного скіфа. Царська колісниця прогуркотіла мостом аж на третій день після появи тут перших перських воїв.

Скіфи й цього разу з'явилися зненацька — на другий вечір після втечі перського царя. Останні дні всі чекали їх із хвилини на хвилину, та коли перші скіфські комонці[1] доскочили злучини між гирлом річки Порати та мостом, це здалося персам громом з ясного неба, несправедливою карою лихого божества. Майже ніхто з персів не намагався чинити опору, бо ніхто не знав, де його загін і воєвода та й чи є ще на світі той загін.

Мапа вторгнення персів у Велику Скіфію та їхнього відступу

[1] *Комо́нці* — кіннотники, вершники.

При появі передових скіфських тисяч перси ще дикішим скопом кинулися до мосту, який і так ледве витримував стількох людей, а тепер занурився на пів ліктя у воду; тож хто був на мосту, той брів мало не по коліна; кому ж не дісталося й щілинки в тому тугому натовпі, ті кидалися до мосту з боків, чіплялися за зрізи колод і в такий спосіб намагались утекти від кари небесної.

Скіфи валяли персів, наче визначену для плетіння кошиків молоду лозу, насуваючись чимраз ближче до води й до мосту, а переобтяжений, довжезний мостище вгинався від сильної течії і нагадував туго напнутий лук. (...)

Поміркуйте!

- Яке враження справило на вас оповідання І. Білика «Дарунки скіфів»?
- Які деталі у творі свідчать про те, що військо персів величезне та сміливе? А як воно змінюється під час переслідування скіфів?
- Дайте оцінку дарункам скіфів.
- Які хитрощі використовують сколоти, щоб виснажити загарбників?
- Поясніть назву твору І. Білика.

Іван Білик (1930–2012) — видатний український письменник і перекладач, який зосередився у своїй творчості на історичній прозі.

Ще в першому романі *«Меч Арея»* (1972) митець сміливо стверджував, що гуни не були дикими варварами, а були слов'янами, а їхній вождь Атілла — насправді київський князь Богдан Гатило.

Читачі захоплено сприйняли роман. Але радянська влада звинуватила письменника в націоналізмі та на багато років позбавила права друкуватися.

І все ж він продовжував писати твори на історичну тему. Згодом створив роман-трилогію під загальною назвою *«Скіфи»*. Митець став лауреатом найвищої в нашій державі Шевченківської премії (1991), а згодом одержав відзнаку «Золотий письменник України» (2012).

Оповідання ***«Дарунки скіфів»*** є частиною роману *«Золотий Ра»*. За жанром — це ***історичне оповідання***. Так називають невеликі епічні твори, що художньо змальовують персонажів і події з минулого, використовуючи історичні факти.

Історичне оповідання розкриває реальні події та процеси, але є мистецьким, а не науковим твором. Автор задіює уяву, фантазію, а про якісь події чи о́брази домислює, пропонує свої творчі гіпотези.

Мистецькі діалоги

Одним із найвідоміших археологічних скарбів людства є *золота пектора́ль* — нагрудна прикраса скіфського царя IV ст. до н. е. Її виявила археологічна експедиція на чолі з ***Б. Мозолевським*** 1971 р. під час розкопок кургану Товста Могила, що на Січеславщині. Маса прикраси — 1150 г! Та найголовніше — це зображення на пекторалі, що доносять до нас, як кадри на кіноплівці, сцени життя та побуту скіфів. На пекторалі зображено міфологічні уявлення про світ наших предків.

Золота пектораль.
Середина IV ст. до н. е.
Курган Товста Могила

Читайте та досліджуйте!

- Скориставшись книжкою А. Папакіна «Діти Таргітая», дізнайтеся більше про історію скіфів. Найцікавішими фактами поділіться з однокласниками й однокласницями.
- Дослідіть інформацію з інтернету або використайте інші джерела та підготуйте презентацію про золоту пектораль. Зверніть увагу на різні гіпотези розшифрування її символіки.

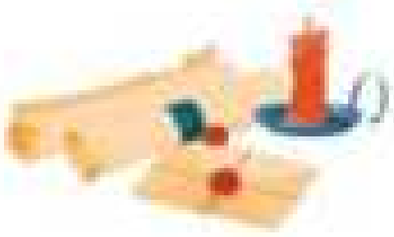
Підсумуймо!

- Чи вдалося письменнику І. Білику відтворити історичну добу скіфів у своєму творі? Аргументуйте думку.
- Які моральні якості скіфів успадкували українці, зокрема козаки?
- Якщо вас зацікавило оповідання І. Білика «Дарунки скіфів», то ознайомтеся зі змістом трилогії «Скіфи» повністю. Розкажіть однокласникам та однокласницям про враження від прочитаного.
- На які запитання, що виникли у вас під час прочитання та опрацювання твору «Дарунки скіфів», ви не змогли знайти відповіді? Зверніться із цими запитаннями до своїх однокласників та однокласниць або ж до вчителя чи вчительки.

Плин часу безжально руйнує людські творіння, але фольклорні та літературні твори доносять до нас подих минулого. Тож запрошуємо до подорожі в часі. Вас очікує захоплива мандрівка, упродовж якої ви дізнаєтеся про державу наших славних предків Русь, період її величі та процвітання серед інших європейських держав доби Середньовіччя.

ПРАДАВНЯ УКРАЇНА В ДЗЕРКАЛІ ЛІТЕРАТУРИ

На зміну античним часам в Європі поступово прийшла доба Середньовіччя. На українських землях ця епоха розпочалася з розбудови централізованої держави Русь зі столицею в Києві (IX ст.) і з прийняття християнства (X ст.). У час свого розквіту в X–XI ст. держава охоплювала величезні території від Балтики до Чорного моря та від Карпат до Волги, підпорядкувала собі всі східнослов'янські й деякі фінські племена. Вона стала найбільшою та найможутнішою державою Європи.

Ще в язичницький період русичі досягли великих успіхів у військовій справі, зовнішній політиці, ремеслах, торгівлі, культурі, освіті та громадському житті. Усі ці здобутки примножилися після того, як у **988 р.** князь Володимир Великий запровадив християнство.

Пам'ятник Володимиру Великому. *м. Київ (скульптори В. Демут-Малиновський, П. Клодт)*

Поміркуйте!

Вам відомо з уроків історії про хрещення Русі князем Володимиром. Яке значення для нашого народу мала ця подія?

Поступово закладалися основи правового суспільства. Так, за князя Ярослава Мудрого було прийняте перше зведення світського права (прообраз майбутніх конституцій) — *«Руська правда»*. Це був найгуманніший, найдемократичніший правовий акт у тогочасній Європі.

У Києві й інших містах налічувалося понад 200 шкіл, а в столиці навіть була школа для дівчат. Такого не було в жодній європейській державі.

Монархи провідних європейських країн мали за честь породичатися з київськими князями. Доньки князя Ярослава Мудрого були одружені з королями Франції, Швеції, Норвегії, Угорщини. Русичі підтримували тісні політичні, торговельні та культурні зв'язки з Візантією, Західною Європою, країнами Сходу.

Однак князівські міжусобні війни й монгольська навала (1237–1241) призвели до роздроблення та занепаду Русі. Але оплотом руської державності й культури ще 100 років (до 1340 р.) залишалося могутнє Волинсько-Галицьке князівство.

Мистецькі діалоги

Далеко за межами Русі високо цінували ювелірні, різьбярські, зброярські, гончарні й інші вироби русичів.

Надзвичайної майстерності та самобутності досягли дерев'яна й кам'яна архітектура, будівництво золотоверхих теремів і церков, живопис і декоративне мистецтво. У Києві були зведені Десятинна церква, Золоті ворота, Михайлівський і Софійський собори, у Чернігові — Спасо-Преображенський та Борисоглібський собори, Успенський собор Єлецького монастиря, Троїцько-Іллінський монастир.

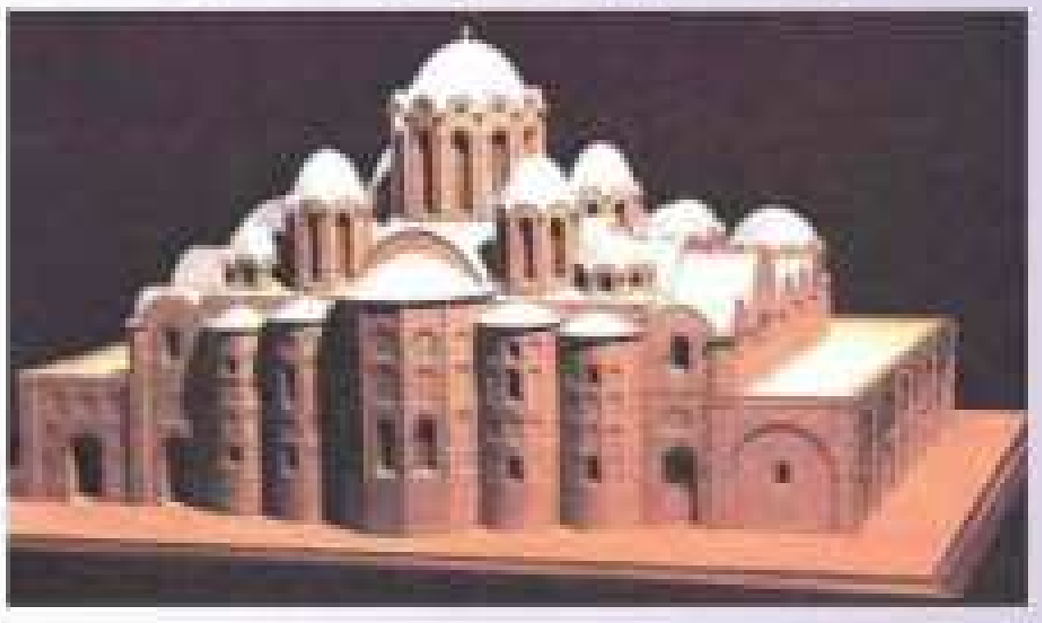

Браслети й нарукавні спіралі часів Русі

В архітектурі, інших видах мистецтва й ремесел наші предки виробили власний, києворуський стиль, що виник із візантійського, але поступово набув неповторних національних особливостей. Так, зодчі будували храми й палаци з плімфи (світло-жовтої тонкої цегли) із украпленням необробленого каменю.

Найвеличнішим храмом є собор Святої Софії (тобто Премудрості Божої), зведений у Києві впродовж 1011–1037 рр. за наказом князя Ярослава Мудрого. Собор мав 13 куполів, що символізували Ісуса Христа та 12 апостолів. Христос зображений у куполі, ніби в недосяжній далині неба, а на стіні над вівтарем (підвищення в центрі храму) відтворено постать Богоматері (Оранти). Стіни собору прикрашені фресками та мозаїкою зі смальти — кольорового непрозорого скла.

Розвивалися також малярство (іконопис, книжкова мініатюра), музичне та театральне мистецтво. При князівських дворах готували професійних музикантів, співаків, танцюристів та акторів. На той час були поширені такі музичні інструменти, як сопілка, лютня, гуслі, арфа тощо.

Первісний вигляд собору Святої Софії. *м. Київ. Реконструкція*

Оранта. *Мозаїка. Софійський собор. м. Київ*

УСНИЙ НАРОДНИЙ ЕПОС. СТАРИНИ (БИЛИНИ)

У мистецтві доби Русі поступово замість міфології запанував фольклор. Одним з оригінальних і найцікавіших жанрів фольклору того періоду є *стари́ни* (або *били́ни*), про які ви вже знаєте з підручника історії. Пропонуємо вам ознайомитися зі стариною ***«Про Ілля Муромця та Соловія»*** і переконатися, що й нині залишаються актуальними поняття про добро і зло, відповідальність та обов'язок, правду й честь.

Пригадайте!

- Ви вже вивчали в початковій школі та в 5–7-му класах фольклорні твори. Які роди та жанри усної народної творчості вам відомі?
- Назвіть загадки, прислів'я, приказки, народні казки, легенди, перекази, календарно-обрядові й суспільно-побутові пісні, які ви запам'ятали.

ПРО ІЛЛЮ МУРОМЦЯ ТА СОЛОВІЯ

Гей, у славному та у городі, у Муромлі,
Та у тому селі, та Карачаєві,
Гей, то не старий дуб до землі нагинається,
Ой то добрий молодець Ілля Муромець

«Благослови, батьку та матір рідна,
У славний город Київ з'їздити,
Сонечку стольнокиївському,
Князю Володимиру служити,
Віри християнської та боронити!»

Сам на доброго коня сідав,
У чисте поле виїжджав,
Озера-річки перепливав,
Ліс ламав,
Під город, під Чернігів, під'їжджав.

Під городом, під Черніговом,
Не ворон чорний небо укриває,
Не туман налягає,
Стоїть сила-силенная,
Днем від куряви сонця красного,
Ніччю місяця ясного
Не видати.

Стоять три царевичі,
Мурзи погані, татарове,
З коршем[1] сили до сорока тисяч,
Хочуть город Чернігів узяти,
Всіх упень рубати,
Церкви божії скидом пускати.

Тоді ж то старий козак
Ілля Муромець добре дбав,
Меча в руки брав,
Почав він гуляти,
Поганих мурзів-татарів наїжджати:
Куди їде —
Туди вулиця,
Куди верне —
Туди провулок.
Не стільки сам бив,
Скільки конем топтав,
Ні один мурза, ні татарин
Не міг втекти і спастися.

Трьох царевичів живими впіймав,
Словами промовляв:

---

[1] *Кори (коршáк)* — військовий загін.

«Ей ви, царевичі та царенята,
Чи мені вас у полон брати,
Чи мені вам буйні голови з пліч зняти?
А то краще їдьте у свої царства
Та по всьому світу розкажіть,
Що свята Русь не пуста стоїть,
Що святу Русь могутні богатирі бережуть».

Тут відкриваються ворота
У Чернігів-город,
Виходять чернігівці,
Низько вклоняються,
До козака Іллі Муромця
Словами промовляють:
«Живи-то у нашому городі
Чернігові воєводою,
Суди суди всі по-правильному,
Всі тобі повинуватись будемо».

Старий козак такеє промовляє:
«Не хочу я жить у вас воєводою,
Покажіть мені пряму дорогу
У славний стольний Київ-город».

Тоді ж то чернігівці словами промовляють:
«Ой тото пряма дорога у славен город Київ
Заросла лісами Бринськими,
Уже тридцять літ простою дорогою
В Київ не їжджено.
Сидить Соловій-Розбійник
На семи дубах,
На миль тридцять
Ні кінному, ні пішому
Пропуску немає.
Як засвистить Соловій по-солов'їному,
Як закричить він по-звіриному,
Як зашипить по-зміїному,
Так усі трави-мурави в'януть,
Усі квіти обсипаються,
А хто близько з людей —
Так всі мертві лежать.

Простою дорогою — п'ятсот верств[1],
А дальшою дорогою — ціла тисяча».

Поклонивсь їм Ілля Муромець
Та поїхав лісами Бринськими,
Простою дорогою в славний город Київ.
Одною рукою коня тримав,
Другою рукою дуба рвав.
Дуби рве самі коренистії
Та мости мостить,
Шлях укладає та все прямоїжджий.

Як під'їхав він до річки,
Як побачив його Соловій-Розбійник,
Як засвище він по-солов'їному,
Як закричить по-звіриному,
Як зашипить по-змііному —
Всі трави-мурави в'януть,
Усі квіти обсипаються.

Там під муром тим Ілля Муромець зітхає,
До коня промовляє:
«Невже ж ти, коню мій богатирський,
По темних лісах зо мною не з'їжджав,
Пташиного посвисту не чував?»
Бере ярий лук[2],
Бере стрілу калену,
Натягнув тятиву шовкову,
Сам до стріли словами промовляє:
«Лети, моя стріло калена,
Вище лісу стоящого,
Нижче облака ходящого,
Та попади, стріло,
Соловію в праве око!»

Як вилетіла стріла вище лісу стоящого,
Нижче облака ходящого,
І попала Соловію в праве око,
А вилетіла стріла лівим вухом.
Упав Соловій зо семи дубів,
Та Ілля Муромець того придбав,
Соловія стрімко в кайдани кував,

---

[1] *Верста́* — 1066,8 м.

[2] *Ярий лук* — бойовий лук.

А до булатного стременя в'язав,
Сам простою дорогою
У город Київ вирушав.

Гей, як приїхав Ілля Муромець у город, у Київ,
Приїхав до сонечка-князя у широкий двір,
Ставив коня серед двору княжого,
Соловію-Розбійнику наказував:
«Гляди ж, Соловію, не відступай від доброго коня,
Бережи ти коня мого богатирського,
Від мене тобі, знай, нікуди не втекти».
А сам доброму коню наказував:
«Гей, ти, мій добрий коню богатирський,
Бережи проклятого Соловія,
Щоб він не відв'язався від стременя булатного мого».

Сам ввійшов він у палати княжії,
Хрест-то він клав по-писаному,
Поклін-то вів по-ученому,
Вклонявся на чотири сторони
Сонечку-князю з княжною Апраксією.

Говорить Володимир, князь стольнокиївський:
«Звідкіля ти, славний молодче,
З якої землі, якої матері,
Якого роду-племені єси?»

Промовить Ілля: «Єсть я із города, із Муромля,
Із села, із Карачаєва,
Ілля Муромець та і син Іванович,
А приїхав я у стольний город Київ
Послужити більше, князю мій, вірою-правдою,
Оборонять Русь святую,
Віру християнськую православную».

Говорить тут князь Володимир стольнокиївський:
«А якою, добрий молодче, дорогою ти їхав
В стольний город Київ, прямоїжджою чи окружною?»

Промовить Ілля Муромець такії слова:
«Сьогодні рано з рідним батьком і ненькою прощавсь,
На полудник хотілось мені до тебе правувати,
А прилучилось мені три причини:
Що перша причина — Чернігів-город від облоги виручати,

Що друга причина — на п'ятнадцять верст
Мости через річку Самородину мостити,
А що вже третя причина — Соловія-Розбійника
З сімох дубів збивати,
У город Київ проводжати,
Тобі, князю, гостинця дарувати.
Так уже прямою дорогою
Приїхав я із города Муромля
У славний город Київ, князю».

Так тут князь Володимир стольнокиївський
Зі своїми князями та боярами;
Виходили вони на широкий двір
Подивитися на Соловія-Розбійника.

Говорить Володимир-князь:
«Ой ти, Соловію-Розбійнику,
Засвищи ти по-солов'їному,
Закричи ти по-звіриному,
Засичи ти по-змііному».

Говорить йому Соловій-Розбійник:
«Ой князю Володимире стольнокиївський,
Не твій я слуга,
Не у тебе і хліб їв
Та зелен-вино пив,
А Іллі мені розказувать».

Так тут промовив Ілля Муромець:
«Засвищи, Соловію, напівсвисту,
Закричи ти та напівкрику,
Зашипи ти та напівшипу!»

Говорить Соловій-Розбійник:
«Запечатались мої криваві рани,
Налийте мені чару вина зеленого!»

Так тут налили чару зелен-вина на півтора відра,
Випив Соловій чару зелен-вина —
Як засвище Соловій на цілий свист,
Як закричить він на повен крик,
Як зашипить він на повен шип —
Всі трави-мурави зов'яли,
Листя з дерев посипалось,

А в князя з теремів високих криші зривало,
Всі хрустальнії скельця повипадали,
По всьому городу, по Києву,
Всі бременні кобили ожеребились,
Всі гості на княжому дворі,
Всі бояри та воєводи
На землі, як снопи, лежать.
Сам князь Володимир стольнокиївський
По двору кругом біжить,
Куньовою шубою вкривається.

Каже Ілля Муромець:
«Чого ж ти, Соловію-Розбійнику,
Мого наказу не послухав?
Я ж велів тобі свистіти напівсвисту,
І кричати напівкрику,
Шипіти напівшипу».

Говорить йому Соловій-Розбійник:
«Уже, либонь, прочував я свій кінець,
І тому посвиснув на повний свист,
Крикнув на повний крик
Та зашипів на повний шип».

Тут старий козак Ілля Муромець
Брав Соловія за білі руки,
Повів його на поле Куликове
Та відрубав йому
Буйну голову.

Так з тої пори не стало
Соловія-Розбійника на святій Русі.
Тут-то славному козаку Іллі Муромцю
Славу співають
По всіх землях,
По всіх ордах[1]
Однині і довіку,
А вам на многі літа!

(Обробка В. Шевчука)

Вам відомо з уроків української літератури в 5-му класі, що письменник В. Шевчук є автором казки «Чотири сестри». Окрім того, він і знаний літературознавець, який досліджував старини. У своїх працях зазначав, що до нашого часу дійшло чотири українські старини про Ілька Муромця, де цей герой постає під різними іменами.

---

[1] Слова мали відомості по землях християнських і бусурманських.

Поміркуйте!

- Яке враження справила на вас старина «Про Іллю Муромця та Соловія»?
- Чи вдалося вам відчути, що описані у творі події відбуваються в далекому минулому? Чому?
- Хто з героїв старини є історичною особистістю? Що вам відомо про нього з уроків історії?

Митці та доба

Старина — найдавніший жанр героїчного епосу українців. У цих творах переплелися правда та вимисел, історична реальність і казкова фантастика. Вони були поширені на всій території Русі. Відомо кілька циклів старин. Найчисельнішими є старини ***київського циклу***. Їхній центральний персонаж — *Ілля Муромець*. Події, що пов'язані з його діяннями, відбувалися в Чернігівському та Київському князівствах.

Спочатку може здатися, що Ілля Муромець — вигаданий персонаж, адже його сила та вміння є фантастичними. Однак він реальний герой, а народна уява перебільшила (гіперболізувала) здатності цього славного воїна-християнина.

Пригадайте!

- Що таке *гіпербола*?
- Які зображення старини є гіперболізованими? З якою метою, на вашу думку, використовують гіперболу?

Ілля Муромець вірно служить князеві Володимиру та всьому православному люду, захищаючи його від чужоземних загарбників, яких у творі алегорично втілено в образі Соловія-Розбійника. Православна церква канонізувала Іллю Муромця як святого.

У старинах відтворено кодекс героїчної поведінки, де прославляється любов до Батьківщини, ненависть до її ворогів, вільнолюбство.

Отже, ***старини*** — це героїко-патріотичні епічні пісні, у яких ідеться про подвиги богатирів і про події переважно XI–XVI ст., які усно передавали з покоління в покоління. Старини виконували речитативом народні співці, які грали на гуслях.

Згодом старини в Україні замінили *козацькі думи* та *пісні про боротьбу з турецькими, татарськими й польськими загарбниками*.

Ікона преподобного Іллі

Старини мали значний вплив не лише на розвиток давньої української літератури, а й на творчість народів сусідніх країн. Зокрема події, описані в старинах київського циклу, художньо відображені в сагах — старовинних оповідях скандинавських народів доби Середньовіччя.

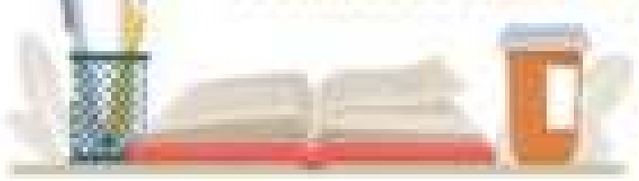
Мистецькі діалоги

Сюжети старин та о́брази богатирів відображено у творах сучасних митців. Так, вам відомо, що в Києві на Трухановому острові встановлено пам'ятник Іллі Муромцю. Давні перекази засвідчують, що саме там була сторожова застава — табір, звідки богатирі йшли на службу до київського князя Володимира.

Пам'ятник Іллі Муромцю. *м. Київ (скульптор В. Журавель)*

Читайте та досліджуйте!

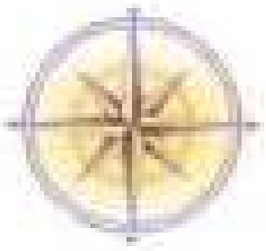

Багато міст України й навіть сусідніх країн сперечаються за право бути батьківщиною Іллі Муромця. Скористайтеся інтернет-джерелами й ознайомтеся з різними версіями щодо походження цього героя. Спростуйте думку про те, що він міг народитися в місті Муромі. Для цього дізнайтеся, коли було засновано це місто, а ще зверніть увагу на роки правління князя Володимира, якому служив богатир Ілля Муромець. Презентуйте в класі своє дослідження.

Підсумуймо!

- Чи доводилося вам бачити пам'ятник Іллі Муромцю? Якщо так, то поділіться своїми враженнями. Розгляньте фото скульптури в підручнику та розкажіть, чи таким ви уявляли богатиря. Поясніть свою думку.
- Яка інформація про старини вас найбільше вразила? Чому?
- Доведіть, що старини не втратили свого значення та інтересу для сучасних читачів і читачок.
- Чи хотіли б ви прочитати інші старини? Чому?

СВОЄРІДНІСТЬ ДАВНЬОГО УКРАЇНСЬКОГО ПИСЬМЕНСТВА

Рамки літератури в Русі були значно ширшими, аніж тепер, тому що до неї належали майже всі писані тексти. Прийнятним для цього періоду є термін «письменство». Ви матимете можливість здійснити цікаву мандрівку в часи княжої та козацької України, познайомитися з найвідомішими книжниками-мудрецями тих часів, а ще довідатися, як думали й що відчували наші предки багато років тому.

Митці та доба

Існує традиційна класифікація історії розвитку літератури. Так, розрізняють ***давню українську літературу*** (від найдавніших часів до кінця XVIII ст.) і ***нову українську літературу*** (XIX–XXI ст.).

Давня українська література складається з двох періодів — *княжого* (IX–XIII ст.) і *козацького* (XVI–XVIII ст.).

Тексти старих книг і пожовклих рукописів давньої української літератури розшифрувати та сприйняти сучасним читачам і читачкам буде непросто. На перешкоді ставатимуть ось такі причини.

Перша — мовна. Із часу прийняття християнства літературно-писемною мовою в Русі, а відтак і в Україні XIV–XVIII ст., була церковнослов'янська (староболгарська) мова. Вона постійно українізувалася під впливом живої народної мови. До XVI ст. було створено староукраїнську книжну мову на основі церковнослов'янської з елементами живої народної мови, латини, давньогрецької, литовської, польської, згодом — російської. Староукраїнською мовою писали й перекладали художні твори, наукові, церковні праці, державні документи. Сприймати цю ускладнену мову дуже важко.

Друга причина — світоглядно-естетична. Література в ті часи мала в основному прикладне значення: слугувала знаряддям поширення релігійних, філософських і державницьких ідей. Давнє письменство існувало передовсім у церковному середовищі, тому більшість творів тісно пов'язана з християнською проблематикою. Сприйняти такі настанови іноді складно.

Остромирове Євангеліє

Щоб зрозуміти й оцінити твір, написаний у минулому, треба врахувати особливості суспільно-політичного й духовного життя тієї доби, специфіку тогочасної літератури.

Третя причина — історична. Більшість писемних пам'яток давніх часів збереглася лише в списках — копіях XIV та пізніших століть, а оригінали й досі не відомі або ж втрачені. І навіть між різними копіями одного твору дослідники виявляють відмінності.

І все ж, подолавши ці перешкоди, за допомогою слова ви дізнаєтеся, яким було уявлення давніх письменників про цінність, красу та художню майстерність твору.

З утвердженням християнства давньоукраїнську мову було витіснено з культурно-державного вжитку, але вона залишалася живою — розмовною. Натомість письменство поширювали церковнослов'янською мовою.

Водночас запровадили нову, простішу, абетку — кирилицю, створену болгарськими просвітниками *Кирилом* і *Мефодієм* близько 863 р.

Інтерес до письменства особливо зріс відтоді, як Володимир Великий запровадив у Русі школи, а Ярослав Мудрий відкрив першу бібліотеку при Софійському соборі, у якій було понад 950 томів книжок.

Книги писали на пергаменті — особливим способом на обробленій шкурі. Заголовні літери (бу́квиці) робили дуже великими й прикрашали химерними орнаментами. У книгах уміщували також витончені мініатюри-малюнки, що зображали християнські сюжети чи картини з тогочасного життя. Рукописних пам'яток доби Русі було дуже багато. Адже «укладання» книг тоді вважали благочестивою і державною справою. Найдавніші з них, що збереглися до наших днів, — це Остромирове Євангеліє та Ізбо́рники Святослава.

Кирилиця

Поміркуйте!

- Прочитайте вголос текст, який написано церковнослов'янською мовою.
- Чи зацікавила вас ця мова? Чим саме?

(ЗѲ ѳ̀) Рѣ́ше же: человѣ́къ нѣ́кій и́мѣ̀ два̀ сы́на:
и рцѣ́ и́мѣ́йшій ѥ́мѹ [ѿ нѝхъ] о́тчѹ: о́тче, да́ждь мѝ достоя́ющꙋю ча́сть и́мѣ́нїа. Й раздѣ́лй и́ма и́мѣ́нїе.
Й не по мнѣ́зѣ́хъ дни́хъ собра́въ всѝ мнїй сы́нъ, ѿи́де на страни́ далѐчю, и тꙋ́ расточи́ и́мѣ́нїе своѐ, живы́й кꙋ́дно.

Євангеліє від Луки *(гл. 15, вірші 11–13)*, «Притча про блудного сина»

Митці та доба

З огляду на бурхливу та трагічну історію до сучасних поколінь дійшло дуже мало пам'яток давньої української літератури. Одні твори збереглися частково, інші втрачено цілком. Тому й тривають дискусії серед науковців щодо автентичності[1] «Велесової книги» чи навіть «Слова о полку Ігоревім».

---

[1] *Автенти́чний* (від грецьк. *достовірно*) — справжній, достовірний текст певного автора, у чому можна переконатися з рукописів, першодруків тощо.

Мініатюра з Ізборника Святослава. *1073 р.*

Мстиславове Євангеліє. *Кінець XI — початок XII ст.*

Досі залишаються невідомими імена авторів багатьох творів давньої літератури. Адже тоді брали до уваги те, що написано в книзі, а не хто її написав. Повідомляти про своє авторство вважали виявом гордині автора, бо писання книг — це дар божий.

Книги поширювали шляхом численних переписувань, а майже кожен переписувач вважав за потрібне щось доповнити чи змінити.

Мистецькі діалоги

В українській культурі, як і в письменстві, доби Середньовіччя розвивалися два напрями (стилі) — монументалізм та орнаментал ізм.

Для мистецтва ***монументалізму*** (X ст. — поч. XII ст.) характерні такі ознаки: • масштабність, величавість, суворість; • зосередження уваги на змісті твору; • мала кількість художніх засобів; • державницька ідеологія — заклик до творення централізованої могутньої держави.

Зразком монументалізму в архітектурі є Золоті ворота в Києві, збудовані в 1018–1024 рр.

Серед помітних творів тогочасного письменства монументального стилю є *«Повість минулих літ»*, *«Повчання дітям» Володимира Мономаха* та ін.

У XII–XIII ст. почав переважати стиль ***орнаментал ізму*** (орнамент — від латин. *оздоба, прикраса*). Основні його ознаки: • погляд на світ як на систему символів; • велика кількість художніх засобів; • ускладненість композиції, мови творів.

Золоті ворота. *м. Київ*

Оздоблення Борисоглібського собору. *м. Чернігів*

Архітектурним зразком орнаменталізму вважають оздоблення фасаду Борисоглібського собору в м. Чернігові.

У стилі орнаменталізму написано поему *«Слово о полку Ігоревім»*, *Києво-Печерський патерик* — життєписи та повчання святих отців церкви.

Поміркуйте!

- Які архітектурні пам'ятки доби Русі ви бачили? Поділіться своїми враженнями в класі.

Митці та доба

У тогочасному суспільстві панував культ писемного слова й книжності. Слово сприймали як великий божий дар, завдяки якому тільки й можна духовно саморозвиватися, осягати Господню істину. Невипадково різні твори письменства часто називали «Слово...».

У давньому українському письменстві розрізняють такі види творів: *перекладні* (запозичені в інших народів, перекладені з інших мов) та *оригінальні* (створені нашими авторами); за тематикою — *церковні* й *світські*; за способом висловлювання — *усні* та *писемні* (літопис, послання тощо).

В одному творі могли поєднуватися ознаки різних жанрів.

Житія (від грецьк. *святий, пишу*) — життєписи людей, що прославилися богоспасенними справами та яких церква визнає святими (канонізує). Мета таких творів — дати взірець для наслідування. Спочатку такі твори були перекладними, а з XI ст. укладали житія перших руських святих — Бориса і Гліба, Антонія та Теодосія Печерських. Незабаром виникла перша збірка таких творів — ***Києво-Печерський патерик***.

Літописи (тобто описи літ, років) — це зводи (зібрання) у хронологічному порядку коротких записів чи докладних розповідей про історичні події. Вони включають і легенди, і вояцькі повісті, і житія, і різноманітні документи. Найвидатнішою пам'яткою літописання тих років є ***«Повість минулих літ»***.

Пригадайте!

Ви вже ознайомилися із цим жанром у 5-му класі. Хто такий *Нестор Літописець*? Яке значення для нашого народу має «Повість минулих літ»? Які відомості про заснування Києва доносить до нас цей літопис?

Про́повіді — літературно-ораторські твори релігійного змісту. Їх використовувала церква для пояснення та поширення християнських ідей. Найвідоміша серед проповідей — «Слово о законі і благодаті» київського митрополита Іларіона.

Послáння — це публіцистичний твір, написаний у формі листа-звернення до певної особи чи багатьох осіб.

Повчáння — жанр красномовства, у вужчому розумінні — це звернення досвідченої людини до дітей, нащадків із метою передання їм життєвої мудрості. Зразком цього жанру є ***«Повчання дітям» Володимира Мономаха***.

ВОЛОДИМИР МОНОМАХ

ПОВЧАННЯ ДІТЯМ

(Уривки)

Я, недостойний, дідом своїм Ярославом Мудрим, і батьком своїм, і матір'ю своєю з роду Мономахів був наречений руським іменем Володимир. Сидячи на санях, тобто збираючись уже помирати, звертаюся до вас з оцим словом.

Діти мої або хто інший, слухаючи мою грамотицю[1], не посмійтеся з неї, а прийміть її до свого серця, і не лінуйтеся, а щиро трудіться.

Що таке людина, як подумаєш про це? Велика розумом людина, та не може осягнути вона всіх чудес землі. Дивіться, як усе мудро влаштовано на світі: як небо влаштовано, або як сонце, або як місяць, або як зірки, і тьма, і світло, і земля як на водах покладена, Господи, завдяки волі Твоїй! А звірі, а птиці різні, а риби всілякі! І цьому диву подивуємося, як створено людину та які різні й багатоликі людські обличчя; якби всіх людей зібрати, то кожен має свій вид та образ обличчя...

Прочитавши отсі слова, діти мої, похваліть Творця всього земного й небесного, а все, що далі, — то мого слабого розуму повчання.

Насамперед не забувайте убогих, а яко можете, по силі годуйте їх і подавайте сиротам. І вдову захистіть, не дайте сильним губити людину. Хто б не був, правий чи винний перед вами, не вбивайте та не веліть убивати його; якщо й завинив хто в смерті, не губіть християнської душі...

Ніколи не майте гордощів у своєму серці та в розумі, а скажіть: сьогодні живий, а завтра помру; смертні ми. Старих шануйте, як батька, а молодих, яко братів. При старших годиться мовчати, премудрих слухати, старшим підкорятися, з рівними й молодими мати згоду та бесіду вести без лукавства, а щонайбільше розумом убирати. Не лютувати словом, не ганьбити нікого в розмові, не сміятися багато. Очі тримати донизу, а душу вгору...

Хворого навідайте, покійника проведіть в останню дорогу, бо всі ми смертні. Не проминіть ніколи людину, не привітавши її, і добре слово їй мовте. Дружину свою любіть, та не давайте їй влади над собою. Що вмієте, того не забувайте, а чого не вмієте, того навчайтеся, — як батько мій, дома

---

[1] Так князь називає текст свого повчання.

сидячи, знав п'ять мов, через те й честь йому була в інших країнах. Лінощі — це мати всьому дурному: хто що й знав, те забуде, а чого не вміє, того не навчиться. Добро своєю рукою сіючи, не лінуйтеся ні на що хороше, і хай не застане вас сонце в постелі. Так робив мій батько покійний і всі добрі мужі. На світанні, побачивши сонце, з радістю прославте день новий і скажіть: «Господи, додай мені літа до літа, щоб я честю і добром виправдав життя своє» *(Переклад В. Яременка)*.

Поміркуйте!

- Чому князь вважає життя найвищим дивом і даром божим? Наведіть і поясніть його аргументи.
- Якими хоче бачити своїх дітей і всіх добрих людей Володимир Мономах?
- Які з його повчань, на ваш погляд, злободенні й сьогодні? Можливо, якісь уже застаріли?
- Як ви зрозуміли пораду *«очі тримати донизу, а душу вгору»*?

Князь ***Володимир Мономах*** (1053–1125) був третім у трійці найвидатніших київських князів — після прадіда Володимира Великого та діда Ярослава Мудрого. По материнській лінії був онуком візантійського імператора Костянтина Мономаха, від якого й успадкував своє прізвище.

Володимир Мономах у численних боях переміг удільних князів, які руйнували єдність Русі. Об'єднавши сили, руські князі на чолі з ним розгромили половців.

Князь уславився не лише військовою доблестю та патріотизмом, а й мудрістю, милосердям, побожністю, увагою до освіти та культури.

Володимир Мономах жив у жорстокі середньовічні часи, коли людське життя нічого не вартувало, коли владоможці вважали цілком прийнятним грабувати та принижувати слабших, лицемірити, порушувати клятви. Але він відхилив такі варварські звичаї: заборонив продавати боржників у рабство, скасував смертну кару. Князь вважав, що головною силою, якою тільки й можна об'єднати та зміцнити державу, є християнська любов і доброчестя. Ці ідеї він успішно реалізовував як правитель, домігся розквіту Русі та здобув неймовірну популярність і славу в народі.

Володимир Мономах заповідав нащадкам жити в мирі та взаємодопомозі, понад усе дбати про єдність і розквіт Вітчизни, учитися і поширювати освіту, власною поведінкою подавати приклад іншим.

«Повчання дітям» (1117) розкриває концепцію виховання — від родинного до державного, від релігійного до житейського. Свої настанови князь підкріплював прикладами з власного життя, розповідав про численні походи, що були викликані потребою зміцнення єдності держави та її захисту від зовнішніх ворогів. Володимир Мономах закликав захоплюватися красою і різноманіттям життя, бути вдячними Богу за цей дар, з любов'ю ставитися до інших, займатися самовихованням і наполегливо працювати, щоб стати співтворцями цього чудесного світу. Такий *ідейний зміст* «Повчання дітям».

Пам'ятник Володимиру Мономаху. *м. Прилуки (скульптор С. Кантур)*

Мудрі заповіти Володимира Мономаха дали свій результат. Його син Мстислав як правитель гідно продовжив батькову справу, а внук Вольдемар став королем Данії.

За жанром твір є ***повчанням***. У ньому також наявні елементи послання і житія, помітні ознаки монументального стилю.

«Повчання дітям» — один із перших і найяскравіших зразків християнського гуманізму, який став духовною основою європейської цивілізації, системи загальнолюдських цінностей. В українській культурі із цього твору була започаткована так звана «філософія серця», яку розвивали у своїй творчості Г. Сковорода, М. Гоголь, Т. Шевченко.

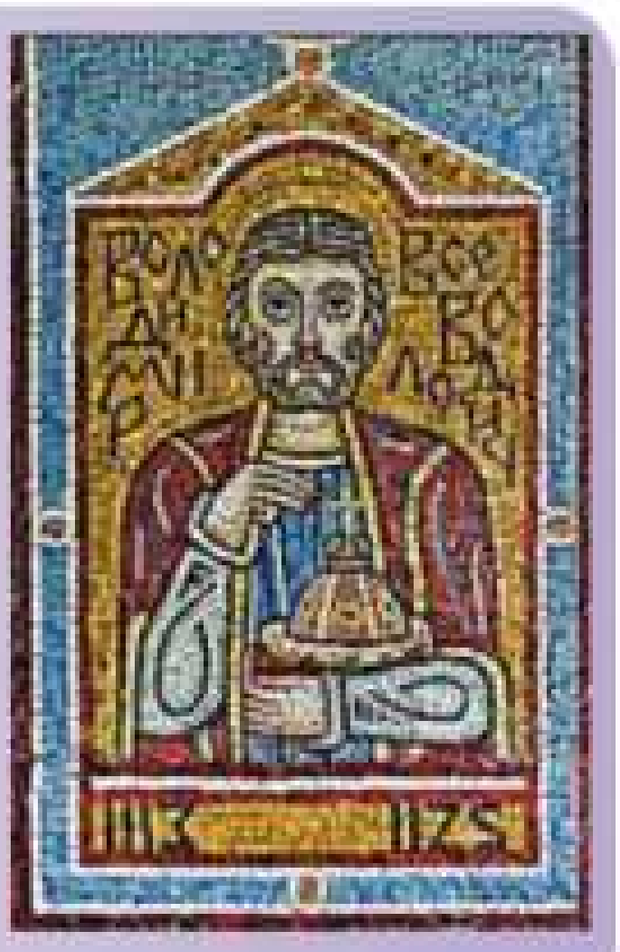
Поміркуйте!

- Які ознаки монументалізму помітні в «Повчанні дітям»?

Мистецькі діалоги

Образ Володимира Мономаха втілено у творах різних видів мистецтва. На станції «Золоті ворота» Київського метро створено мозаїку в давньоруському стилі, на якій одним із центральних образів є історична постать князя Володимира Мономаха. За основу колориту мозаїк художник-монументаліст ***В. Федько*** використав поєднання жовто-блакитних кольорів, що символізує державність України. У процесі роботи митець опрацював багато історичної літератури, консультувався не лише з істориками, а й із письменниками, зокрема В. Шевчуком. Це допомогло йому створити досконалі й історично достовірні образи часів Русі.

РАЇСА ІВАНЧЕНКО

Читайте та досліджуйте!

Хто з історичних постатей доби Русі викликає у вас найбільший інтерес? Якщо ви мешкаєте в Києві, то відвідайте станцію метро «Золоті ворота», щоб ознайомитися з її мозаїкою в давньоруському стилі. Підготуйте повідомлення про історію створення цієї унікальної мозаїки. Зробіть цікаву презентацію про київських князів.

Підсумуймо!

- Які враження справила на вас література періоду Русі?
- Чи вдалося вам за допомогою давніх творів подумки опинитися в минулому, зрозуміти людей, цінності й ідеали того часу? Поясніть свої міркування.
- Чи потрібне кожній людині знання давньої української літератури? Чому?
- Які запитання залишилися у вас без відповіді після прочитання та опрацювання творів цього часу? Обговоріть їх зі своїми однокласниками й однокласницями або ж зверніться до вчителя чи вчительки.

ОБРАЗ РУСІ В СУЧАСНІЙ УКРАЇНСЬКІЙ ЛІТЕРАТУРІ

РАЇСА ІВАНЧЕНКО

Доба Русі залишилася в далекому минулому, але інтерес до цієї історико-мистецької доби, видатних постатей того часу невичерпний і донині. Твори сучасних письменників про княжу добу засвідчують важливість плекання історичної пам'яті українського народу як одного з когорти європейських. Прочитайте історичне оповідання ***Раїси Іванченко «Ярославни»***.

Пригадайте!

- Які художні твори часів Русі ви читали? Про які історичні події вам відомо з «Повісті минулих літ» Нестора Літописця?

У художніх творах на історичну тематику зазвичай багато застарілих слів. Деякі з них трапляються в оповіданні Р. Іванченко «Ярославни». Це слова на означення давніх назв народів: *свеї́* — шведи, *варя́ги* — скандинави; професій: *вої́* — воїни, *тлума́ч* — перекладач, *гридь* — дружинник, *чорнори́зець* — монах, *смерд* — землероб тощо. Історичний колорит доби допомагають змалювати слова, значення яких передають назви одягу та прикрас: *чеди́ги* — чобітки; *гри́вна* — жіноча прикраса, золотий обруч, оздоблений коштовним камінням, який носили на шиї.

ЯРОСЛАВНИ

(Скорочено)

Човни наближалися до берега. Гребці правували повільніше. Інгварові ж не терпілося. Він пильно вдивлявся в той бік, де на крутому

березі Дніпра-Славути купчилися густо-зелені шапки незайманих лісів.

Над верховіттями, помітив ще здаля, здіймалися золоті бані храмів, ніби шоломи не бачених раніше могутніх руських богатирів. Він чув про них ще у своїй рідній землі. Чи не Ілля Муромець постав ото на горі на сторожі? Загородив пращем і списом дорогу недругам? А може, Микула Селянинович одягнув лицарські доспіхи й вийшов зустрічати їх — посланців далеких варягів?

Інгвар озирається: навколо буяє земний рай. Навіщо шукати ще його на тому світі? Тож і приходили сюди його прародичі з бойовими дружинами, щоб завоювати ці простори.

Багата земля родить відважних і сильних. Русичі відбили всіх, хто хотів перемогти їх. Вони утвердили свою державу й силою меча, і силою розуму, і багатством. Скільки бачив усього, доки їхав до стольного града Києва!

На крутих берегах річок та озер, від самого Новгорода Великого, біліють палаци й церкви, височать муровані та дерев'яні вежі укріплених градів, городищ. На луках усюди густі череди худоби: коні, бики, вівці, дикі тури, корови...

Його рідний край не має таких просторів. Кам'янисті береги, холодні тяжкі хвилі розбиваються об валуни й скелі на бризки... Колючі вітри вистуджують землю, навіть у затишних долинах...

А тут — багатий і безконечно великий край. Недарма свейський король Олаф породичався з господарем цієї землі — віддав за князя Ярослава Володимировича свою доньку Інгігерду. І недаремно тепер його володар, відважний вікінг королевич Гаральд, посилає сюди своїх гінців із такою делікатною справою... Горда князівна Єлизавета припала Гаральду до серця, ще коли він служив у дружині князя Ярослава. Сватався до неї Гаральд, старостів засилав — відмовляла йому князівна. Помандрував тоді Гаральд зі своїми воями до Італії і Сицилії слави шукати. А його, Інгвара, попросив знову поїхати до князівського дому сватати за нього Єлизавету. Делікатне доручення! Складне!

Інгвар замислився і не помітив, як їхні човни нарешті стукнули носом об піщаний берег. Їх уже зустрічали рибалки й княжі люди.

— Хто будете та звідки? — суворо супив сиві брови вусатий русич, ніби це не його послав сюди князь із шаною до варязьких гостей. Але звичай є звичаєм — його порушувати не можна.

— Від землі варязької люди! — бадьоро відповідає тлумач зі свити Інгвара. Той Івор бував тут не раз і знав руські звичаї. Дотепний у нього тлумач! — Вітання князеві й князівні привезли та дарунки від королевича Гаральда!

— Кому дарунки? — лагіднішає княжий гридь та окидає зором навантажені вщерть човни.

— Князю Ярославові та його доньці Єлизаветі! — весело вигукує Івор, гордовито оглядаючи княжих людей.

Інгвар киває головою: так, так... їм...

— Тоді з богом! Гей, ви, люди! — гукає страж до своїх челядників. — А допоможіть-но далеким гостям вибратися із човнів і в князівський двір дарунки віднести: це вже від варягів!

— Хіба хтось іще просить собі в королеви найпрекраснішу вашу Ярославну? — тихо запитує Івор у гридя.

— Уже посли польські прибули сюди...

— Он як! — сплескує руками тлумач. — Невже ми запізнилися?

— Честь нашій землі з усіх усюд іде, — гуде басовито й поважно голос гридя. — У всіх кінцях землі слава лине про нас, — веде свою мову далі й ховає посмішку в сивих вусах.

Великою вервечкою розтяглися слуги Інгварові та княжі челядники. Крутим Боричевим узвозом піднімалися до князевих палаців на горі. Хоч і не звикати їм долати нерівні й скелясті дороги, але тяжкі шкіряні мішки з дарунками стримували ходу.

Треба перепочити. Інгвар утягує на повні груди п'янке повітря, здивовано спиняється. Прямо перед ним, біля підніжжя горба, розтяглася низка білостінних хат-ліплянок. Вони утворюють вулицю, що ніби витікає з-поміж двох високих горбів і вливається в широкий гомінкий потік набережної, запруженої більшими будівлями, кам'яницями та зі зрубів, торговими дворищами й церквами. Інгвар здогадався: це Поділ. Той самий Поділ, про який він чував від своїх торгових людей.

Угорі, над головою, на тих високих горбах, починався княжий град. Звідти лунає мелодійний дзвін, що стелиться понад усім містом, над луками, рікою і зеленими заріччями. Дзвонять на горі.

Інгвар підходить до тлумача:

— Іворе, нехай наші люди йдуть на княжий двір, а ми до храму. Там, певно, свято!

Пройшли через розчинені ворота. І перше, що впало у вічі, — білостінна багатоглава будова. Стрімко врізалися в небо округлі бані муруваного храму, увінчаного вгорі золотим хрестом.

— То дітище князя Володимира — Десятинна церква, — пояснює Івор.

Він усе тут знає, цей Івор.

Переступають поріг — і потрапляють у прохолодно-мармурову врочистість. У храмі повно людей, від їхнього дихання задушно й парко. Барвами веселки переливається мозаїка Богородиці — блакитно-синя хустка й великі сумовито-карі очі Божої Матері дивляться на гостей стривожено: із чим прийшли люди? Ноги ковзають по дзеркальній поверхні підлоги із сірого й білого мармуру. Мармурові колони гінко піднесли на своїх плечах склепіння центральної бані. Там відлунюють кришталеві голоси хору хлопчиків: ніби янголи співають у піднебессі.

Поміркуйте!

- Яке враження на вас справив опис давнього Києва? А чим це місто захоплює варягів?
- Кого з київських богатирів згадано в оповіданні «Ярославни»? Що вам відомо про них зі старин?
- Чому іноземні гості хочуть засватати для свого володаря київську князівну?

Чув ще вдома Інгвар: князь Володимир після хрещення Русі в заможних і знатних русичів забирав дітей і віддавав до книжної науки. Відтоді тут були школи при церквах і монастирях. З бідніших вони готували простих священників і дяків. Боярських же дітей навчали за всіма правилами візантійської освіти та книжності. Недаремно київський княжий двір славився освіченими людьми — у всіх землях, при всіх дворах. Тож і прозвали тепер князя Ярослава Мудрим. Інгвар нетерпляче шепоче у вухо своєму тлумачеві:

— А що, Іворе, русичі швидко навчаються книжному письму?

— Швидко, господарю мій, — так само пошепки відмовляв Івор. — Вони здавна до тої науки вдатні, бо ще до хрещення Русі були в них свої вчені люди й грамота своя — черти та рези. Римським і грецьким письмом також писали свою слов'янську мову. Про це ще згадував чорноризець Храбр.

— Ти щось плутаєш, Іворе. Адже слов'янам письмена дали болгарські просвітителі Кирило й Мефодій. У русичів те ж письмо, що й у болгар.

— Це правда, мій добрий повелителю, але освіта на Русі була й раніше. І великий Кирило, якого тепер усі слов'яни мають за святого, коли був у хозар у 860-му літі народження Христа, бачив у Херсонесі Євангеліє і Псалтир, писані руськими письменами.

— А як думаєш, Іворе, пощастить нам у нашій справі? Чи згодиться нарешті князівна Єлизавета покинути свій дім, і цей град пишний, і ці сади райські?

— Не знаю... Адже в нас немає ні таких палаців, ні храмів, ні книгозбірень. Он поряд — Софійський собор. Князь Ярослав його будує. Уже майже закінчений. Зараз багато писців переписують книги візантійські за наказом князя. Він хоче закласти бібліотеку при тому храмі, як при візантійському дворі. Ярославові дочки допомагають у тій справі.

— І Єлизавета?

— Напевне.

— Бідний Гаральд, адже він неписьменний! Щоправда, на всі землі прославив хоробрістю своє ім'я. Його подвиги знають в Італії і Сицилії. Він — майбутній король Норвегії. Невже князівна не покине отчий дім заради нього?

— Хтозна. Адже двічі князівна відмовила королевичу...

Їхній шепіт заважав людям — на них обурливо озираються...

Інгвар зітхнув. Так... Двічі горда красуня в золотій гривні відмовила хороброму вікінгу. Їй було мало його любові. Знала, що вона — дочка славного й мудрого князя — воліла мати своїм чоловіком не тільки відважного та сміливого воїна, а й із вишуканим розумом та освітою.

Бідний Гаральд!.. Він знайшов славу сміливця на чужих полях, але не здобув серця київської князівни. Тепер вертав у північні краї. Шукатиме слави на туманних берегах Британії і Скандинавії. Ах, бідний Гаральд!.. З яким нетерпінням чекає він повернення Інгвара! Сидить зараз у Новгороді зі своїми воями. Не наважився сам їхати до Києва — тож і послав свого бувалого товариша. Йому, Інгвару, будь-що потрібно поговорити із самою Єлизаветою. Він тоді розповість їй про гучні подвиги Гаральдові й про те, що він склав навіть пісню про Єлизавету.

Інгвар витягує шию, щоб розгледіти князів, що стоять обіч вівтаря, напружує зір, удивляється в обличчя князівен, які стоять біля княгині. Де ж вона, кохана дівчина Гаральда?

Варязькі посли не встигли отямитися, як уся святкова процесія рушила з Десятинної на подвір'я. На чолі її князь Ярослав Мудрий, зі спокійними, лагідними очима, з пишною, довгою, уже сивіючою бородою. Поряд із ним розповніла кругловида княгиня Ірина, та, яку Інгвар пам'ятав ще свейською королівною Інгігердою.

Слідом м'яко ступають у розшитих золотистими узорами чедигах їхні сини й дочки. У білих заморських атласах, оздоблених сріблястою заполоччю, у дорогих хутряних накидках. На грудях у князівен — важкі золоті гривни; на високих шапках молодих княжичів — соболі й куниці; довгі сорочки із широкими рукавами внизу також розшиті узорами. Так уже віддавна велося на землі Руській — чи ти князь, чи смерд, а одяг був розшитий узорами квітів, трав і звірів. Вірили пращури, що ті символи допомагали їм у житті.

Тісним кільцем оточили бояри й дружинники княжу сім'ю, як тільки вона вийшла з Десятинної. Усі прямують до Святої Софії. Натовп оточує врочисту процесію — смерди, пастухи, будівничі, пічники, кожум'яки, гончарі, рибарі. Чорний люд київський несміло здіймає очі, утягує голови в плечі й поспішливо хреститься. Мабуть, і справді Бог возлюбив багатих за їхні діла, а їм, простолюдинам, уготовив за якісь гріхи довічну бідність і тяжку працю!..

— Помилуй нас, Господи!..

У Софійському храмі ще пахне глиною і свіжою фарбою. Подекуди стіни ще не прикрашені розписами, але пишний вівтар сліпить очі золотом.

З-під високого склепіння центральної бані насторожено й суворо дивляться на молільників блискучі, мінливі, немов живі, очі Богоматері. У вишині іскриться блакитно-білий одяг Христа, що, здавалося, тільки-но зійшов із небесного трону й повис у бездонній сині неба...

Падають ниць смерди та простолюдини. Хилять голови бояри й дружинники. Схиляють свої високі шапки заморські гості. Лише князь смі-

ливо дивиться Богові в очі, бо він — великий князь Русі, обранець Бога на землі. І тому цей храм, і ці диво-фрески, яких немає ніде в навколишніх землях, задумав і збудував він, Ярослав Мудрий.

І це йому, повелителю землі Руської, співає хор ангелів і виголошує з амвона своє слово проповідник.

— Чуєте? Проповідник говорить про цей собор. Каже, що Софія — церква дивна й славна всім окружним сторонам, такої не знайдеться в усьому північному краї — від сходу до заходу! — знову схиляється тлумач до вуха свого властелина.

— А що, і не знайдеться! — захоплено посміхається варязький посол. — І таких чарівних князівен теж нам не знайти. Котра з них Єлизавета? — очима вказує Інгвар до княжої сім'ї.

— Ото біля княгині, вища, — то Анна. Вона ще не засватана. А за нею — наша... Ота, що коса — як корона... А третя — Анастасія. До неї угорський король сватів прислав! — Івор знав достеменно всі таємниці княжого дому.

Принишкли гості. А в храмі лунає осанна Богові за його велику милість до Русі. Князь Ярослав гордо оглядає народ. Із задумою позирає на своїх синів, що стоять за ним: чи ж будуть вони достойними продовжувачами його справи? Знав добре: княжичі уміють тримати в руках мечі. Але ж мечі ті можна повернути й проти себе! Чи зрозуміють вони, що не лише силою зброї можна зміцнювати та примножувати багатства своєї держави? А й миром, науками, книгами, бо в них вища мудрість і вища сила народу.

Поміркуйте!

- Які людські якості найбільше цінували в Русі за часів Ярослава Мудрого?
- Порівняйте освіту й виховання дітей київського князя та дітей варязьких можновладців.
- Чи погоджуєтеся ви з думкою, що зміцнювати й примножувати багатства своєї держави можна наукою і книгами? Доведіть свої міркування прикладами з історії та сьогодення.

Бо якби не так, то не тягнулися би сусідні володарі до Русі. А караванни купців? Скільки зараз їх на торгових дворищах Подолу! З Ренесбурга, Праги, Кракова, Любека, Старграда, Сігтуни, з Візантії, від арабів...

Що купці — вони завжди перетинають дороги Русі. А от сусідні володарі — королі та князі — горнуться до нього й шукають дружби з ним, великим князем руським. Приїхали посли від франків, угрів, ляхів, а то вже, кажуть, двоє нових зайшло — то від варягів.

Знає князь: не тільки дарунки й свою повагу привезли вони сюди. Ні! Дочкам його судилося стати королевами. Що ж, велика честь його княжому дому. Знатні родичі. Адже він не тільки батько, але й господар великої Руської держави, отож мусить думати про спокій і славу її. Для того й одружив свого улюбленця сина Всеволода з візантійською царівною, донькою імператора Костянтина Мономаха. Другого сина —

Ізяслава, ось він, зліва, — одружив із сестрою польського князя Казимира Відновителя, а за Казимира віддав свою сестру Добронегу.

На очах у князя сльози. Сльози й на очах у князівен. Вони пишаються батьковим домом, родичами, тією честю, що йде до них звідусіль. Вони упоєнно слухають дивний спів, що дзвенить під склепінням храму, удивляються в ці сяючі розписи, у сумні очі Божої Матері та владні очі Богового сина. Лише княгиня Ірина — зовні сувора й спокійна. Може, від того, що в її тілі тече холодна кров суворих свеїв, а може, тому, що вона вміє приховати свої сльози...

Та Інгвар мало дослухався до проповідника. Він зрозумів, як важливо для їхньої країни закріпити дружбу з Руссю... Справа Гаральда — справа їхнього майбутнього. Золотокоса дівчина із золотою гривною на грудях — це чарівна, добра фея, яка мусить принести їхньому краю спокій і мир. Адже коли маєш за плечима могутнього сусіда — хто наважиться тебе образити?

І вже уявляв Інгвар, як виповідає Єлизаветі сагу про далеку, сувору, але добру свою землю... Як він розповість їй і про нові подвиги Гаральда, а потім — про його пісню...

О, бідний Гаральд! Нероздільне кохання зробило його відважним вікінгом і поетом. Пісня Гаральда... То стогін серця... Якщо в князівни Єлизавети б'ється живе серце в грудях, а не камінь, воно відгукнеться на той поклик... Бо ж чи є в людини така сила, що може вистояти проти вогню великого й самовідданого кохання? Воно билося в тій Гаральдовій пісні:

Ми, браття, літали по хвилях й морях,
Від рідного краю літали далеко!
На суші й на морі ми бились жорстоко,
І води, і тверді підкорені нам!
О други! Як серце в сміливців кипіло,
Коли кораблями, зімкнувши ряди,
Кормою залізно розрізавши хвилю,
Гаральд налізав на простори землі!
Тільки діва руська в золотій гривні
Гордує мною...

Інгвар тепер пильно вглядається в розумні очі Єлизавети. У них неспокійно мерехтіли відблиски свічок. Інгвар ловив стрімкі рухи її тонкої руки, нетерпляче пристукування чобітком. Ні-ні, гаряче серце ганяє кров по тілу князівни! Воно не може не відгукнутися на палке кохання. О, тоді це буде найбільша перемога відважного вікінга!..

Місія Інгвара завершилась успіхом. Улітку 1045 року Єлизавета виїхала до Норвегії. До суворих скелястих берегів, що омивали хвилі холодного моря. Далекий шлях не лякав її: князівна знала, що чекає на неї теплий прийом людей, палка любов Гаральда й корона королеви.

Доля судила їй через двадцять років овдовіти — Гаральд загинув на війні з Англією в 1066 році. Єлизавета Ярославна стала дружиною короля Данії Свена Естрідсена...

Поміркуйте!

З якою метою Ярослав Мудрий одружував своїх дітей із королевичами та королівнами європейських країн?

Ніколи раніше кияни не бачили подібних видовиськ, як того весняного дня. (...) Князівна Анна покидала отчий дім і виїздила до нареченого. Уже були готові вози з багатими скринями — золото, срібло, персидські килими, грецькі шовки, хутрові кожухи й Аннине вишивання — червоно-чорним і сонячно-зеленим. То на згадку про теплу й привітну батьківську землю бере Анна. То барви рідного краю.

Стоїть Анна, зіпершись на одвірок. Окидає посмутнілими очима далекі луки задніпровські. Чи є там, на далекій Сені, отакі зелені й квітучі кручі? Чи ж так само плеще хвиля об берег піщаний? Чи ж співають таких ніжних веснянок?

Ніби вгадують думки князівни дівчата-подолянки. Ведуть хоровод, пісня тягнеться за піснею (...). Уже не сплете свого вінка Анна, не кине на гойдливі хвилі Дніпра — судженого визначила їй доля. (...)

Князівна нишком витерла долонею сльозину зі щоки, підбігла до різьбленої полиці, узяла книгу в золотому, плетеному окладі. Візьме із собою це Євангеліє, візьме ще багато книг. Адже це вона захотіла переписати для себе ці книги, і їх переписав кращий писець. А майстер-чудотворець виготовив ці дивні узори окладу із золота... Вона читатиме там ці книги, і їй буде здаватися, що вона вдома. Анна научить і дітей своїх читати (...).

Гуде княжий двір веселощами. (...) Уже розпалили вогнище, і подолянки схилили голови під іскрами. (...) Моляться і Сварогові, і Перунові, і Родові, і Рожаницям, аби помогли Анні вистояти життєві бурі й грози, аби дали багатство та силу, череди худоби й багато дітей...

Єпископ Готьє Савояр задоволено поглядав на своїх сподвижників, з якими він нарешті завершив так блискуче свою державну місію.

Що ж, недаремно вони пробули тут від зими. Нарешті вмовили князя Ярослава поріднитися з королівським домом Капетінгів. Чи ж оцінить належно король Генріх їхній подвиг? Адже це було не так просто — умовити Ярослава погодитися на шлюб своєї другої доньки Анни з уже немолодим французьким королем. Та й те сказати — князь, певно, добре знає про стан справ їхнього Генріха, хоча вони, присягаються богом, ані словечком не обмовилися про його скруту. (...)

Це не те, що тут, на Русі. Тут влада князя священна. Тут його силу підтримують і військо, і бояри, і церква. Недаремно князь так щедро будує храми. Ось цей красень — Софійський собор... Він, єпископ Готьє, не відмовився б правити церковну службу в такому соборі... А який хор!

Сьогодні вони знову йдуть до Софії. Князь хоче на прощання влаштувати їм урочисту церемонію. Кажуть, що викликав зі свого княжого села Берестова отця Іларіона. Того самого, що недавно виголосив на честь князя в церкві святого Благовіщення своє знамените «Слово о законі і благодаті»... Цікаво, що ж це за «Слово...», що про нього слава за межами Русі поширилася.

Французькі посли, що прибули до київського двору навесні 1049 року, з нетерпінням оглядали натовп у соборі. Князь Ярослав не поспішав з'являтися на врочисту службу. Чи затримувався у справах, а чи змушував відчути свою вищість довгим очікуванням. (...)

— Ідуть!.. Ідуть!.. — зашерхотіло навкруг.

Готьє злякано озирнувся: до них урочисто наближалася процесія на чолі з князем. Біля вівтаря їх зустрічав молодий, високий, огрядний священник. Світло-сині очі під крутими надбрів'ями, над високим чолом в'юнке русяве волосся. Це отець Іларіон.

Готьє ближче присувається до тлумача — він конче хоче знати, про що говоритиме у своєму «Слові...» знаменитий Іларіон. Так, так... Славить рід увесь князівський — Володимира Хрестителя, Ярослава Мудрого, якого називають у християнстві Георгій, його дружину Інгігерду-Ірину, синів і дочок Ярославових, які продовжать їхній рід. Іларіон у своїй проповіді славить князя і його справи (...).

Рокоче оксамитовий бас отця Іларіона. Здригаються і відлунюють стіни, мерехтить золото й срібло вівтаря, ніби прагне ввібрати в себе й заховати для нащадків цю гордість і цю величаву осанну, що живим птахом б'ється в кожному слові проповіді.

Та отець Іларіон точно нічого не помічав. Ніби звертав до прийдешніх поколінь своє величне «Слово о законі і благодаті». Воно й справді дійшло до них, пройняте гордістю за діяння великі на Руській землі.

Проте єпископу було не просто втямити, що говорив священник і чому так упевнено дивиться на похилені голови князь Ярослав. Готьє щоразу звертається до свого тлумача. Той пояснює:

— Проповідник — надто мистецький оратор. Його стиль надто піднесений і пишний, я теж не в усьому достойний пізнати його. Він славить добу великого Ярослава та його діяння. У проповідника піднесений настрій сьогодні, бо князь Ярослав задумав його поставити митрополитом Русі. Князь Ярослав не хоче мати тепер у себе грецьких митрополитів.

— Чому не хоче?

— Князь хоче мати в церковних справах незалежність од Візантії. Отож проповідник і дає зрозуміти всім, що добрі справи Володимира Святославича та його сина — це особлива милість Бога до їхньої землі й Він освячує всі їхні діяння! (...)

...Сірими журавлиними ключами спливали роки. Сумовито хлюпала хвиля холодної Сени. Нагадувала про бистроплинний шумливий Славу-

тич і про зелені прибережні кручі, на яких п'ялися до неба стрімкі бані храмів. Не було для Анни вороття на ту землю. 4 серпня 1049 року вона вінчалася з французьким королем Генріхом I.

Того дня Анна подарувала єпископу своє Євангеліє. Воно було переписане глаголицею — давнім руським письмом. І донині зберігається цей унікальний витвір давньоруської писемності...

Ні, Анна не мала сили повернутися на рідну землю. Але мала Анна-Агнія владу — вона могла сюди, на галльську землю, перенести куточок тієї рідної краси. І королева Франції будує кілька церков, подібних до київських. Фрески й мозаїки їх нагадували київські. Одна з тих будов, споруджена в 1060 році в місті Санлісі, дожила до наших днів.

Через одинадцять років Анна овдовіла. Придворна знать оголосила її регентшею малолітнього спадкоємця трону Філіппа I. Анна-Агнія стала фактичною правителькою країни: утверджувала державні закони, підписувала — теж кирилицею — найважливіші державні акти. Кирилицею ж пороблені й написи на стіні санліської церкви Вінсента...

То Аннина туга за рідним краєм уписала світлий спогад у муровані стіни храму. То дочка Ярослава Мудрого залишила слід високої освіченості й культури, що жила в її роді...

Життя Анни Ярославни було нелегким. Французькі хроніки пов'язують її ім'я з іменем графа Рауля. Після смерті Генріха I Анна офіційно вийшла заміж за нього, хоча Папа Микола II заборонив цей шлюб. У 1075 році вона востаннє підписала разом із сином державний документ...

Століття прошуміли над землею. Засипали забуттям стежки, якими колись ходили володарі людських доль і бідняки. Бо всі люди підвладні часові. Вітри й дощі, війни та лихоліття безжально поруйнували палаци й храми. Неспинна тлінь перетворила на порох давні письмена, поховала в невідомість доблесні подвиги, відвагу та хоробрість. Лише сліди людської мудрості, щедрості душі — нетлінні, як і незгасна пам'ять про творців духовних скарбів...

Пам'ятник Ярославу Мудрому. *м. Київ (автор проєкту І. Кавалерідзе)*

У прохолодних сутінках Софії Київської в біломармуровій гробниці під важким, багаторізьбленим віком покоїться прах князя Ярослава Мудрого. Він звеличував землю силою свого розуму й духовного поступу.

У далекому французькому місті Вільєрі, на старому закинутому кладовищі, серед сухих бур'янів знаходиться загадкова могила із зображенням на кам'яній плиті жінки в короні. Латинський напис повідомляє, що там

упокоїлась Агнес. Легенди доповнюють це надто скупе повідомлення: то могила достопам'ятної дочки Ярослава Мудрого — Анни, королеви Франції. Вона принесла на галльську землю книги, любов до науки, вона будувала прекрасні храми й палаци... Вона допомагала своєму чоловікові — королю Франції — зміцнювати свою владу в боротьбі з васалами...

У літописах угорських розповідається про ще одну дочку князя Ярослава — Анастасію-Асмунду. Вона принесла із собою на береги Дунаю не лише любов до свого чоловіка — короля Андрія I, але й любов до науки та знань...

У мелодійних сагах норвезької землі збереглася пам'ять про горду русокосу дівчину в золотій гривні, яка зробила норвезького короля Гаральда Сміливого поетом, а на сувору землю північної країни принесла спокій, добро й мудрість книжну...

Справді-бо, найбільше багатство людей — їхній духовний скарб...

Поміркуйте!

- Який настрій був у князівни Анни перед від'їздом у далеку Францію?
- Як склалися долі доньок Ярослава Мудрого?
- У яких словах оповідання висловлено ідею твору?

Період правління Ярослава Мудрого (1019–1054) називають *золотою добою*. Київський князь був далекоглядним правителем, сміливим полководцем. Він убезпечив свої землі від набігів кочових племен печенігів, уклав перший звід законів «Руська правда», побудував нові церкви, заснував бібліотеки й школи. Київ як столиця перевершував за рівнем архітектури та красою інші європейські міста. Усі європейські правителі мали за честь узяти шлюб із дітьми князя. Ярослав Мудрий увійшов в історію як «тесть Європи». Його доньки стали європейськими королевами, і це вплинуло на зміцнення політичного становища Русі на багато років.

Усе своє життя ***Раїса Іванченко*** (нар. 1934 р.) присвятила вивченню та популяризації історії давньої України. Майбутня письменниця народилася в родині вчителя-філолога та медсестри в *містечку Гуляйполі* на *Запоріжжі*. Згодом сім'я переїхала до Новгорода-Сіверського, що на Чернігівщині.

За фахом Р. Іванченко — історикиня.

Любов до історії сприяла й розкриттю її письменницького таланту. Літературна творчість Р. Іванченко пошанована Шевченківською премією (1996).

Активна громадянська позиція письменниці допомогла відстоювати свою думку про правдиву історію Русі, що належить Україні. Пройшли десятиліття, але зазіхання на нашу славну історію,

культуру та територію продовжуються. Тому наші мужні захисники й захисниці зі зброєю захищають суверенітет України й нині.

Р. Іванченко — авторка прози про історичне минуле України (оповідання ***«Ярославни»***). Його основою стали історичні події часів князювання Ярослава Мудрого. Авторка розповідає про непросту долю *Єлизавети*, *Анни* та *Анастасії* — доньок князя Ярослава. Як доньки правителя Русі, вони виконували свій обов'язок перед державою. З дитинства освічені, навчені етикету, з багатим посагом, Ярославни стали окрасою королівських дворів Норвегії, Франції та Угорщини.

Персонажами оповідання «Ярославни» є узагальнені о́брази іноземних послів — *Інгвара* й *Івора*, єпископа *Готьє Савояра*. Згадані у творі також і реальні історичні особи — *родина Ярослава Мудрого*, київський митрополит *Іларіон*, король *Гаральд Сміливий*, королі *династії Капетингів*. Постає в оповіданні й цілісний *образ Русі* — величної держави в центрі Європи. Усе це жанрові ознаки ***історичного оповідання***.

Основою твору є кілька епізодів про перебування іноземних гостей у Києві. Через діалоги та розповіді авторка передає їхні враження від краси Києва, величності його архітектурних споруд і захоплення родиною великого князя Ярослава Мудрого. Доповнюється композиція розповіддю про долю Ярославен.

Ідея оповідання: найбільший скарб людини — це її освіченість, культура й духовна велич.

Мистецькі діалоги

О́брази дочок Ярослава Мудрого художньо зображені в різних видах мистецтва від найдавніших часів і до сьогодення. На одній із фресок Софійського собору в Києві, збудованого за часів Ярослава Мудрого, упізнаємо фігури дівчат — доньок князя.

Дійшли до нас і репродукції двох портретів Анни Ярославни невідомих художників XIX ст. Князівни Ярославни постають і на сучасних поштових марках серії «Київські князівни на престолах Європи» українського художника ***Василя Василенка***.

Скульптури Анни Ярославни встановлені в Києві, Луцьку, Новгороді-Сіверському та Санліс і Ле-Блан-Меніль *(Франція)*. Український композитор ***Антін Рудницький*** на лібрето ***Леоніда Полтави*** написав оперу «Анна Ярославна — королева Франції».

Доньки Ярослава Мудрого. *Фреска. XI ст. Національний заповідник «Софія Київська». м. Київ*

Анна Ярославна. *м. Київ*
(скульптор К. Струтинський)

А. Орльонов.
Анна Ярославна

Поміркуйте!

- Порівняйте образи Ярославен у літературі й інших видах мистецтва. Які з них найбільше відповідають вашому уявленню про дочок Ярослава Мудрого?
- Створіть портрет однієї з дочок князя Ярослава Мудрого *(за бажанням)*.

Читайте та досліджуйте!

Пригадайте вивчене на уроках історії про Русь, використайте перевірені інтернет-ресурси або візьміть книжки в бібліотеці, щоб виконати одне із завдань.

- Намалюйте родинне дерево Ярослава Мудрого.
- Створіть під керівництвом учителя / учительки постер чи акаунт у соціальних мережах від імені однієї з доньок князя Ярослава Мудрого. Використайте цитати з твору.

Підсумуймо!

- Розкажіть про історичну основу оповідання Р. Іванченко «Ярославни».
- Що вам стало відомо з оповідання про відносини Русі з європейськими державами?
- Образ якої історичної особи вам найбільше сподобався? Чому?
- Доведіть, що прочитаний твір належить до жанру історичного оповідання.
- Чи хотіли б ви прочитати інші твори Р. Іванченко? Чому?
- ***Висловлюємо свою думку.*** • З творів про прадавню Україну я дізнався / дізналася … . • Я навчився / навчилася … . • Отримані знання я зможу використати … .

ЗАПОВІДЬ ЛЮБОВІ: БІБЛІЯ ТА УКРАЇНСЬКА ЛІТЕРАТУРА

Від часів прийняття християнства найпопулярнішою перекладною книгою в Русі була та є *Біблія*. Напевно, немає жодного мислителя чи митця, котрий би не звертався до ідей, о́бразів і мотивів цієї священної книги. Тож запрошуємо й вас відкрити таємниці цієї Книги Книг!

БІБЛІЯ — ОДНА ЗІ СВЯЩЕННИХ КНИГ ЛЮДСТВА

Пригадайте!

- Вам відомо з уроків зарубіжної літератури про священні книги людства — Веди, Біблію, Коран. Хто, де й коли їх створив? Які головні їхні ідеї та о́брази?

Митці та доба

Біблія (грецьк. *збірка книг*), або ***Свяще Письмо***, ***Священне Писання***, — це стародавній священний збірник духовних творів. Вона складається з двох частин — Старого (Вітхого) і Нового Заповіту. Юдеї визнають священною першу частину, християни — обидві.

Перші біблійні тексти з'явилися майже 3500 років тому. Біблію писали впродовж півтори тисячі років трьома мовами — староєврейською (гібрем), арамейською і грецькою. Донині у світі видано близько чотирьох мільярдів примірників цієї книги майже двома тисячами мов. Жодна інша книга не мала більшого тиражу за всю історію людства.

Християни та християнки сприймають Біблію як священний текст. Вважають, що його автори були натхненні Святим Духом і відкрили нам вічну правду про Бога й про нас. Для представників і представниць інших релігій, людей, які не сповідують жодної релігії, Біблія все одно зберігає цінність як літературний твір, як скарбниця життєвої мудрості наших предків, у якій закладено основи загальнолюдської моралі, програму виживання і розвитку людства.

Біблія нараховує 66 книг (39 — у Старому Заповіті, 27 — у Новому). Основа Нового Заповіту — чотири Євангелія (грецьк. *блага, радісна вість про спасіння*) від Матвія, Марка, Луки й Івана. Це розповіді апостолів (учнів) про народження, життя, учення, подвиги, смерть і воскресіння Вчителя — Ісуса Христа.

Тексти створювали в трьох частинах світу — Азії, Африці, Європі — приблизно 60 поколінь авторів. Попри це, загальна побудова Святого Письма гармонійна й послідовна.

Біблія вирізняється жанровим розмаїттям. У ній є міфи, хроніки, ритуальні та юридичні кодекси, народні пісні, псалми, любовна лірика, притчі, афоризми, послання тощо.

Біблійна картина світу. Читати, а головне — розуміти Біблію непросто. У ній закодовано глибинну мудрість буття. Осягати її кожна людина має сама для себе, осягати все життя, щоразу заново. Що мудрішою, духовнішою стає людина, то глибший рівень цієї книги відкриває.

У Біблії є два смислові рівні: зовнішній, створений практичним людським розумом, і внутрішній — духовний. Невипадково найпоширеніший жанр Біблії — *притча*.

Будь-яка язичницька релігія виходить з уявлення про багатобожжя. Давні євреї одні з перших дійшли думки, що при всій різноманітності світу — Бог єдиний. Він — Той, хто створив Усесвіт, дав буття всьому сущому, а тепер упорядковує і виправляє світорух.

Господню волю здійснюють янголи, або ангели (з грецьк. *посланець, вісник*). Це особи-духи, досконаліші за людей, покликані служити Богові й людині.

Добро в Біблії втілює рай (дослівно — *закритий сад*), зло — пекло (від *пекти*), що є символами гармонії і дисгармонії.

- Зіскануйте QR-код і вдумливо прочитайте ***розділи 1–3 Книги Буття*** про творення світу й людини та прабатьківський гріх.
- Як пояснюється творення світу в Біблії? Що спільного між цим поясненням і науковим тлумаченням виникнення Землі та життя на ній? У чому полягає прабатьківський гріх? Чому всемогутній Господь Бог допустив спокусу змія? Чи була б людина щасливою, якби знала лише добро та не знала, що таке зло? Поясніть свої міркування.

Найцінніше, що дав Старий Заповіт, — це ***десять заповідей Божих***, які були оприлюднені провідником єврейського народу ***Мойсеєм*** і стали основою загальнолюдської моралі.

ВИХІД

Розділ 20

І Бог промовляв всі слова й оці, кажучи:

«Я — Господь, Бог твій, що вивів тебе з єгипетського краю з дому рабства.

Хай не буде тобі інших богів передо Мною!

Не роби собі різьби та всякої подоби з того, що на небі вгорі, і що на землі долі, і що у воді під землею.

Не вклоняйся їм і не служи їм, бо Я — Господь, Бог твій, Бог ревнивий, що карає за провину батьків на синах, на третіх і на четвертих поколіннях тих, хто ненавидить Мене, і що чинить милість тисячам поко-

А. Лосенко.
Десять заповідей
Мойсея

лінь тих, хто любить Мене і хто держиться Моїх заповідей.

Не призивай Імення Господа, Бога твого, надаремно, бо не помилує Господь того, хто призиватиме Його Йменння надаремно.

Пам'ятай день суботній, щоб святити його!

Шість днів працюй і роби всю працю свою, а день сьомий — субота для Господа, Бога твого: не роби жодної праці ти, і син твій, та дочка твоя, раб твій, та невільниця твоя, і худоба твоя, і приходько твій, що в брамах твоїх.

Бо шість днів творив Господь небо та землю, море та все, що в них, а дня сьомого спочив, тому поблагословив Господь день суботній та освятив його.

Шануй свого батька і матір свою, щоб довгі були твої дні на землі, яку Господь, Бог твій, дає тобі!

Не вбивай!

Не чини перелюбу!

Не кради!

Не свідкуй неправдиво на свого ближнього!

Не жадай дому ближнього свого, не жадай жони ближнього свого, ані раба його, ані невільниці його, ані вола його, ані осла його, ані всього, що ближнього твого!» *(переклад І. Огієнка).*

Поміркуйте!

- Яка будова Біблії? З творів яких жанрів вона складається?
- Як ви розумієте кожну із заповідей?
- Чи залишаються вони актуальними сьогодні?

Суть християнства. На початку нової ери в Ізраїлі, уже знесиленому й загарбаному Римом, з глибин юдаїзму виникла нова релігія — *християнство*. Її творцем став Ісус Христос.

- Довідатися, де й коли, за яких умов Він народився, ви зможете, коли ознайомитеся з ***Євангелієм від Матвія,*** зісканувавши QR-код.

У Новому Заповіті стверджується, що єдиний Бог виявляє себе в трьох іпостасях (особах, вимірах): Бог Отець, що створив усе суще; Бог Син — Спаситель людства і Дух Божий (Святий) — вільна енергія, що творить із мертвого живе, з примітивного досконале. Дух пов'язує Отця і Сина та людину з Богом. Це — таїнство Пресвятої Трійці.

Бог Син (Слово, Світло) був народжений ще до створення світу. Світ одержав своє життя саме через Нього. Але коли людство подорослішало настільки, щоб робити свідомий самостійний вибір, Бог Син народився вдруге, уже фізично. Він прийшов до людей, щоб вони могли повернути-

ся до Бога. Син Божий став і Сином Людським. Ці дві іпостасі існують у Ньому неподільно.

Бог як буття духовне не має тіла, не знає болю, смерті. В особі ж Спасителя Він здобув тіло, став смертним, стомлювався, терпів біль, голод, спрагу, по-людськи любив, дружив, мріяв та ін. Тобто набув усіх людських якостей, окрім злих, подивився на світ очима людини. І водночас показав людині, що можна бути тілесним, але досконалим, безгрішним — Боголюдиною. Отже, *Христос* — це найвищий вияв розпочатого ще в час творіння діалогу Бога й людини.

У чому ж суть Христового вчення? У *Старому Заповіті* було подано 613 заповідей (релігійних настанов). Спаситель зосередив увагу лише на двох, але основоположних: *«Люби Господа Бога свого всім серцем своїм, і всією душею своєю, і всією своєю думкою». Це найбільша й найперша заповідь. А друга однакова з нею: «Люби свого ближнього, як самого себе». На двох оцих заповідях увесь Закон і Пророки стоять»* (Матвій, 22: 37–40).

Ці заповіді важливі та взаємопов'язані. У Біблії сказано: *«Бог є любов»*. Бо любити Творця — це бути вдячним за дар життя, захоплюватися його красою та різноманіттям, радіти й берегти життя. Оскільки кожна людина створена за образом і подобою Бога, то маємо любити і її. Бо ж усі ми — брати і сестри. Саме так іменував Ісус усіх, навіть незнайомців чи своїх гонителів.

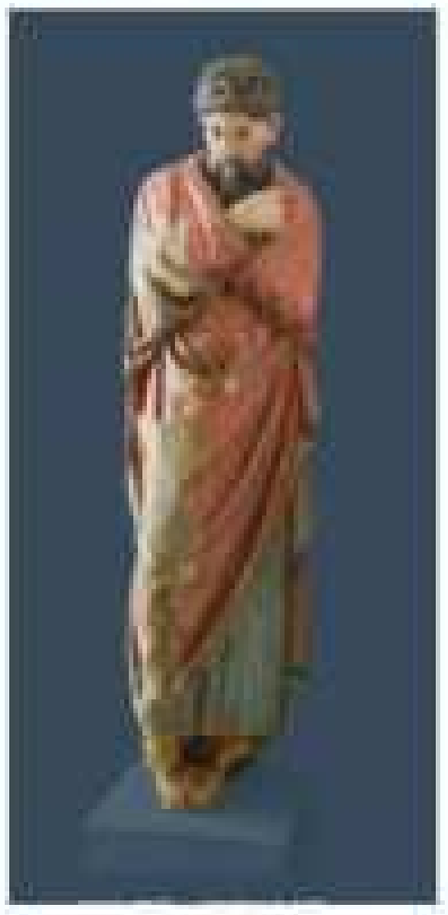
Ісус Христос точно сформулював основний принцип людської моралі: *«І як бажаєте, щоб вам люди чинили, так само чиніть їм і ви»* (Лука, 6: 31).

Поміркуйте!

- Як ви думаєте, чому саме цей принцип згодом назвуть *золотим правилом* моралі та людяності?

Найглибше й найдокладніше суть християнської любові розкрив апостол Павло в ***Першому посланні до коринтян*** (глава 13): *«Коли я говорю мовами людськими та янгольськими, та любові не маю, — то став я як мідь дзвінка або бубон гудячий! І коли маю дар пророкувати, і знаю всі таємниці й усе знання, і коли маю всю віру, щоб навіть гори переставляти, та любові не маю, — то я ніщо! І коли я роздам усі маєтки свої, і коли я віддам своє тіло на спалення, та любові не маю, — то пожитку не матиму жодного!*

Любов довготерпить, любов милосердствує, не заздрить, любов не величається, не пишається, не поводиться нечемно, не шукає тільки свого, не рветься до гніву, не думає лихого, не радіє з неправди, але тішиться правдою, усе зносить, вірить у все, сподівається всього, усе терпить!

Апостол Павло. *Івано-Франківська область. XIX ст. (скульптор невідомий)*

Ніколи любов не перестає! Хоча пророцтва й існують, — та припиняться, хоча мови існують, — замовкнуть, хоч існує знання, — та скасується. Бо ми знаємо частинно, і пророкуємо частинно; коли ж досконале настане, тоді зупиниться те, що частинне. Коли я дитиною був, то я говорив, як дитина, як дитина я думав, розумів, як дитина. Коли ж мужем я став, то відкинув дитяче.

Отож тепер бачимо ми ніби в дзеркалі, у загадці, але потім — обличчям в обличчя; тепер розумію частинно, а потім пізнаю, як і пізнаний я. А тепер залишаються віра, надія, любов — оці три. А найбільша між ними — любов!»

Поміркуйте!

- Як ви розумієте кожну прикмету справжньої любові, названу апостолом Павлом? Наведіть приклади такої любові з літератури, кіно, з ваших життєвих спостережень.

БІБЛІЯ ТА УКРАЇНСЬКА ЛІТЕРАТУРА

Перший слов'янський переклад Святого Письма зробили болгарські просвітники Кирило й Мефодій близько 863 р. Цей текст поширився і в Русі староболгарською мовою (згодом — церковнослов'янською), бо була зрозумілою для русинів. Пізніші переписувачі Біблії наповнювали текст деякими живомовними українськими елементами, як-от в Остромировому, Реймському[1], Пересопницькому Євангеліях, Острозькій Біблії.

До середини XIX ст. назріла нагальна потреба перекласти Святе Письмо живою українською мовою, оскільки церковнослов'янська ставала для народу незрозумілою. Ідею перекладу Біблії виношував Т. Шевченко, але встиг зробити лише переспіви з пророків і псалмів. Його задум після багатьох літ копіткої праці втілили П. Куліш, І. Пулюй та І. Нечуй-Левицький, які зробили повний переклад Біблії українською. Перший повний переклад вийшов друком у 1903 р. в м. Відні.

Острозька Біблія

Біблія справила величезний вплив на українську культуру не лише доби Середньовіччя, а й пізніших епох. Письменники брали з неї сюжети, ідеї, мотиви, о́брази, афоризми, запозичували жанри (псалом, притча, послан-

[1] Реймське Євангеліє створене в першій половині XI ст., його вивезла до Франції дочка Ярослава Мудрого Анна, виходячи заміж за короля Генріха I. На цьому Євангелії присягали під час коронації французькі королі аж до початку XIX ст.

ня тощо). Особливо виразно біблійні мотиви виявилися у творчості Г. Сковороди, М. Гоголя, Т. Шевченка, І. Франка, Лесі Українки, П. Тичини, Л. Костенко та багатьох інших майстрів художнього слова.

Читайте та досліджуйте!

Виконайте одне із завдань *(на вибір)*.

» Довідайтеся докладніше про Пересопницьке Євангеліє — історію його створення і відкриття, особливості оформлення, мову, роль в українській історії, зокрема сучасній. Підготуйте презентацію.

» Одним із перекладачів Біблії українською був *Іван Пулюй* — видатний український фізик та електротехнік, професор і ректор Вищої технічної школи в м. Празі. Йому належить одне з найвизначніших досягнень людства — відкриття *X*-променів (відомі більше як рентгенівські). Знайдіть в соціальній мережі інформацію про життя і творчість цього подвижника та презентуйте в класі.

Біблійні жанри та мотиви. Яскравий зразок біблійної лірики — Книга псалмів. Слово *псалом* грецького походження, що означає піснеспів у супроводі струнного музичного інструмента, подібного до гусел, — псалтеріона. У канонічній збірці 150 псалмів. Їх створювали різні псалмоспівці. Більшу їхню частину приписують найславетнішому цареві Ізраїлю Давидові. У цих творах відображено різні почуття людської душі, що говорить із Богом, — смуток і радощі, віра й сумнів, подяка та нарікання.

ЛІНА КОСТЕНКО

В Україні Псалтир набув особливої популярності. Його використовували як молитовник, шкільний підручник.

Сучасні поети зазвичай звертаються не до перекладів, а до переспівів псалмів. *Переспів* — це вірш, написаний за мотивами поетичного твору іншого автора, з елементами наслідування його образності й ритміки. Яскравим взірцем таких переспівів є цикл ***«Давидові псалми» Ліни Костенко***.

ДАВИДОВІ ПСАЛМИ

Псалом 1

Блажен той муж, воістину блажен,
котрий не був ні блазнем, ні вужем.

Котрий вовік ні в празники, ні в будні
не піде на збіговиська облудні.

І не схибнеться на дорогу зради,
і у лукавих не спита поради.

І не зміняє совість на харчі, —
душа його у Бога на плечі.

І хоч про нього скажуть: навіжений,
то не біда, — він все одно блаженний.

І між людей не буде одиноким,
стоятиме, як древо над потоком.

Крилаті з нього вродяться плоди,
і з тих плодів посіються сади.

І вже йому ні слава, ні хула
не зможе вік надборкати крила.

А хто від правди ступить на пів метра, —
душа у нього сіра й напівмертва.

Не буде в ній ні сили, ні мети,
лиш без'язикі корчі німоти.

І хто всіляким ідолам і владам
ладен кадити херувимський ладан,

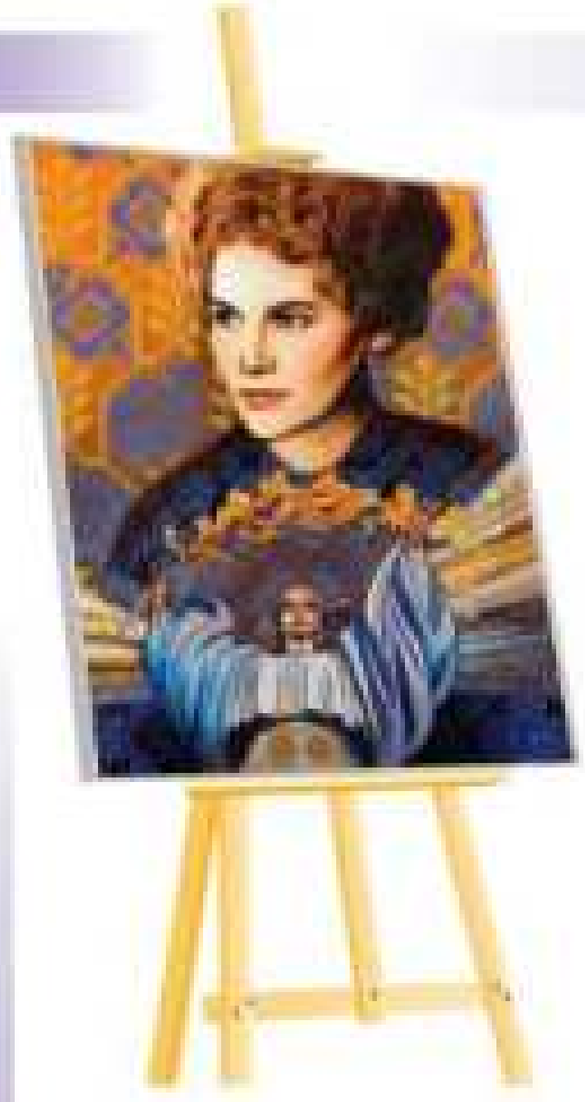
той хоч умре з набитим гаманцем, —
душа у нього буде горобцем.

Куди б не йшов він, на землі і далі,
дощі розмиють слід його сандалій.

Бо так воно у Господа ведеться —
дорога ниць в землю западеться!

Поміркуйте!

- Вам відомі із 6-го класу життєпис Л. Костенко та її вірш «Кольорові миші». Подумайте, як перегукуються мотиви цієї поезії та переспіву «Давидові псалми».
- Прочитайте псалом 1 із біблійної Книги псалмів. Порівняйте його текст із віршем Л. Костенко. Доведіть, що поетеса здійснила саме переспів, а не переклад. Які мотиви й о́брази оригіналу вона доповнила й деталізувала?
- Переспів Л. Костенко побудований на різкому контрасті (антитезі). Проілюструйте цю думку цитатами з тексту.
- У чому поетеса вбачає сенс щасливого людського життя?
- Підготуйте виразне читання поезії Л. Костенко «Давидові псалми».

Ліна Костенко звернулася до псалмів у дуже складний період свого життя. За патріотичні погляди, відстоювання правди її жорстоко переслідував радянський режим. Були доноси, цькування, довгі шістнадцять років діяла заборона на друк її творів. Але письменниця мужньо витримала тиск і зберегла вірність своїм переконанням. Тому й зосередила увагу насамперед на псалмі 1. Адже в ньому звучить заклик до людини за будь-яких обставин обирати в житті шлях добра. І тоді душа такого праведника буде *«у Бога на плечі»*. Така людина сягне справжнього щастя (церковнослов'янське слово *блажен* означає «щасливий»).

Душа ж того, хто відступає від правди бодай *«на пів метра»*, стає *«сіра й напівмертва»*, а його життєва дорога обов'язково *«в землю западеться»*.

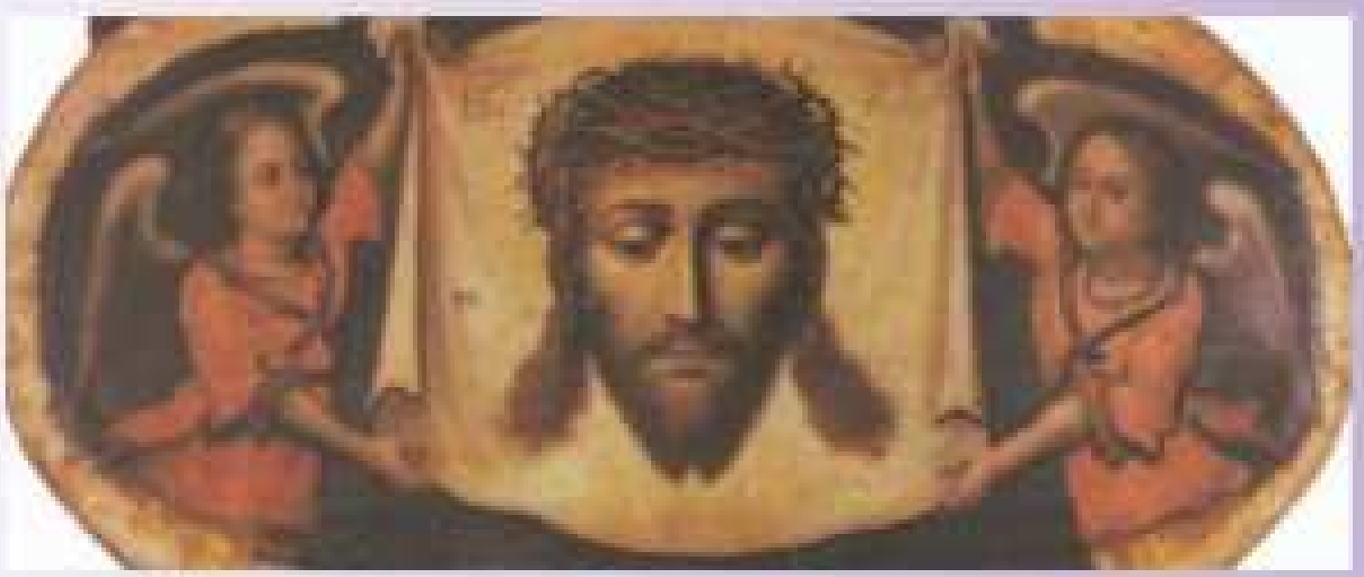
Такий *провідний мотив «Давидових псалмів»* поетеса цілком зберегла й докладно розвинула.

Мистецькі діалоги

Святе Письмо як у давні часи, так і в сьогоденні залишається живильним джерелом натхнення для митців, співбесідником для мислителів, розрадою для читачів. Воно несе в собі незгасне світло Істини й Краси. Біблійні сюжети відображено на картинах минулих століть — ***А. Лосенка*** «Десять заповідей Мойсея», ***Й. Кондзелевича*** «Нерукотворний Спас», ***В. Боровиковського*** «Богоматір із Дитям», ***І. Рєпіна*** «Христос у Гетсиманському саду», ***Т. Шевченка*** «Притча про блудного сина» (цикл), «Благословіння дітей», «Розп'яття» і на полотнах сучасних художників — ***О. Шупляка*** «Різдво», ***О. Охапкіна*** «Божа Мати милостива», «Благовіщення» тощо.

Християнські мотиви тонко розкривали й композитори ***М. Березовський*** («Світе тихий», «Хваліте ім'я Господнє»), ***Д. Бортнянський*** («Херувимська пісня») та ін.

Й. Кондзелевич. Нерукотворний Спас

О. Охапкін.
Воскресіння Господнє

О. Охапкін.
Божа Мати милостива

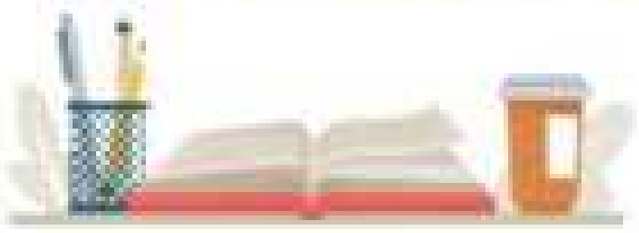

О. Шупляк.
Різдво

Поміркуйте!

- Роздивіться репродукцію картини видатного українського іконописця XVII ст. Й. Кондзелевича «Нерукотворний Спас» *(с. 61)*. Які внутрішні риси Спасителя проступають у його образі?
- Ознайомтеся з репродукцією картини О. Шупляка «Різдво». Знайдіть в інтернеті та перегляньте анімаційне зображення цього твору. Які події із життя Спасителя відобразив художник? Яку ідею завдяки техніці двовзору він утілив?
- Яке враження справили на вас картини О. Охапкіна? Чи вдалося, на вашу думку, митцю поєднати біблійні мотиви з українським національним колоритом?

Читайте та досліджуйте!

За біблійною традицією переспів побудовано як мозаїку афоризмів. Знайдіть афоризми в «Давидових псалмах» Л. Костенко. З якою метою авторка їх використала? Прокоментуйте ті крилаті вислови, що збігаються з вашою життєвою позицією.

Підсумуймо!

- Доведіть, що Біблія має значний вплив на розвиток сучасної української літератури.
- Прочитайте вислови видатних мислителів.
  «У Біблії закладено (як і у всьому) подвійне начало, вона і Бог, і змій одночасно. Хто не здатний духовно розуміти її, той може накоїти собі багато лиха, замість користі мати шкоду» *(Г. Сковорода, український філософ XVIII ст.)*; «Малі знання ведуть від Бога, а великі повертають до Нього» (*Ф. Бекон*, англійський філософ XVII ст.).
- Як ви розумієте міркування мислителів?
- Чи будете ви звертатися до Біблії? На які запитання хочете знайти відповіді?

ДЗВІНКА МАТІЯШ

Чи спадало вам на думку, що далеке минуле може виявитися зовсім поряд? Навіть сучасна людина XXI ст. тісно пов'язана з прадавніми часами. Не поспішайте заперечувати! Прочитайте повість ***Дзвінки Матіяш «Мене звати Варвара»*** про вашу ровесницю та переконайтеся в цьому.

МЕНЕ ЗВАТИ ВАРВАРА

(Скорочено)

Бувають у житті такі події, після яких життя цілковито змінюється, раз і назавжди. Так, ніби вас розвернули на сто вісімдесят градусів — і ввечері все вже зовсім інакше, ніж було зранку. Ніколи й не думала, що таке може статися зі мною. Наче я героїня фільму чи книжки. Але саме такі змінювальні події відбулися зі мною двадцять першого листопада 20... року. (...)

Того листопадового вечора, точніше, листопадової ночі, я почала вести щоденник: вирішила записувати нові думки, відчуття, емоції і здогади, щоб їх не забути, щоб упорядкувати й зберегти для самої себе. Можливо, я перечитаю ці записи, коли мені буде багато років — наприклад, сорок. (...)

Пригадайте!

- Хто з героїв прочитаних вами творів записував свої враження в щоденник?
- Назвіть особливості щоденника як жанру літератури.
- Що спонукало Варвару вести щоденник?

Вечорами мені тим паче аж ніяк не до щоденника. Я роблю уроки, а потім читаю все, що написав сер Конан Дойл про Шерлока Голмса. І самотужки опановую дедуктивний метод. А на це потрібно, хочу вам сказати, чимало часу.

Між іншим, забула представитися. Мене звати Варвара, я живу в Києві й навчаюся в школі номер... Зрештою, навіщо вам номер? Та ні, я не боюся, що ви вирішите відвідати нашу школу й дізнатися щось про мене, чого вам знати не треба. Зрештою, ви мене не впізнаєте, якщо випадково побачите в шкільному коридорі, бо моя зовнішність середньостатистична — нещодавно я дійшла такого висновку. (...)

А школа в нас непогана. Наша класна керівничка Ольга Миколаївна теж дуже навіть нічого. Вона трохи строга, але дозволяє нам те, про що в паралельних класах можуть лише мріяти. (...) Вона фанатка диктантів (ми їх пишемо, здається, уже на кожному уроці). А ще вона любить, щоб ми розвивали творче мислення і пізнавали нове. Тому час від часу дає нам завдання на різні теми — треба підготувати виступ хвилин на десять і розповідати так, щоб аудиторії, тобто решті однокласників, було цікаво.

Поміркуйте!

- Що вам стало відомо про Варвару з перших рядків твору? Яке враження вона на вас справила?
- Чи нагадує вам школа Варвари вашу власну? Чим саме?
- Чи хотілося б вам мати таку подругу, як Варвара, і навчатися в такій школі, як вона? Чому? Які спільні теми для розмов ви могли б знайти?
- Чи поділяєте ви читацькі інтереси Варвари? Чому?

М. Микитюк. Ілюстрація до повісті Дз. Матіяш «Мене звати Варвара»

Такі творчі заняття в нас відбуваються раз на місяць. Тоді замість мови й літератури маємо два уроки виступів підряд. Переважно на таких уроках весело й справді можна дізнатися про щось цікаве. (...)

У листопаді була тема імен. Треба було дізнатися значення свого імені й придумати, як цікаво про нього розповісти. Можна було розповідати про себе, а можна — про якихось видатних людей, що мали це ім'я і на яких хочеться бути трішечки схожими. Одним словом, варіантів багато.

Але — ви собі можете таке уявити! — я взагалі забула про це завдання. Навіть цікаво, як може щось отак вилетіти з голови? Адже власне ім'я — це дуже цікава тема. Я хотіла дізнатися щось важливе про ім'я Варвара, це точно. І зовсім про це забула. Ну, от як таке може статися?

Звісно, мабуть, це можна пояснити тим, що я весь тиждень була дуже зайнята вдень, а ночами читала сера Конан Дойла. І наче сама жила в Лондоні позаминулого століття. (...)

Уявіть тільки: за п'ять хвилин до дзвоника я таки дізналася (точніше, мені допомогли згадати), що в нас сьогодні творчі заняття, присвячені іменам. І що я мала підготувати виступ про своє ім'я, але не підготувала. У принципі, за п'ять хвилин можна знайти багато чого в гуглі, який завжди приходить нам на допомогу. Мій тато любить повторювати: «Гугл тобі в поміч, Варваро!» — це коли я про щось допитуюся, а в нього немає часу мені відповідати. Або коли він хоче, щоб я вчилася самостійно шукати інформацію на будь-які теми. І я це вже непогано вмію. (...)

(...) Сиджу я поруч із Маргаритою, яка явно все підготувала про своє ім'я, і швиденько шукаю в гуглі потрібну мені інформацію. Начебто знайшла, але ніякої історії, яка б мені сподобалася, зі знайденого не можу склеїти. Ну от прочитала, що Варвара — ім'я грецького походження та означає чи то чужоземка, чи то щось пов'язане з варварами. А варвари — самі розумієте — не мій орієнтир. (...)

З видатних жінок, яких звали так само, як мене, першою на очі мені потрапила свята Варвара. Я поспіхом проглянула статтю. Усе читати не було часу, тож, може, я щось неправильно зрозуміла. Історія цієї жінки доволі дивна й не надто мені сподобалася. Ну гаразд, Варвара жила в третьому столітті, тоді взагалі життя було зовсім не подібне до нашого, але те, що я прочитала, то вже якось занадто.

Батько у Варвари був справжній деспот і садист. Він заборонив дочці робити те, що їй подобається, і зачинив її в спеціально збудованій вежі, начебто для того, щоб уберегти від поганого товариства. (...) Варварин батько дуже хотів видати дочку заміж за достойного, на його думку, кандидата. Але тоді він мав би дбати про її гарне самопочуття та настрій, бо краса залежить і від них. А сидіння у вежі сприяє, як на мене, хіба що появі синців під очима, а ще атрофії м'язів.

Однак батько не зважав на те, що цікавило Варвару. Вона зовсім не хотіла заміж, тому що таємно стала християнкою. (...)

Християнські погляди Варвари чомусь страшенно розлютили її батька. І він захотів, щоб дочка від них відмовилася, щоб слухалася тільки його. А переконати її він вирішив у зовсім негуманний спосіб: бив дочку, знущався з неї, а це, як на мене, дуже страшно. (...) Я вважаю, що це нормально, коли в людей різні погляди. Особливо якщо йдеться про батьків і дітей.

От, наприклад, ми з татом багато що сприймаємо цілком по-різному. І це чудово. Мій тато, звісно, у шоці від болотяно-зеленого лаку для нігтів на лівій руці та від яскраво-салатового на правій, але йому б і на думку не спало мене за це сварити. Так само, як і за погляди. Хоча поки що з поглядами в нас усе більш-менш одностайно.

А Варварі в ті далекі часи було дуже важко. Вона любила читати, а не цікавилася модами, коштовностями та всілякими дівчачими штучками. Проте її батько вважав, що дівчата мають цікавитися тільки цим. (...)

І от уявіть: сиджу я в стані повного шоку, навіть не чую дзвоника на урок. І чомусь учителька викликає першою саме мене. (...) Якраз у ту мить, коли вчителька мене викликала, я відчула, що раптом мені майже перестало подобатися моє ім'я. А я завжди пишалася, що мене звати Варвара. Я єдина Варвара в старшій школі. Про початкову не знаю нічого. (...)

У голові хаос. Я так і не зрозуміла, чому Варвару вважають покровителькою артилеристів, саперів, металургів, гірників і не тільки. І чому багато країн обрали її за свою покровительку. (...) Ага, ще до святої Варвари з великою пошаною ставляться в Україні, і її останки зберігалися колись у Михайлівському соборі, а тепер — у Володимирському, теж у нас, у Києві. (...)

Починаю з того, що ім'я Варвара — дуже таємниче й загадкове. І що я коротко прочитала про життя святої Варвари, і є в ньому багато незрозумілого для мене, тож маю це обміркувати. Але почну з того, що означає це ім'я — а із цим також не все однозначно (...).

— Знаєте, — кажу, — от я поки що так і не збагнула, що означає Варвара — чи чужоземка, чи дикунка, чи та, що належить до варварів. Узагалі в грецькій мові слова дуже багатозначні. І от зараз мені видається, що я чогось не вловлюю. Але, звісно, чужоземка мені подобається найбільше. Якщо вибирати доводиться саме із цих трьох варіантів. (...)

Шкода, що через Шерлока Голмса (чи у зв'язку із Шерлоком) я забула про все на світі, бо могла б запитати батьків, чому вони мене так назвали. І мій виступ був би цілком інакший. Та зараз уже пізно думати, що було б, якби... Ну, нічого. Програвати також треба вміти. І на помилках вчаться.

В одному я зараз певна на тисячу відсотків: мої батьки — явно не прихильники варварів. І якщо вони мене назвали Варварою, це має глибокий сенс. І це щось дуже гарне. Інакше просто бути не може. І вже сьогодні я в них про все розпитаю. Наразі — маленьке фіаско, тимчасове, ясна річ. Тим паче Ольга Миколаївна якраз поцікавилася, чи я знаю, чому мене батьки так назвали. Довелося сказати, що я забула їх про це спитати, бо так воно і є.

— Ну що ж, забула, то забула. Але якщо запитаєш, можливо, тебе чекатиме приємний сюрприз, — підбадьорює мене вчителька. (...)

Поміркуйте!

- Що ви дізналися з Варвариної розповіді про її взаємини в родині та школі? Про які риси характеру головної героїні вони свідчать?
- Чому історія святої, прочитана нашвидку Варварою в інтернеті, так її шокувала? А про що спонукала задуматися?

На цьому та наступному уроці учні й учениці розповідали історії походження своїх імен. Варвара дізналася багато цікавого про Кирила, Федора, Наталок (їх у класі три), Аліну, Івана, Остапа. Але найбільше Варварі сподобався виступ її подруги Маргарити.

Бо це справді було класно. І ми з Маргаритою подруги. А заздрити їй, що вона така красива, безглуздо й не дуже гідно. Сподіваюся, ви розумієте, про що я. Звісно, Маргариті приємно, що в неї така зовнішність. І вона іноді цим хизується. Їй приємно подобатися хлопцям — а чому б і ні? (...) До того ж я знаю про Маргариту багато чого іншого, про що решта дівчат не здогадується або не звертає на це уваги. Наприклад, Маргарита любить годувати голубів. І завжди носить із собою пакет із крихтами. Ще вона фанатка герані: у її кімнаті все підвіконня заставлене горщиками з різнокольоровими калачиками. А ще в неї досі є лялька, яку батьки подарували їй, коли їй виповнилося шість років, і якій Маргарита шиє одяг. Вона постійно вигадує всякі цікаві моделі одягу, але тільки для дітей, і збирається працювати у сфері дитячої моди. (...)

Увечері спитала маму, чому мене назвали Варварою. Мама відповіла, що із цим питанням до тата, бо це він має розповісти мені всю історію. (...)

М. Микитюк. Ілюстрація до повісті Дз. Матіяш «Мене звати Варвара»

— Знаєш, Варусю, я завжди хотів мати доньку, — починає тато, відсьорбнувши ковток кави й відламавши шматок пекучого чорного шоколаду. — Хоча здебільшого чоловіки мріють про сина. Хлопці — це добре, але вони такі шалапути. А от дівчинка... Принцеса. Мені бракувало в домі маленької принцеси, бо твоя мама — велика принцеса. А дві принцеси — завжди краще, ніж одна. Тож хоч у нас було двоє синів, а багато хто зупиняється на двох дітях, мені хотілося, щоб у нас із твоєю мамою була третя дитина — дівчинка.

Ну так, мої старші брати-близнюки — справді шалапути. Добре, що вони зараз уже дорослі й навчилися менше шалапутити. (...) Ось і зараз вони поїхали на чергові баскетбольні змагання до Хорватії. А коли мої братики не грають у баскетбол, то їздять у географічні експедиції, бо вони географи. А ще обидва вчаться в аспірантурі й пишуть дисертацію на якісь географічні теми. Не одну дисертацію, а дві, ясна річ. (...)

А коли мої брати були такого віку, як я зараз, батькам увесь час доводилося стикатися з багатьма цікавими проблемами: наприклад, розбите м'ячем сусідське вікно чи яскраво-зелена ванна як наслідок невдалого експерименту з фарбуванням волосся. А ще на балконі в нас постійно відбувалися рок-концерти — це травмувало наших сусідів усерйоз і надовго. Ну й ще багато всякого.

— Я дуже зрадів, коли народилися хлопці. Двоє синів за один раз — таке не часто буває. Я був дуже щасливий тато, але все одно чекав дівчинку. Я знав, що в мене ще має бути принцеса. Точніше, у нас із мамою. (...)

І тато розповів Варварі чудову історію про те, як у нього зародилася мрія про доньку з таким незвичним іменем. Якось у грудні вони з дружиною помандрували до Відня і там дізналися про давню традицію під назвою Barbarazweig (гілочка Варвари): у день святої Варвари (його там відзначають 4 грудня) ставити у воду гілочку, яка має розквітнути на Різдво.

Можна яблуневу, вишневу, абрикосову або навіть гілочки форзиції — тоді на Різдво можна милуватися золотим букетом. Але черешнева найбільше. І якщо ця гілочка розцвіте на Різдво, то це дуже добра прикмета: наступний рік буде вдалий і щасливий, усі плани будуть реалізовані, а мрії — здійснені. (...)

А через рік, коли в родині очікували народження дівчинки, батько також поставив у воду Barbarazweig, і черешнева гілочка зацвіла. Варвара зацікавилася цим звичаєм і захотіла його повторити й цього року. В очікуванні дня своїх іменин дівчина вивчає все, що знаходить про святу Варвару.

Поміркуйте!

- Як батько називає свою доньку? А як Варвара ставиться до своїх братів-близнюків? Про які родинні стосунки це свідчить?
- Унаслідок якого дива батьки Варвари обрали для неї ім'я? Чи хотілося б вам його повторити? Гілочку якої рослини ви б обрали? Чому?

Тут на мене чекало багато дивного й незрозумілого. Ну от, наприклад, чому її вважали в Україні (і не тільки) покровителькою жінок? Чому саме вона? І кому першому спало таке на думку? Точніше, першій, бо це явно була жінка з дуже багатою фантазією. (...)

Ще я довідалася, що в Україні також був звичай ставити у воду вишневу гілочку у Варварин день (...). Але робили це тільки дівчата. І чия гілочка на Різдво розквітне — та дівчина вийде заміж наступного року. Усе-таки це явно дохристиянський звичай. І, мабуть, пов'язаний із сонцестоянням. Але чомусь наш звичай мені значно менше сподобався, ніж віденська Barbarazweig, яка розцвітала для всіх і приносила щастя всім: дорослим і дітям, чоловікам і жінкам, тим, хто вже вийшов заміж, і тим, хто не збирався одружуватися. (...)

Усі зображення святої Варвари, які можна знайти в інтернеті, я також переглянула. Ікони у візантійському стилі — суворі, народні українські ікони — трохи кумедні. Ікони західні більше подібні до картин, а скульптури — то найцікавіше: Варвара зображена біля вежі, у яку її замкнув батько. І вежа лише трішечки вища за саму Варвару. (...) З ікон і картин зі святою Варварою мені найбільше сподобалася робота німецького художника Лукаса Кранаха, що народився наприкінці п'ятнадцятого століття в Німеччині. І про якого я раніше не чула.

Варвара на картині Кранаха зображена з пишним рудим волоссям, гладенько зачесаним. Дуже вродлива й витончена дівчина. І вбрана розкішно — щоправда, за модою шістнадцятого століття, а не третього. На Варварі вишукані прикраси, які їй дуже пасують. Кранах, мабуть, вирішив, що вона, як і всі дівчата, цікавилася модою (...). Праву руку Варвара поклала на серце, а в лівій тримає чашу з хлібом. Чаша з хлібом — це символічне зображення Христа, у якого Варвара повірила. А от чому вона тримає руку на серці, я ще не довідалася. (...)

Л. Кранах Старший.
Свята Варвара

Мої пошуки захоплюють мене все дедалі більше ... ось зараз навіть не можу згадати, як саме я знайшла свою Варвару. Усе було так швидко й не те що нелогічно — просто дивно. Заходиш на один сайт, читаєш там щось про когось, переходиш на наступний сайт, довідуєшся щось нове про рідне місто та людей, що жили

в ньому сто років тому. І раптом чомусь від усього, що читаєш, перехоплює подих. І ніби починаєш читати між словами й над рядками — не знаю, чи ви розумієте, що я маю на увазі. Коли читаєш над рядками, відчуваєш, що зір став гостріший, бачиш значно більше деталей навколо, і деталі розсипаного пазла починають складатися в яскраву картину.

Ну от що такого неймовірного, що в Києві — ще до комуністичного перевороту, який відбувся 1917 року, — можна було побачити в Музеї Ханенків, у якому ми з батьками не раз бували, картину «Адам і Єва» мого вже улюбленого Кранаха? Як я на це натрапила, уже й не доберу тепер. Пам'ятаю тільки, що не на жарт розізлилася на комуністичний режим, що нахабно націоналізував колекцію музею, тобто привласнив її, відібравши в законних власників, і продав картину Кранаха в Берліні 1931 року. У Нідерланди, здається. Як вона опинилася зараз у Каліфорнії, хай досліджує Шерлок Голмс. (...) Мене вразило ще й інше: Музей Ханенків — це ж музей, створений подружжям. І звали цих чоловіка й дружину Богдан і Варвара. Розумієте, до чого я веду?

Свята Варвара, звісно, дуже особлива, але мені її життя ну геть незрозуміле. Вона для мене — цілковита загадка. Тому я мріяла знайти якусь зрозумілішу Варвару, і бажано, щоб вона жила не в третьому столітті, а в ближчі до нас часи. І краще в Україні, а не за кордоном. І от саме так і сталося! Я знайшла видатну, незвичайну жінку з моїм іменем — дуже реальну й сучасну. І вона жила в Києві! Ходила вулицями, якими ходжу я! Уявляєте?

Може, і дивно так казати — сучасну, адже Варвара Ханенко померла 1922 року, тобто століття тому. Але я чомусь сприймаю її як свою сучасницю. Сама не знаю, як так може бути. Адже Київ сто років тому був зовсім інакший. Багато вулиць мали інші назви. Люди були інакші. Носили інший одяг, інші зачіски, слухали іншу музику. Не знали, що таке інтернет, смартфони, метро...

Хоча про метро Варвара Ханенко як освічена людина, мабуть, знала, бо ж метро в Лондоні відкрили ще 1863 року, коли їй було одинадцять років. У місті Шерлока Голмса все стається раніше, ніж в інших містах. Здається, це було перше метро у світі. Ну, якщо не у світі, то в Європі. (...)

Варвара Ханенко відразу стала моєю улюбленицею, незважаючи на те, що я про неї практично нічого ще не довідалася. Але вікіпедія нам у поміч, як завжди. Моя Варвара (сподіваюся, вона не образиться, що я так її називаю) була дочкою відомого всім киянам власника цукрових заводів, мецената й колекціонера Миколи Терещенка. І народилася в Глухові — бо там її батько мав маєток.

Виявляється, що Глухів — перше місто в Україні, де почали 1765 року вирощувати картоплю.

У. Чека. Варвара Ханенко. *Світлина з утраченого живописного портрета*

(...) У Глухові вчилися Григорій Сковорода й композитори Березовський та Бортнянський. Не чули про таких? А я чула, бо мої батьки цікавляться класичною музикою. Звісно, я поняття не мала, що вони вчилися в Глухові і що Сковорода гарно співав. Якось це мені не спадало на думку. Шкода, що з тих часів немає жодних записів, було б цікаво послухати. (...)

Знаєш, дорогий щоденнику, я трохи розчарована, що так мало збереглося фотографій Варвари Ханенко, бо ті знімки, що є, зроблені на основі портретів. А портрет — це все-таки не фотографія, тому на всіх тих зображеннях Варвара виглядає по-різному. Скажу лише, що вона ну зовсім не схожа на Афродіту. І це плюс, а не мінус. Може, через це вона мені ще більше подобається. У неї гарний погляд. З нею було б цікаво порозмовляти. Наприклад, про її подорожі Європою. (...)

Здається, Варвара Ханенко завжди мандрувала разом зі своїм чоловіком Богданом. Вона вийшла заміж у двадцять із хвостиком років, тобто коли вирішила одружитися, їй було приблизно стільки, як зараз моїм братам-шалапутам.

Поки що все це здається мені таким далеким — одруження, зустріч із людиною, з якою захочеш жити разом. Як зрозуміти, що це саме та людина? (...)

Та про одруження зараз думати нецікаво. Значно цікавіше уявляти, що коли поїду до Відня, то ходитиму тими ж вулицями, що й моя Варвара. Можете собі таке уявити (і це для мене ще одна суперважлива знахідка): у Лондоні Варвара також бувала — і навіть відкрила там свою крамницю, де продавали вироби наших народних умільців. Уявляєте? У метро вона, мабуть, не їздила — це все-таки був не дуже аристократичний вид транспорту на той час. Зате могла перетнутися із Шерлоком Голмсом. Ой, тобто ні. Постійно забуваю, що Шерлок Голмс — вигаданий персонаж. Зате сера Артура Конан Дойла вона могла зустріти.

Ще мені цікаво, чи вела Варвара щоденник? Побачила в неті фото її листа до сестри — ох, який у неї нерозбірливий почерк! Я взагалі нічого не змогла прочитати. Про щоденник ніде нічого не згадано. А саме в щоденниках люди пишуть всіляке дуже важливе. Може, Варварі Ханенко теж було цікаво, чому її назвали Варварою, і як жили інші Варвари, і як вони житимуть, коли вже її не буде? (...)

А ось зараз уявляю: житиме собі дівчинка Варвара в Києві 2200 року, літатиме до школи на повітромобілі. Якщо тоді ще треба буде відвідувати школу особисто. Можливо, вона буде на дистанційному навчанні й паралельно вчитиметься в школі в Києві, десь в Австралії і Канаді. Може, у чотирнадцять років вона побуває на Марсі й на дні океану, їй здаватиметься, що вона ще нічого в житті не бачила. Вона вважатиме, що колись життя було повільне й нецікаве, бо як люди могли жити без польотів на Марс і повітромобілів? Як їм не було нудно? (...)

Чи почує вона щось про Варвару Сабадаш, тобто про мене, худорляву дівчинку, що жила у двадцять першому столітті, складно сказати.

Бо ж моя історія тільки починається, і я не знаю, чи будуть у мене якісь досягнення, чи напишуть про мене у вікіпедії. Зрештою, це не має аж такого великого значення. Про моїх батьків нічого у вікіпедії не сказано, але вони — мегакрутi батьки і я ними пишаюся. Тому можу сказати: якщо Варвара із 2200 року якимось дивом довідається про черешневу гілочку святої Варвари, вона навіть не здогадується, як їй пощастило. Адже її чекають після цього великі зміни. А зміни — це завжди цікаво. Виявляється, я фанатка змін — здається, я цього ще не записувала в щоденнику. (...)

На другому творчому занятті, присвяченому іменам, яке відбулося наприкінці грудня, я продовжила свій попередній виступ. Ольга Миколаївна відвела мені останні десять хвилин другого уроку й попросила бути лаконічною. У результаті мій виступ тривав пів години. Добре, що це вже був останній урок. І я ще навіть не встигла всього розповісти. Фото черешневої гілочки, розквітлої і прекрасної, стало справжньою сенсацією в моєму класі. Слово Barbarazweig — також. Тепер у нас його всі вживають. Воно означає щось настільки дивовижне, аж важко уявити, що таке буває. (...) Я стала Варварою — черешневою гілочкою. Виходить, що я — це щось настільки дивовижне, аж важко уявити, що таке буває. Але я є. Чи я така ж прекрасна, як Афродіта, народжена з морської піни? Звісно, ні. Бо мені кажуть, що я ще прекрасніша.))) Отож тепер я Barbarazweig — і мені це подобається.

Більшість таємниць святої Варвари все одно ще не розгадано. Але якщо вона хоче залишатися загадкою — хто ж може їй у цьому перешкодити?

До мого дня народження залишається трішки більше місяця. Надворі вже справжня весна, сніг уже майже розтав. Якщо в мій день народження буде гарна погода, садитимемо з дідусем черешню, а якщо ні — на цей день у нас є багато інших планів.

А знаєте, що означає April, April, der weiß nicht, was er will? А я знаю.))))

Якщо ви ще не розгадали таємницю свого імені — саме час цим зайнятися. Адже мої дослідження виявилися дуже успішними й корисними. Зокрема для особистого життя. Бажаю вам таких самих і ще більших успіхів!

P.S. Ми з дідусем посадили аж дві черешні святої Варвари. І уявляєте — вони прийнялися.

Ви дізналися про значення слова *Barbarazweig*. Довідайтеся, чи є подібні слова в іноземній мові, яку ви вивчаєте.
А можливо, вам буде цікаво дослідити походження вислову April, April, der weiß nicht, was er will.

Поміркуйте!

- Яке враження справив на вас прочитаний твір?
- Чи переконалися ви, що різні історичні епохи тісно пов'язані між собою? Як саме?
- Про які відомості із життя святої Варвари дізналася головна героїня під час своїх досліджень? Що для неї було цікавим, а що — незрозумілим?
- Чому саме образ Варвари Ханенко став ближчим головній героїні? Чим він її приваблює? Які міркування викликав?
- Як змінилося життя Варвари Сабадаш після того, як вона дізналася про походження свого імені? Чию опіку й любов дівчинка відчула ще більше під час свого дослідження?
- Про що мріє головна героїня? Чи співзвучні її мрії з вашими?

Авторка повісті ***«Мене звати Варвара»*** — ***Дзвенислава Матіяш*** (нар. 1978 р.). Вона рідна сестра Богдани Матіяш, казку якої «Єва та білосніжна квітка лілії» ви вивчали в 6-му класі. Сестри зростали в родині, де шанують родинні традиції, вірять у добро та надають особливого сенсу вірі в Бога. Їхній батько — священник греко-католицької церкви. Дзвінка Матіяш за фахом перекладачка, вона досконало володіє польською та англійською мовами. Її твори про духовні цінності, шлях людини до зростання, пошук власного призначення в житті, творчість.

Книжка Дзвінки Матіяш *«Історії про троянди, дощ і сіль»* увійшла до п'ятірки кращих книжок за версією премії «Книжка року ВВС-2012», а повість «Мене звати Варвара» — до каталогу книжкових рекомендацій «Білі круки-2022».

У цьому творі письменниця порушує біблійну тему впливу імені святого чи святої на долю людини, яка його має. На прикладі кількох жінок з іменем Варвара авторка показує, що внутрішня краса людини, прагнення творити й нести у світ добро є важливішими, аніж приваблива зовнішність.

В основі сюжету повісті «Мене звати Варвара» — детективна інтрига. *Зав'язка* твору — нашвидку знайдена школяркою стаття про святу Варвару з інтернету; *розвиток дії* — процес дослідження Варварою Сабадаш історії своєї появи на світ; *кульмінація* — розгадка таємниці імені; *розв'язка* — усвідомлення дівчиною цінностей, які можуть увіковічнити ім'я людини, донести її життєпис майбутнім поколінням; *епілог* — Варвара Сабадаш хоче продовжити традицію Barbarazweig, тому й із дідусем садять черешні на дачі.

Образ квітучої черешневої гілочки — справжнього різдвяного дива — є наскрізним у повісті. Це *психологічна деталь*, що єднає покоління, розкриває традиції різних народів і допомагає зрозуміти особливості характеру головної героїні.

У творі поєднано жанрові ознаки щоденника й детективу, розповідь ведеться від імені головної героїні.

Варвара Сабадаш вважає себе дівчиною з непримітною зовнішністю. Варвара має своє коло зацікавлень, чесна й справедлива, не терпить фальші в стосунках і понад усе цінує родинні цінності. Її уявлення про себе змінюється в той момент, коли вона дізналася про історію свого народження та значення свого імені. Так через історії життя біблійної Варвари й Варвари Ханенко в головної героїні твору змінюється уявлення про красу й життєве призначення людини. Їй стає духовно близьким образ Варвари Ханенко, колекціонерки творів мистецтва. Приваблює школярку інтелігентність та аристократизм Варвари Ханенко, її прагнення до пізнання нового й донесення кращих культурних здобутків своїм землякам.

Образ святої Варвари від часів заснування християнства й дотепер є популярним у європейській культурі. Відомо, що Варвара походила з м. Іліополя (тепер м. Баальбек у Лівані). У часи панування римського імператора Максиміана вона віддала своє життя за християнську віру. Після смерті біля її гробниці почали відбуватися дива, тому Варвара й дотепер вшановується християнами як свята діва-великомучениця. У VI ст. мощі святої Варвари було перенесено до м. Константинополя (нині м. Стамбул, Туреччина). За переказами, 1108 р. донька візантійського імператора Варвара привезла їх до Києва. Мощі святої Варвари тривалий час знаходилися в Михайлівському Золотоверхому чоловічому монастирі, а після руйнування його ордою хана Батия у XII ст. та радянською владою у XX ст. були перенесені у Володимирський собор м. Києва. Люди вірять, що свята Варвара лікує від хвороб та оберігає від усіляких бід.

На пошанування святині шведський професор Т. Хальстрем у 2021 р. подарував Національному музею мистецтв імені Богдана та Варвари Ханенків картину невідомого іспанського художника «Свята Варвара». Під час повномасштабного вторгнення російських військ в Україну у 2022 р. будівля музею зазнала пошкоджень, але картина була вивезена в безпечне місце.

Мистецькі діалоги

Образ святої Варвари відтворено в картинах багатьох європейських художників, зокрема й на полотні італійського художника ***Рафаеля Санті*** *«Сикстинська Мадонна»*. Картина створена на замовлення Папи Римського Юлія II для вівтаря церкви монастиря святого Сикста в італійському містечку П'яченці. На полотні зображена свята Варвара біля Мадонни з немовлям Ісусом. Існує легенда, що моделлю для Варвари була племінниця художника Рафаеля Джулія Орсіні.

Невідомий художник. Свята Варвара. Картина, подарована Музею імені Богдана та Варвари Ханенків шведським професором Т. Хальстремом

Рафаель. Сикстинська Мадонна

Поміркуйте!

- Роздивіться та порівняйте о́брази святої Варвари на картинах європейських художників. Що, на вашу думку, символізують художні деталі: корона, чаша, пальмова гілка, меч?

Читайте та досліджуйте!

Виконайте одне із завдань *(на вибір)*.

- Доведіть, що головна героїня повісті Дз. Матіяш «Мене звати Варвара» надзвичайно ерудована дівчина, що в коло її інтересів входять література, живопис, музика, історія, релігія, мовознавство, фізика, астрономія тощо. Свої міркування оформте за допомогою графічного зображення.
- Дізнайтеся про долі відомих людей, ваших тезок, і підготуйте цікаву розповідь. Презентуйте її в класі.
- Відвідайте Національний музей мистецтв імені Богдана та Варвари Ханенків у м. Києві, який продовжує свою діяльність, незважаючи на війну. Занотуйте до свого щоденника враження про це визначне місце, дізнайтеся деталі про життя та діяльність його засновників і поділіться своїми враженнями в класі.

Підсумуймо!

- Визначте тему й ідею повісті Дз. Матіяш «Мене звати Варвара».
- Поясніть значення психологічних деталей у розкритті характеру головної героїні.
- Знайдіть і зачитайте цитати, які відтворюють елементи детективного сюжету.
- Доведіть, що прочитаний твір має ознаки жанру щоденника.
- Який з образів Варвари в літературі й образотворчому мистецтві вам найбільше сподобався? Чому?
- Які запитання виникли у вас під час прочитання та опрацювання твору Дз. Матіяш? Чи знайшли ви на них відповіді? Якщо ні, то зверніться з ними до своїх однокласників та однокласниць або ж до вчителя чи вчительки.

ЛІТЕРАТУРА КОЗАЦЬКОЇ УКРАЇНИ

У цьому розділі ви дізнаєтеся про літературу доби Відродження та доби Бароко, зокрема про народні думи й історичні пісні козацької України. А сучасна історична повість-фентезі про одного з легендарних кошових отаманів, подвиги якого оспівані в історичних піснях, захопить вас величчю козацького духу наших славних предків.

УКРАЇНА В ДОБУ ВІДРОДЖЕННЯ

Митці та доба

В європейському світі розпочиналася ***доба Відродження***, або ***Ренесáнс*** (від латин. *відроджуюся*), що тривала із середини XIV ст. до першої половини XVII ст.

Світоглядною основою цієї доби став *гуманізм* (від латин. *людяний, людський*). Це людинолюбство й людинознавство, земне щастя, вільний творчий розвиток людини як найвища цінність буття. Утверджуються нові цінності: особиста свобода, побутовий комфорт, підприємливість, практичні знання, радощі земного життя. У цей час розвиваються природничі й математичні науки, здійснюються географічні й астрономічні відкриття, поширюється світська освіта, з'являється книгодрукування. Активно відроджуються традиції античності.

В Україні в цей період відбувалося суспільно-культурне відродження — зароджувалися козацтво та православні братства.

Поміркуйте!

- Що вам відомо про епоху Відродження з уроків історії? Яких видатних діячів мистецтва та науки, винахідників і мандрівників цього періоду ви знаєте?
- У чому полягає принципова відмінність між середньовічним і ренесансним світоглядом?

В Україні ренесанс виявився насамперед у суспільно-культурному житті. До цього призвів колоніальний гніт. Ослаблена монгольською навалою та міжусобними чварами князів і бояр, Україна до середини XIV ст. втратила державність. Її територію поступово окупували Польща й Угорщина. Чужинське поневолення викликало

С. Васильківський. Сторожа запорозьких вольностей

опір — потужне українське відродження. Його уможливила поява козацтва та православних братств. Селяни, рятуючись від кріпацтва, утікали на території Дикого Поля — збезлюднілі через постійні напади турків на південь України. Так у XV ст. виникла нова суспільна верства вільних лицарів — козаки (від половецького *варта* або ж від тюркського *вільна людина*). У середині XVI ст. серцем козацтва стала Запорозька Січ. Відтоді близько 300 років Військо Запорозьке було нездоланними збройними силами України, що захищали Батьківщину й усю Європу від турецько-татарських набігів, а згодом стали опорою в боротьбі народу проти польських і московських загарбників. Козаки зуміли створити демократичну державу, де керівні посади були виборні й діяли однакові для всіх закони. Для багатьох поколінь українців та інших європейських народів Запорозька Січ була взірцем вільнолюбства й народовладдя.

Вам відомо з уроків історії про козаків і Запорозьку Січ. На уроках літератури в 5-му класі ви вивчали народний переказ «Козацька сторожа в степу» та повість З. Мензатюк «Таємниця козацької шаблі», а в 7-му — козацькі пісні. Тож в уяві кожного / кожної з вас сформувався образ тієї доби, розуміння цінностей та ідеалів козаків-лицарів.

Мистецькі діалоги

Ренесанс — доба небаченого дотиі розквіту мистецтва. Розвивалися насамперед малярство, архітектура, скульптура. Утвердився новий стиль в архітектурі: просторі храми й палаци, заповнені повітрям і світлом, прикрашені розписами та скульптурами; розкішний античний декор, колони, арки, куполи. В Україні збереглося небагато зразків ренесансної архітектури. Серед цих шедеврів Успенська церква у *Львові (архітектор П. Барбон)* і Підгорецький замок *(архітектор А. дель Аква та військовий інженер Г. Л. де Боплан)*. Серед найвидатніших зарубіжних митців цієї доби — скульптор і художник *Мікеланджело Буонарроті*; художники *Рафаель Санті, Леонардо да Вінчі*; письменники *Франческо Петрарка, Данте Аліг'єрі, Мігель де Сервантес, Вільям Шекспір*.

Успенська церква і Вежа Корнякта. м. Львів

Підгорецький замок.
с. Підгірці
(Львівська область)

Поміркуйте!

- Які ознаки ренесансного стилю ви помітили в архітектурному ансамблі Успенської церкви?
- Про Підгорецький замок, що знаходиться на Львівщині, ви вже дізналися з пригодницької повісті «Таємниця козацької шаблі» З. Мензатюк. Якщо хочете довідатися більше інформації про замок, скористайтеся інтернет-джерелами та подивіться документальний фільм про його таємниці. Чим зацікавила вас ця історична пам'ятка доби Відродження?

Духовною основою доби Відродження в Україні стали ***братства*** — церковно-просвітницькі товариства, що утворювалися при православних церквах. До них належали представники різних верств населення. Братчики будували школи, відкривали народні книгозбірні, реставрували пам'ятки архітектури, викупляли бранців із татарсько-турецької неволі тощо. Так, до Київського братства вступив із Військом Запорозьким гетьман *Петро Сагайдачний*. Завдяки цьому братство одержало потужну грошову та військову підтримку, а козацтво засвідчило, що стало основною національно-політичною силою України доби Відродження.

Митці та доба

У часи козацької України бурхливо розвивалося усне художнє слово, зокрема *кобзарське мистецтво*. В Україні пісні та думи традиційно виконують у супроводі таких народних інструментів, як бандура, кобза, ліра. Узагальнено українських народних співців іменують *кобзарями*. Зазвичай це були сліпі козаки поважного віку, яких супроводжували діти-поводирі.

Коли в село чи місто заходив кобзар, це було справжнім святом для всієї громади. Люди збиралися на майдані, щоб послухати думи та пісні про тяжку ту-

В. Лужецький. Кобзар

рецьку неволю, про завзятого козака Голоту, що *«не боїться ні огня, ні меча, ні третього болота»*, про гетьмана Хмельницького та його полковників-побратимів — Кривоноса, Богуна, Нечая, Морозенка, про безстрашних гайдамаків.

В Україні завжди поважали цих сивих мудреців, називали їх «божими людьми». Вони супроводжували козаків у походах — піднімали бойовий дух.

- Більше пізнавальної інформації про розвиток кобзарства в Україні ви дізнаєтеся, якщо скористаєтеся цифровим додатком до підручника.

Читайте та досліджуйте!

Традиції кобзарства доби Ренесансу набули послідовного розвитку в українській культурі. Найвідоміші кобзарі XIX–XX ст. — Остап Вересай, Михайло Кравченко, Гнат Гончаренко, Єгор Мовчан, Євген Адамцевич.

З творчістю Є. Адамцевича, зокрема його славетним «Запорозьким маршем», ви ознайомилися, вивчаючи в 7-му класі соціально-побутові пісні. Не менш складну й цікаву долю та рідкісний талант мав кобзар ***О. Вересай***. Сучасники називали його «Гомером у селянській свиті». Австрійський письменник Р. М. Рільке відтворив його образ в оповіданні «Пісня про правду».

- Скориставшись матеріалами інтернету, підготуйте презентацію про життя та творчість цього народного співця.

Сучасний кобзар. *Світлина*

Підсумуймо!

- Назвіть ознаки світогляду та мистецтва доби Ренесансу. Які особливості розвитку ренесансу в Україні?
- Обґрунтуйте тезу «Кобзарі — духовні провідники української нації».
- Чи хочете ви прочитати твори української літератури доби Відродження? Чому? Які сподівання ви покладаєте на них?

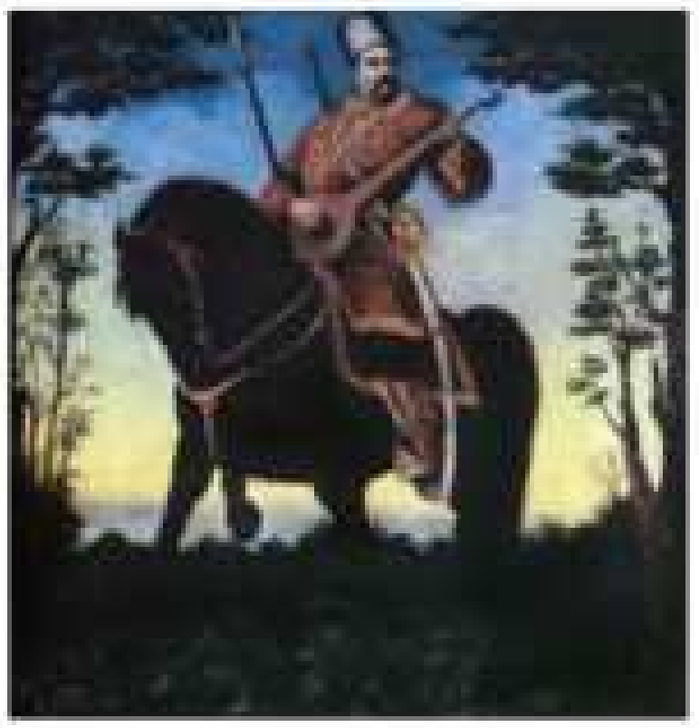
УКРАЇНСЬКИЙ НАРОДНИЙ ГЕРОЇЧНИЙ ЛІРО-ЕПОС. НАРОДНІ ДУМИ

Митці та доба

Предметом особливої гордості духовно багатих націй є їхній прадавній героїчний епос, тобто великі поетичні твори, що оповідають про історію народу, важливі події та славетних героїв. Наш народ пишається неповторними думами, які стали популярними приблизно з XV ст.

Думи — це великі народні ліро-епічні твори історико-героїчного й соціально-побутового змісту, які виконували речитативом (від латин. *читати вголос*).

Епічна розповідь про певні події в думі часто супроводжується ліричними (пісенними) уривками, тому співець і використовував речитатив, тобто окремі рядки протяжно промовляв, а інші — проспівував.

Ф. Стовбуненко. Козак-бандурист на коні. *Полтавський художній музей*

Художні особливості дум:

— речитативний спосіб віршування — наголоси та їхню кількість у рядку визначає мелодія (повільна — наголосів менше, а швидка — більше);

— нерівноскладовість рядка (9–13 складів);

— відсутність строфи (куплету) і поділ тексту на окремі *уступи*, у яких висловлена завершена думка;

— усталена композиція: *заспів* (заплачка), *розповідь* із ліричними відступами, *кінцівка* (славослів'я — звеличення героїв і слухачів);

— традиційні поетичні засоби: дієслівна рима; постійні епітети й порівняння; тавтологічні звороти *(думає-гадає, хвалить-вихваляє)*; риторичні звертання, повтори.

Найдавніший запис цього жанру — *«Дума про козака Голоту»*. Термін «дума» увів видатний фольклорист *Михайло Максимович*.

За змістом думи поділяють на історичні та соціально-побутові.

Основні теми ***історичних дум***: турецько-татарська неволя; утеча з ворожого полону; визволення невільників; боротьба з татарсько-турецькими загарбниками; героїчна загибель козака-воїна; соціальні суперечності серед козацтва; події Визвольної війни під проводом Богдана Хмельницького; революція 1905 р. в українському селі; трагедія колективізації та Голодомору 1932–1933 років.

У ***соціально-побутових думах*** розкрито проблеми родинних взаємин, добра і зла, правди і кривди.

Прочитайте одну з найвідоміших історичних дум — ***«Думу про Марусю Богуславку»***.

ДУМА ПРО МАРУСЮ БОГУСЛАВКУ

Що на Чорному морі,
На камені біленькому,
Там стояла темниця кам'яная.
Що у тій-то темниці пробувало сімсот козаків,
Бідних невольників.
То вони тридцять літ у неволі пробувають,
Божого світу, сонця праведного у вічі собі не видають.
То до їх дівка-бранка,
Маруся, попівна Богуславка.

Приходжає,
Словами промовляє:
«Гей, козаки,
Ви, бідниї невільники!
Угадайте, що в нашій землі християнській за день тепера?»
Що тоді бідні невільники зачували,
Дівку-бранку,
Марусю, попівну Богуславку,
По річах познавали,
Словами промовляли:
«Гей, дівко-бранко,
Марусю, попівно Богуславко!
Почім ми можем знати,
Що в нашій землі християнській за день тепера?
Що тридцять літ у неволі пробуваєм,
Божого світу, сонця праведного у вічі собі не видаєм,
То ми не можемо знати,
Що в нашій землі християнській за день тепера».

М. Дерегус. Маруся Богуславка

Тоді дівка-бранка,
Маруся, попівна Богуславка,
Теє зачуває,
До козаків словами промовляє:
«Ой, козаки,
Ви, бідниї невільники!
Що сьогодні у нашій землі християнській Великодняя субота,
А завтра святий празник, роковий день Великдень».
То тоді ті козаки теє зачували,
Білим лицем до сирої землі припадали,
Дівку-бранку,
Марусю, попівну Богуславку,

Кляли-проклинали:
«Та бодай ти, дівко-бранко,
Марусю, попівно Богуславко,
Щастя й долі собі не мала,
Як ти нам про святий празник, роковий день Великдень, сказала!»
То тоді дівка-бранка,
Маруся, попівна Богуславка,
Теє зачувала,
Словами промовляла:
«Ой, козаки,
Ви, бідниї невільники!
Та не лайте мене, не проклинайте,
Бо як буде наш пан турецький до мечеті від'їжджати,
То буде мені, дівці-бранці,
Марусі, попівні Богуславці,
На руки ключі віддавати;
То буду я до темниці приходжати,
Темницю відмикати,
Вас всіх, бідних невільників, на волю випускати».
То на святий празник, роковий день Великдень,
Став пан турецький до мечеті від'їжджати,
Став дівці-бранці,
Марусі, попівні Богуславці,
На руки ключі віддавати.
Тоді дівка-бранка,
Маруся, попівна Богуславка,
Добре дбає, —
До темниці приходжає,
Темницю відмикає,
Всіх козаків,
Бідних невільників,
На волю випускає
І словами промовляє:
«Ой, козаки,
Ви, бідниї невільники!
Кажу я вам, добре дбайте,
В городи християнські утікайте,
Тільки, прошу я вас, одного города Богуслава не минайте,
Моєму батьку й матері знати давайте:
Та нехай мій батько добре дбає,
Ґрунтів, великих маєтків нехай не збуває,
Великих скарбів не збирає,
Та нехай мене, дівки-бранки,
Марусі, попівни Богуславки,

М. Гнатюк. Ілюстрація до думи «Маруся Богуславка»

З неволі не викупає,
Бо вже я потурчилась, побусурманилась
Для ро́зкоші турецької,
Для лакомства нещасного!»
Ой визволи, Боже, нас, всіх бідних невільників,
З тяжкої неволі,
З віри бусурменської,
На ясні зорі,
На тихі води,
У край веселий,
У мир хрещений!
Вислухай, Боже, у просьбах щирих,
У нещасних молитвах
Нас, бідних невільників!

Поміркуйте!

- Як у думі змальовано поневіряння козаків у неволі?
- Чому Маруся Богуславка саме на Великдень вирішує врятувати земляків? У чому суть цього свята, що воно символізує?
- Чому козаки спочатку розгнівалися на Марусю Богуславку, коли та згадала про найбільше християнське свято?
- Що свідчить про те, що Маруся щиро переживає необхідність зміни православної віри?

Митці та доба

У «Думі про Марусю Богуславку» розкрито тему жіночої долі. Ідеться про важке випробування для українок — татарсько-турецький полон, перехід у чужу віру під загрозою смерті.

Героїні думи ще й поталанило, бо її викупив турецький вельможа (паша[1]), узяв за дружину, довіряє їй ключі від своїх володінь. Але, здобувши волю, багатство та владу, Маруся не забула про рідну землю та християнську віру. Вона щиро співчуває бідним невільникам-землякам, пам'ятає і потай шанує наші свята, сумує за Україною і батьками. Тому просить бранців передати рідним вісточку, аби знали, що вона жива. Водночас дівчина усвідомлює, що виявила слабодухість — *«потурчилась, побусурманилась»*, бо прийняла іслам.

Визволення бранців-українців — справжній подвиг, бо за нього Маруся Богуславка, напевно, заплатить свободою або й життям. Але цей учинок засвідчує її милосердя, відданість Батьківщині, протест проти поневолення.

У думі немає традиційних для історичних дум батальних сцен, захопливих пригод. Але твір вражає достовірним змалюванням людських

---

[1] *Паша́* (від давньоперськ. *правитель*) — високий державний титул в Османській імперії.

почуттів: суму, відчаю, любові, самопожертви, каяття, вірності. Тому це — один із шедеврів українського героїчного епосу.

Прототипів героїні думи було багато. ***Прототип*** — це конкретна особа, факти життя або риси характеру якої взяті за основу літературного образу. Як-от найвідоміша українка XVI ст. *Настя Лісовська* (1505 — орієнтовно 1558), яку полонили татари. Вона стала дружиною турецького султана Сулеймана й називалася Роксоланою. Ставши впливовою людиною в Османській імперії, намагалася запобігати ординським набігам в Україну.

За народними переказами, Маруся Богуславка — реальна історична особа. Дівчина народилася в м. Богуславі на Київщині, була донькою священника Покровської церкви. Під час набігу ординці забрали її разом із сестрами в полон (ясир). Вродливу Марусю продали на невільницькому ринку для знатного турецького паші. Туга за рідним краєм і жаль до земляків-бранців ятрили її душу. Дочекавшись нагоди, Маруся допомогла втекти з неволі 700 козакам.

Поміркуйте!

- Охарактеризуйте образ Марусі Богуславки. Яке ваше ставлення до неї?
- Що ви знаєте про прототипів цього образу?
- Чому вчинок Марусі Богуславки є подвигом? Поясніть свою думку.

Мистецькі діалоги

За народними переказами, в м. Богуславі на березі річки Росі стояла Покровська церква, де в середині XVII ст. священником був батько героїні думи. Саме на тому історичному місці встановлено пам'ятник Марусі Богуславці. Вона стала символом вірності Батьківщині, своєму народові.

У живописі образ цієї сміливої українки-патріотки втілено на картині «Маруся Богуславка» українського художника, автора циклу «Українські народні думи й історичні пісні» ***Михайла Дерегуса***. Художник відтворив епізод, коли невільники-козаки просять про порятунок свою землячку.

Пам'ятник Марусі Богуславці. *м. Богуслав (скульпторка М. Короткевич)*

Підсумуймо!

- Що таке *думи*? На які групи їх поділяють?
- Назвіть художні особливості дум.
- Роздивіться репродукцію картини М. Дерегуса «Маруся Богуславка» *(с. 80)* і світлину пам'ятника українці. Чи допомогли ці мистецькі твори створити у вашій уяві образ героїні твору? Обґрунтуйте свою думку.
- Які запитання виникли у вас під час прочитання та опрацювання «Думи про Марусю Богуславку»? На які з них ви не знайшли відповіді? Обговоріть їх зі своїми однокласниками й однокласницями або ж зверніться до вчителя чи

УКРАЇНСЬКІ ІСТОРИЧНІ ПІСНІ

Митці та доба

Окрасою українського фольклору є історичні пісні, завдяки яким нащадки впродовж століть зберігали пам'ять про видатних працюрів, про славетні й трагічні події давнини. Такі пісні впливали на формування національно-патріотичних почуттів та естетичних уявлень українців.

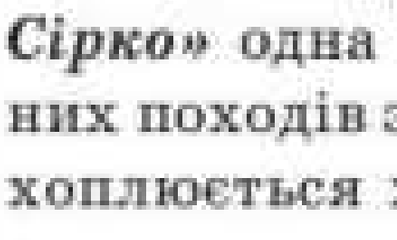
Історичні пісні — це народні ліро-епічні пісенні твори про важливі історичні події та визначних діячів минулого. Цей жанр набув поширення в Україні приблизно з XV ст. Традиційна манера виконання історичних пісень — чоловічий гуртовий багатоголосий спів.

Тематично історичні пісні поділяють на кілька груп: • про боротьбу з татаро-турецькими нападниками; • про боротьбу з польськими загарбниками в XVII ст.; • про спротив польському національному та соціальному гніту у XVIII ст., гайдамацький рух, події Коліївщини, зображення її ватажків; • про народний опір російському самодержавству у XVIII–XIX ст.; • про визвольні змагання в першій половині XX ст.

Історичні пісні близькі до соціально-побутових, особливо вояцьких. У них теж найчастіше йдеться про козаків, січових стрільців чи повстанців УПА, але соціально-побутові пісні є суто ліричними, бо в них розкрито насамперед почуття і переживання героїв.

Натомість для історичних пісень характерні такі жанрові ознаки, як історична конкретика та наявність елементів сюжету.

Історичні пісні споріднені також і з думами. У них подібна тематика, часто одні й ті ж персонажі. Однак думи більші за обсягом і мають складніший, детальніший сюжет, їх виконують речитативом, а пісні співають.

Герої історичних пісень часто безіменні чи узагальнені, але їхня діяльність пов'язана з конкретними визначними історичними подіями. Народ оспівав у таких піснях реальних історичних осіб. Це справжні лицарі-оборонці рідної землі: *Байда (князь Дмитро Вишневецький)* — перший козацький гетьман, засновник Запорозької Січі; *Іван Сірко, Богдан Хмельницький* та його побратими — полковники *Максим Кривоніс, Іван Богун, Данило Нечай, Нестор Морозенко*; гайдамацькі отамани *Максим Залізняк, Іван Ґонта*; повстанці-захисники простого люду *Олекса Довбуш, Устим Кармалюк* та ін.

У більшості історичних пісень розгорається мотив уславлення найхоробріших лицарів багатовікової боротьби нашого народу за свою гідність, свободу та державність. Пісня ***«Та, ой, як крикнув же та козак Сірко»*** одна з таких. У пісні йдеться про початок одного з переможних походів запорожців під проводом отамана Сірка на орду. Народ захоплюється хоробрістю його та лицарів-козаків. Виразний художній

засіб у творі — традиційний для фольклору паралелізм. Описуючи козаків паралельно з явищами природи *(туман, орли, сонце, місяць над степом)*, народ підкреслює могутність і лицарську красу козацького війська.

ТА, ОЙ, ЯК КРИКНУВ ЖЕ ТА КОЗАК СІРКО

Та, ой, як крикнув же та козак Сірко,
Та, ой, на своїх же, гей, козаченьків:
«Та сідлайте ж ви коней, хлопці-молодці,
Та збирайтеся до хана у гості!»
Та туман поле покриває,
Гей, та Сірко із Січі та виїжджає.
Гей, та ми думали, та ми ж думали,
Що то орли та із Січі вилітали, —
Аж то Військо, та славне Запорозькє,
Та на Кримський шлях із Січі виїжджало.
Та ми ж думали, ой, та ми ж думали,
Та що сизий орел по степу літає, —
Аж то Сірко на конику виїжджає.
Гей, ми ж думали, ой, та ми ж думали,
Та що над степом та сонечко сяє, —
Аж то Військо, та славне Запорозькє,
Та на вороних конях у степу виграває.
Та ми ж думали, ой, та ми ж думали,
Що то місяць в степу, ой, зіходжає, —
Аж то козак Сірко, та козак же Сірко
На битому шляху на татар оступає.

Іван Сірко — найвідоміший кошовий отаман Запорозької Січі. Він народився в містечку Мурафі на Поділлі. З юних літ — завзятий козак. Брав участь у Визвольній війні під проводом Б. Хмельницького. Був полковником вінницьким. Упродовж 1660–1680 рр. запорожці дванадцять разів обирали його кошовим отаманом. Рішуче виступав проти всіх загарбників України. За це московський цар заслав його до Сибіру, але невдовзі мусив повернути назад — для організації відсічі турецькому нападу.

Н. Павлусенко.
Іван Сірко

Козаки під проводом Сірка не раз брали штурмом міцно укріплені фортеці на узбережжі Чорного моря та в Криму, визволяючи тисячі невільників-українців. З-понад шістдесяти проведених ним битв отаман не програв жодної. За це вороги навіть боялися вимовляти його ім'я, а називали «урус-шайтан» — руський чорт. Земляки вважали його характерником, який здатен думкою зупиняти стріли й кулі, напускати на ворога ману, перетворюватися на вовка. Тому прізвисько його Сірко, тобто вовк.

Поміркуйте!

- Що вам відомо про життя Івана Сірка?
- Який наскрізний художній засіб використано в пісні «Та, ой, як крикнув же та козак Сірко»? Що він підкреслює?
- Знайдіть у тексті пісні інші характерні пісенні засоби: постійні епітети, риторичні вигуки, рефрени (повтори), літоти (пестливі слова). З якою метою вони вжиті? Які почуття і думки підкреслюють?

Мистецькі діалоги

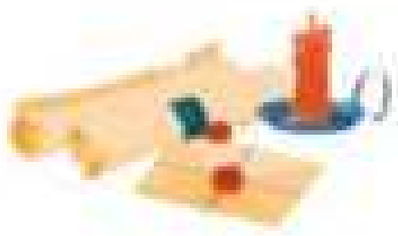
Історичні пісні не лише гартують лицарський патріотичний дух українців, а й надихають митців і мисткинь на створення творів. Народ возвеличив образ отамана Сірка в численних піснях, легендах і переказах. Існують перекази про те, що Сірко *«зо всім Кошем Запорозьким»* отримали ультиматум від турецького султана Мехмеда IV з вимогою підкоритися йому. Запорожці ж написали дотепну й глумливу відповідь. Художник ***І. Рєпін*** майстерно змалював цей момент у відомій картині «Запорожці пишуть листа турецькому султану».

І. Рєпін. Запорожці пишуть листа турецькому султану. *Фрагмент*

Поміркуйте!

- Уважно роздивіться на картині І. Рєпіна «Запорожці пишуть листа турецькому султану» *(с. 7)* обличчя, постаті запорожців, зокрема отамана Сірка в центрі (над головою писаря). Ця картина — справжня галерея характерів. Які вдачі цих людей? Чим вони відрізняються і що їх об'єднує?
- Які риси українського національного характеру виявляють запорожці на полотні?

У XVI ст. польська, литовська, українська та білоруська шляхта (дворянство) утворила спільну федеративну державу — Річ Посполиту. Поступово поляки зайняли в ній панівне становище й почали жорстоко визискувати інші народи, особливо український. Вони обкладали людей непосильними податками, селян заганяли в кріпосне рабство, у козаків відбирали права та вольності, переслідували за православну віру, зневажливо ставилися до української мови.

Волелюбні українці чинили опір. Загарбники жорстоко придушували козацько-селянські повстання, але незабаром піднімалися ще більш масові. Так тривало аж до 1648 р., коли розпочалася Національно-визвольна війна під проводом Б. Хмельницького.

Перемогою української армії під його проводом завершилася битва під Жовтими Водами (1648 р.). Б. Хмельницький розіслав універсали до народу із закликом одностай-

но піднятися проти загарбників, навіть заручився підтримкою кримського хана, який послав на допомогу українцям тисячний загін кінноти. Після облоги польського табору козаки й кримські татари повністю знищили ворожу армію. Ця перша перемога мала особливе значення, адже породила в народу надію на звільнення з-під польського ярма. І вже через кілька днів Б. Хмельницький повністю розгромив основне королівське військо під м. Корсунем. Після цього завирувала вся Україна.

Невідомий художник. Портрет Богдана Хмельницького

Ю. Саницький. Битва під Жовтими Водами

Першу перемогу у Визвольній війні та гетьмана Б. Хмельницького наш народ оспівав в історичній пісні «***Чи не той то хміль...***».

ЧИ НЕ ТОЙ ТО ХМІЛЬ...

Чи не той то хміль, що коло тичи́н в'ється?
Гей, той то Хмельницький, що з ляхами б'ється.
Гей, поїхав Хмельницький к Золотому Броду[1],
Гей, не один лях лежить головою в воду.
Не пий, Хмельницький, дуже Жовтої Води:
Іде ляхів сорок тисяч хорошої вроди.
«А я ляхів не боюся і гадки не маю,
За собою великую потугу я знаю,
Іще й орду за собою веду:
А все, вражі ляхи, на вашу біду».
Утікали ляхи — погубили шуби...
Гей, не один лях лежить, вищиривши зуби.
Становили ляхи дубовії хати,
Прийдеться ляшенькам в Польщу утікати!
Утікали ляхів де якії по́вки[2],
Їли ляхів собаки і сірії во́вки.

---

[1] *Золоти́й Брід* — інша назва урочища Жовті Води.
[2] *Повк (архаїзм)* — полк, військовий підрозділ.

Гей, там поле, а на полі цвіти, —
Не по однім ляху заплакали діти.
Гей, там річка, через річку гли́ця[1], —
Не по однім ляху зосталась вдовиця!

Митці та доба

У пісні «***Чи не той то хміль...***» віддзеркалився широкий спектр почуттів, збурених у народній душі перемогою війська Б. Хмельницького під Жовтими Водами. Це й гордість за гідного гетьмана, і захоплення козацькою звитягою, і дошкульна іронія щодо загарбників, які зневажливо ставилися до нашого люду.

Використовуючи заперечні порівняння, паралелізм, риторичні запитання, народ із захопленням змальовує образ гетьмана-оборонця, визволителя, порівнюючи його з хмелем. До цього порівняння підштовхнуло прізвище героя. Хміль — рослина живуча й потужна, своїми чіпкими стеблами вона обплітає все довкола. Ці риси народ побачив і в Хмельницькому: його вдача енергійна й вольова, а його мета — порятунок Батьківщини.

Пам'ятник героям Визвольної війни українського народу 1648–1654 рр.
м. Жовті Води (скульптори А. Білостоцький, О. Супрун, архітектор В. Гнезділов)

Поміркуйте!

- Якими почуттями пройнята пісня «Чи не той то хміль...»?
- Чому саме з хмелем порівнює народ Б. Хмельницького?
- Дізнайтеся з інтернет-джерел, кого зобразили скульптори на пам'ятнику героям Визвольної війни 1648–1654 рр.

---

[1] *Гли́ця* — тут: кладка в одну дошку.

Мистецькі діалоги

У культурній спадщині України образ гетьмана, полководця, державника Б. Хмельницького викристалізувався в різних видах мистецтва, але найбільш яскраво в живописі. Першим портретом гетьмана є робота невідомого художника, написана наприкінці XIX ст.

На початку XX ст. створено портрети Богдана Хмельницького художниками ***Ольгою Мордвиновою, Григорієм Нарбутом***.

Образ Б. Хмельницького закарбовано також у творах скульптури. Першою скульптурною композицією, спорудженою на честь гетьмана України, є пам'ятник у м. Києві (1888).

О. Мордвинова. Портрет Богдана Хмельницького

Г. Нарбут. Портрет Богдана Хмельницького

Поміркуйте!

- Роздивіться репродукції картин із зображенням Б. Хмельницького. Чи збігаються ваші уявлення про цю видатну історичну постать, зображену у творах мистецтва, з образом гетьмана-полководця, оспіваного в історичній пісні «Чи не той то хміль...»? Поясніть свою думку.

Читайте та досліджуйте!

Скориставшись інтернетом, знайдіть відомості про перебіг битви під Жовтими Водами. Порівняйте цю інформацію з описом бою, поданим у пісні «Чи не той то хміль...». У чому збігаються і чим відрізняються історична та фольклорна версії? Наведіть приклади пісенного й образного змалювання історичних подій.

Підсумуймо!

- Які пісні називають *історичними*? Назвіть тематичні групи цих пісень.
- Чим історичні пісні споріднені із соціально-побутовими та думами, а чим відрізняються від них?
- Чи хочете ви в подальшому читати історичні пісні? Чому?

УКРАЇНСЬКЕ БАРОКО

Митці та доба

Бароко (з іт. *вибагливий*, *химерний*) як мистецький напрям другої половини XVII–XVIII ст. поєднав стильові ознаки доби Середньовіччя та Ренесансу. І саме цим зумовлені основні його ознаки: утверджується складна, вигадлива форма творів; повертається середньовічний погляд на Бога як на вершину досконалості, основу буття, але зберігається і ренесансна увага до людини; установлюється релігійне забарвлення всіх царин культури; зберігається античний ідеал краси, але зроблена спроба поєднати його з християнським ідеалом, тобто поєднання краси духовної і фізичної, внутрішньої та зовнішньої; як і ренесанс, бароко зберігає увагу до природи (і в науці, й у мистецтві), але тепер природа трактується не як противага Богові, а як шлях пізнання досконалості й благостині Творця.

Для доби Бароко були характерні й власні особливості, зокрема в літературі — це змалювання руху, мандрівки, змін, трагічного напруження, катастроф, сміливих авантюр. Митець убачав своє надзавдання в тому, щоб зворушити, уразити сприймача, звідси й захоплення гіперболами, гротеском, антитезами. Простоту форми твору замінюють вигадливістю та пишномовністю. Мистецтво сприймається як забава, гра розуму. Важливого значення набуває зовнішній вигляд твору — вірші написано у формі хреста, чари, колони, ромба, стають популярними акровірші та мезостихи[1].

Людина цієї доби або втікає до усамітнення з Богом, або ж, навпаки, кидається у вир політичної боротьби, перепливає океани, шукаючи нових колоній, намагається поліпшити стан усього людства політичною, церковною, науковою чи якоюсь іншою реформою.

В Україні доба Бароко проіснувала понад 150 років і стала наступним періодом розквіту національної культури, передовсім архітектури, літератури, освіти, громадсько-політичних інституцій. До цього привели такі чинники: бароко виявилося найбільш суголосним емоційному, романтичному, схильному до зрівноваження протилежностей українському національному характеру; було послаблено колоніальне ярмо та побудовано сильну гетьманську державу, що сприяла розвиткові культури.

Пригадайте!

Вам відомо з уроків історії та літератури про гетьмана Івана Мазепу, який був яскравим представником доби Бароко. Який вплив він мав на розвиток культури та мистецтва України?

---

[1] *Мезости́х* (із грецьк. *середній*) — вірш, у якому серединні літери кожного рядка прочитуються як певне ім'я або інше слово; різновид акровірша.

Мистецькі діалоги

Козацьке бароко ще називають *мазепинським бароко*, оскільки цей стиль набув найвищого розвитку саме в часи гетьманства І. Мазепи, який був відомим меценатом і засновником багатьох храмів. Бароко яскраво виявилося в українській архітектурі, зокрема, на відміну від простих ліній, гострого кута чи півкола періоду середньовіччя й ренесансу, в бароко переважали хвилясті із завитками лінії. Для архітектури стало характерним захоплення декоративними прикрасами, формами заломів стін, вікон і порталів. Серед шедеврів архітектури українського бароко дзвіниця Софійського собору, Михайлівський Золотоверхий собор, Успенський собор Києво-Печерської лаври, Андріївська церква (м. Київ).

Дзвінниця Софійського собору. *м. Київ*

І. Пінзель. Богоматір

Мистецькі твори того часу характеризуються пишною декоративністю. Потреба оздоблювати нові храми зумовила розвиток *живопису, графіки*. Тому поширюються барокові ікони, живописні елементи іконостасів, фрескові розписи, скульптури тощо. У живописі, іконописі та портреті головним став образ людини. Усесвітню славу здобули українські *художники* доби Бароко — *А. Лосенко, Д. Левицький, В. Боровиковський*. У XVIII ст. в Україні, особливо в Західній Україні, відбувається розквіт *скульптури*. Статуї скульптора ***І. Пінзеля*** прикрашають собор Святого Юра у Львові та міську ратушу в Бучачі.

У *церковних іконостасах* поєднувалося мистецтво живопису з різьбленням, що вражало вишуканістю та багатством форм.

Розквіт графіки пов'язаний також із *книгодрукуванням*, зокрема з оформленням титулів книжок, геральдичних зображень, ілюстрацій. Графічні роботи могли бути простими або ж надто ускладненими, переповненими декором і символами.

В. Боровиковський. Портрет полковника Павла Руденка

О. Тарасевич. Титульний аркуш книжки «Rosarium»

Іконостас Свято-Преображенської церкви. *с. Великі Сорочинці (Полтавщина)*

Поміркуйте!

Роздивіться світлини дзвіниці Софійського собору, іконостасу Свято-Преображенської церкви в Сорочинцях, скульптури І. Пінзеля, репродукцію картини В. Боровиковського, книжкову графіку О. Тарасевича. Які ознаки барокового стилю ви помітили в цих творах мистецтва?

УКРАЇНСЬКА БАРОКОВА ПОЕЗІЯ

Митці та доба

У добу Бароко вважали, що кожна освічена людина повинна вміти скласти вірш із будь-якого приводу. Саме тому в братських школах, колегіях, особливо в Києво-Могилянській академії, піїтика (теорія і практика віршування) була одним з основних предметів. Поетичні твори писали представники майже всіх освічених суспільних верств: священники та ченці, учителі, студенти, урядовці, мандрівні дяки, письменні селяни.

Визначна постать в українській бароковій літературі — ***Іван Величковський*** (близько 1650–1701). Це поет, перекладач, теоретик літератури, культурний і громадський діяч. Він добирав традиційні теми, не шукав нового змісту, а приділяв велику увагу формі творів. Однією з найбільших його заслуг є розробка теорії і практики курйозного[1] віршування, яке він назвав «штукі поетицькіє».

У староукраїнській бароковій поезії використовували різноманітні прикраси. Тому серед характерних її прикмет — *курйозні вірші*, що були незвичайно оформлені. А про зміст такої поезії автори не особливо дбали. Існувало багато різновидів цієї поезії:

- *фігурний вірш* — рядки різної довжини розміщували у формі чаші, зірки, хреста, меча тощо;
- *вірш «рак»* — добирали такі слова, щоб під час читання кожного рядка зліва направо й навпаки виходив той самий текст;
- *азбучний вірш* — кожне слово починалося з наступної літери алфавіту;
- *акростих*, або *акровірш*, — перші (іноді останні чи середні) літери кожного рядка утворюють слово або речення (найчастіше ім'я того, кому присвячено твір).

Такі художні форми узагальнено називають *зорепоезією*. Це особливий вид мистецтва, що поєднує літературну (текстову) і зорову (графічну) форми твору в одне художнє ціле. Зорепоезія (або поезомалярство, поезографія) викликає інтерес, розвиває уяву, пов'язує літературу з образотворчим мистецтвом.

Поміркуйте!

Які твори барокового мистецтва вам доводилося бачити? Поділіться своїми враженнями про них.

---

[1] *Курйо́зний* (із фр. *цікавий*, *дивовижний*) — тут: незвичайна побудова речень,

- Які жанри зоропоезії вам відомі ще з початкової школи? Зробіть висновок про вплив поезії бароко на сучасну літературу.
- Який із жанрів курйозного віршування вас зацікавив? Чому? Напишіть власний віршований твір за однією з барокових форм *(за бажанням)*.

СЕМЕН КЛИМОВСЬКИЙ

У XVIII ст. митці починають пильніше приглядатися до внутрішнього світу людини. Популярною стає любовна поезія, у якій вони утверджували право на вільну, сильнішу за обставини любов, змальовували щирість людських почуттів, вірність закоханих. Деякі зразки книжного віршування стали популярними народними піснями. Це насамперед вірш *Семена Климовського «Їхав козак за Дунай...»*. Ось один із його фольклорних варіантів.

ЇХАВ КОЗАК ЗА ДУНАЙ...

Їхав козак за Дунай, сказав:
— Дівчино, прощай!
Ти, конику вороненький, неси та гуляй!
— Постій, постій, козаче! Твоя дівчина плаче.
З ким мене ти покидаєш, тільки подумай!
— Білих ручок не ламай, карих очей не втирай,
Мене з війни зо славою к собі дожидай!
— Не хочу я нічого, тільки тебе одного.
Ти будь здоров, мій миленький, а все пропадай!
— Ой я тебе не забуду, поки жить на світі буду!
Зоставайся здоровенька, прощай, миленька.
Свиснув козак на коня:
— Зоставайся, молода!
Як не згину, то вернуся через три года!

Поміркуйте!

- Яке враження справив на вас текст пісні?
- Чи доводилося вам чути пісенне виконання цього твору? Якщо так, розкажіть про це.
- Які почуття переповнюють ліричних героя та героїню поезії? Свої міркування підтвердьте цитатами.
- Доведіть, що козаку нелегко зробити вибір між коханою та своїм козацьким обов'язком.
- Яким ви уявляєте автора цього зворушливого твору?
- Разом зі своїми однокласниками й однокласницями створіть групу та підготуйте виразне читання поезії в особах або ж виконайте пісню.

Поет і філософ ***Семен Климовський*** (1705–1785) — один із найзагадковіших українських авторів. Про нього збереглося дуже мало біографічних відомостей.

Козак-віршотворець народився приблизно на межі XVII і XVIII ст. на *Харківщині*. Він мав академічну освіту, користувався неабияким авторитетом у тогочасному суспільстві. С. Климовського шанували його побратими козаки, він давав їм розсудливі поради, а цікаві люди приходили послухати його здалеку.

У 1724 р. він надіслав російському імператору Петрові I два філософсько-публіцистичні трактати. Вони містили різку критику царської влади. Автор проголошував справедливість у законі суспільного співіснування і державної політики, а правду вважав джерелом життя та «вождем розуму». Без неї держава «підгниває і падає». С. Климовський сміливо заявив російському правителю: «Ліпше жебраком голод і холод терпіти, але з правдою, ніж, царем будучи, правди не мати».

Невмирущу славу принесла С. Климовському його пісня ***«Їхав козак за Дунай...»***. Це — діалог козака та його коханої дівчини під час прощання. Звичайно, від середини XVIII ст. текст не міг дійти до нас у первісному варіанті. Проте, очевидно, і в авторській версії вирізнявся народнопісенними ознаками.

Сюжет пісні не пов'язаний із якоюсь конкретною історичною подією. Хоча деякі дослідники припускають, що поштовхом до створення пісні могла стати трагічна поразка українського війська 1709 р. під Полтавою та знищення московськими загарбниками Гетьманщини. Тоді старшина й козаки, вірні гетьманові І. Мазепі, були змушені залишати Україну.

У пісні розгортається традиційний фольклорний мотив прощання козака з дівчиною перед походом. Використано також традиційний

Їхав козак за Дунай.
Народна картина

образ *«за Дунаєм»* як символ чужого краю, народнопісенний діалог козака й дівчини, постійні епітети, літоти. Ці засоби створюють сумну атмосферу прощання двох закоханих. Пісня тонко передає особливості психології української дівчини, котра віддано любить і заради кохання готова пожертвувати всім, і козака, який теж любить дівчину, але навіть заради неї не може зректися свого лицарського обов'язку захищати Вітчизну. Запальну козацьку натуру виражає ритм пісні. Він дібраний так, щоб можна було марширувати багатотисячному козацькому війську.

Мистецькі діалоги

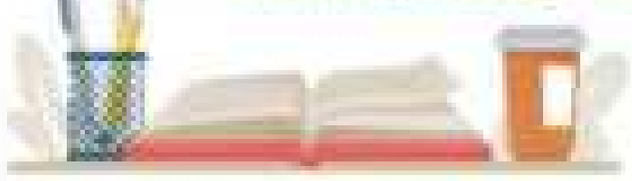
Фольклорна манера, розкриття визначальних граней української душі — усе це дало змогу пісні С. Климовського «Їхав козак за Дунай...» стати народною впродовж століть. Цей український пісенний шедевр набув і світової слави. Пісню переклали багатьма європейськими мовами. Німецький поет Х. Тідґе, почувши якось пісню від українців, переробив текст. З того часу німці вважають цю версію власним фольклорним твором. Вона стала відома під назвою «Schöne Minka, ich muß scheiden...» («Люба Мінко, мусимо розпрощатися...»).

Музичні обробки пісні С. Климовського зробили всесвітньо відомі композитори *Л. ван Бетховен*, *К. Вебер* та ін. Ритм і мелодика твору настільки запальні, що їх використовували пізніше й автори пісень. Як-от популярної ще від початку XX ст. українсько-польської пісні «Гей, соколи...».

Поміркуйте!

- Зісканувйте QR-коди та послухайте різні варіанти виконання пісні «Їхав козак за Дунай...». Чим відрізняється сучасна версія пісні гурту «Гайдамаки» від традиційних зразків? Які почуття та переживання викликав у вас спів?
- Зісканувйте QR-коди та послухайте українські пісні «Гей, соколи...». Яку спорідненість у змісті та ритміці цієї пісні з піснею «Їхав козак за Дунай...» ви помітили? Яка версія твору вас найбільше вразила й захопила? Чим саме?

Читайте та досліджуйте!

Опрацюйте інтернет-джерела та довідайтеся, за яких обставин почув пісню «Їхав козак за Дунай...» німецький композитор Л. ван Бетховен, як використовував мотиви українських народних пісень у своїй творчості. Як пов'язаний із цим захопленням син останнього гетьмана України Андрій Розумовський? Підготуйте презентацію на цю тему.

Підсумуймо!

- Визначте відмінності мистецтва бароко від мистецтва античності, середньовіччя та ренесансу. Які мистецькі традиції набувають поступального розвитку, а які з'являються в добу Бароко?
- Доведіть, що бароко стало принципово новим етапом у світовому мистецтві.
- Яке враження справили на вас твори мистецтва доби Бароко? Чому?
- Творчість кого з митців цієї доби вас зацікавила? Підготуйте розповідь про цю особистість.

ДОБА КОЗАЦЬКОЇ УКРАЇНИ В СУЧАСНІЙ ЛІТЕРАТУРІ

МАРІЯ МОРОЗЕНКО

Про хороброго кошового отамана Івана Сірка ви вже дізналися з історичних пісень. Якості характеру кожної людини формуються з дитинства, вагомий вплив на особистість мають рідні, близькі люди та друзі. Тож пропонуємо вам дізнатися більше про зростання Івана Сірка. У повісті ***Марії Мороженко «Іван Сірко — великий характерник»*** ви прочитаєте про дитинство та юність Івана Половця, його пригоди, становлення особистості, життєві випробування, що сформували із сільського хлопчини великого характерника Івана Сірка.

ІВАН СІРКО — ВЕЛИКИЙ ХАРАКТЕРНИК

(Скорочено)

Життя і смерть

Килина Морозиха — відома на всі околиці повитуха в четвертому коліні. (...) Після смерті Килининої прабаби Тетяни пологи в тутешніх жінок приймала її дочка, а потім — Килинина мати. Від неї у свій час успадкувала ворожбитство та знахарство й сама Килина. Немало славних козачат, які нині благословляють ратними справами Січ, прийняли з материнського лона її руки.

Віднедавна Килина Морозиха має спокій. Свою непросту справу передала молодій удовиці, яку взяла в науку кілька років тому. Та й чому було б не взяти? У Килини немає нікого, живе одним-одна, як відрізаний пагін від стовбура колись досить пишного дерева. Звісно ж, була в неї своя хороша сім'я — міцний, неначе кучерявий явір, чоловік і два дубочки-синочки. Уся її рідня оплакана чорними вдовиними слізьми. Полягли її славні козаки в битві з турками, що набігли Муравським шляхом, як сарана, спустошивши довколишні землі до цурки.

З недавніх пір Килина Морозиха пологи приймає зрідка, коли вже без неї не обходиться ніяк. Каже, що втрачає силу. Зістарилася. Слава

богу, молода повитуха зі своєю непростою справою справляється ловко. (...) Так мало бути й цього разу. Її ж спочатку покликано у двір козака Половця. Аж скоро прибігли до старої: «Ідіть хутчій, бабо, Марія Половчиха в родах помирає!» (...)

Коли молода повитуха стала у дверях, вона відразу ж почула тоненький писк. Слабенький, такий, який зрідка нерішуче прориває з мишачої нірки, коли біля неї задовго просиджує кіт, позбавляючи вертлявих сірохвостиків охоти вирватися на волю. Цей тоненький писк в одну мить утішив її.

— Слава богу! — уголос промовила вона.

Баба Килина різко повернулася на її голос:

— Не вештайся без діла! Візьми немовля до купелі, а я мушу поратися біля матері.

Породілля, здається, теж прислухалася до цих слів, стиха перепитала:

— Що зі мною?

— Усе... Усе добре... Ось зараз візьмеш свого красеня, — повела очима на молодицю, що порпалася біля дерев'яного корита, наповненого літеплом, настояним на травах.

Молода повитуха обмила маленьке поморщене личко водою. Маля забило ручками, уголос заплакало.

— Не плач, маленький, дай, витру тебе, як слід. Бачиш, ось червона пляма на нижній губі.

Аж раптом... Ні, це не могло бути правдою. Немовля вхопило її за палець, притьмом усунуло його до рота й... укусило.

— Боже мій! Що це?! — молода повитуха заклякла на місці. Великими очима дивилася на немовля, що водило перед собою ручкою, поривающись ухопити її за палець знову. — Що се за дитина, бабо?!

Килина Морозиха, немов не чуючи її налякaного викрику, і далі займалася своїм, пораточись біля породіллі. Тоді молода повитуха обережно підняла верхню губку дитини й завмерла від подиву — по обидва боки тонесеньких ясен стирчали гострі різці.

— Він зубатий! — з острахом відсторонила дитину від себе.

— Мовчи, не лякай матері!

Породілля і справді переводила настороженний погляд з однієї жінки на іншу, силкуючись збагнути, про що йдеться.

Баба Килина тремтячими руками забрала з рук молодої повитухи немовля, пальцем провела по яснах.

— Ти диви, кусається! — на подив повитухи, вона усміхалася.

— Він же із зубами! — прошепотіла та застережно.

— Нічого-нічого, кусатиме ними проклятих бусурманів. Родима пляма біля губи — божий знак на те.

— Він же сам проклятий. Зубатий! — нажаханими очима молодиця дивилася на бабу.

Килина Морозиха нічого не відказала їй у відповідь. Вона поклала дитину в мокрому полотні на ліжко, приклала до грудей матері. Дитина зразу ж почала ссати, та так, що породілля несподівано скрикнула від болю:

— Липенько, кусається!

— Так і є, проклятий, — молода повитуха побожно перехрестилася на образи́. (...)

— Не смій так про немовля! Це буде славний ко... — із цим недомовленим словом повалилася Килина на підлогу. Її сили на цій землі були вичерпані. Повитуха в четвертому коліні Килина Морозиха прийняла останні пологи на землі й відійшла в потойбіччя.

Дяк, що зашпортався у дверях, ставши мимоволі свідком великої таїни народження і смерті, тричі перехрестився:

— Упокоїлася в бозі... при рождении диявольського отродія... 13 августа 1610 года.

Поміркуйте!

- Чому хлопчик, який з'явився на світ, був незвичайним?
- Яку долю віщувала йому Килина Морозиха?
- Які слова дяка свідчать про те, що на немовля чекає небезпека?
- Зверніть увагу на назву твору. Поясніть значення слова *характерник*. Опрацюйте «Мовну скарбничку» та перевірте свої припущення.

Волхв — священна людина в давніх слов'янських народів, яка знала магію, зцілювала хворих, здійснювала язичницькі обряди.

Характе́рник (синоніми — *химородник, заморочник*) — походить від одного зі значень слова *характер* — чародійний знак; носій цього знака. На Січі характерниками називали козаків, які мали магічні здібності: ворожили, лікували, знали психотерапію, були надзвичайно сильними й витривалими фізично. Найвідомішим характерником вважають козака Мамая.

Козак Мамай.
Народна картина

Помилування

Рід Половців був шанованим у Мерефі. І не тому, що проживав на цих землях давно. Відколи перший Половець, утікаючи з Поділля від лиховісної польської шляхти, ступив на роз'ятрений, розбухлий від сліз

і крові клаптик Дикого Поля, збігли десятки років. За цей час змінилося багато чого. Маленький хутір, не позначений на мапах, обріс новими поселеннями вигнанців, які поривалися сюди з усіх-усюд Правобережжя, не воліючи миритися з польським батогом. Хатка до хатки горнулися зусібіч, щоби бодай тут уберегтися від чорнополинного розбрату, засіяного говорливою шляхтою у відкритих навстіж українських душах.

Сама земля, здається, почувала єднання поселенців. Уперше за стільки довгих років, відчувши турботу про себе, вона затято відроджувалася з попелу руїни. Зелені садки зарясніли між білими хатами, бо так повелося в українців: серце — у дітях, душа — у пісні, життя — у вишневих садах. А на зрошених потом нивах заколосилося жито. До дбайливих рук горнулися щедрі врожаї. І люди вростали в ці землі, готові були їх боронити від найлютіших ворогів.

Діти поселенців Мерефи, рано наслухавшись від сивовусих дідів про злодіяння польської шляхти, заохочені шаблями Косинського та Наливайка, подалися на Січ. Тримати зброю в руках вони вчилися менше від батьків, а більше від славного козацтва. Відчайдухи, закликані на Базавлуцьку Січ, що постала взамін поруйнованої татарами Томаківської, проходили змужніння на славному острові, де все було підпорядковане бойовому вмінню та силі духу. Більшість залишилася там і донині.

Дмитро Половець на вимогу батька, який почував наближення скорої смерті, повернувся додому. Разом із ним прибула невеличка ватага старого козацтва, щоб назавжди осісти на цих землях. Вони й поставили на узгір'ї церкву на зразок запорізької.

Розорюючи добротні поля, Половці, а за ними й інші поселенці, не відпускали з рук зброї. Щомиті вони мусили бути напоготові. І хоча їм добре було відомо, що відтепер загони татар не надто й пориваються в ці місця, почуваючи, що в козацьких поселеннях мало поживляться, багато втратять, — усе ж, аби вберегтися, варто й озиратися. Так і працювали вони на цих землях — тяжко... затято... жертовно.

Дмитро Половець удався роботящим і відважним козаком. Коли ставав до роботи — мало хто поспівав за ним. Коли брався до зброї — козацькій відвазі заздрили й вороги. Доля не була солодкою до нього. Не раз він змагався зі смертю у двобої. Не раз стояв на межі. На щастя, видався від природи міцним і дужим, на життя — щасливцем. Чисельні шрами — єдині відмітини гостин «косарки-смерті». Так любив жартувати він над своїми ранами. На всі прохання та дорікання жінки, коли та просила його бути обачнішим у житті, казав одне: «Козак без узорів — не козак».

Про дружину Дмитра Половця між людьми мовлено мало. Кажуть, що привезено її з Поділля і що засватав жінку синові батько, бо захотів оженити «на своїй». (...) У руках молодої Половчихи вогонь горів. У словах видалася неговірка, зате в справах проворна. Старий Половець, уже третій рік як покійний, недарма ж і дочкою називав. Годила йому, як могла.

А Дмитро Половець, який зарано залишився сиротою, — мати померла, коли він ще хлопчаком був, єдину скупу ласку приймаючи із рук взятої до хати небоги-служниці, серцем прикипів до своєї жінки.

З великої любові народився на світ хлопчик. Та саме первісток, який мав би стати великим щастям у родині, приніс у їхню сім'ю велику напасть.

На світанку, щойно понеділок торкнувся сонячним сяйвом садиб, у дворі козака Половця зібрався чималий гурт мереф'ян. На їхній шум Марія Половчиха в білій хустині та з таким же біло-білим лицем визирнула з вікна й зразу ж налякано сховалася, прикривши долонею горловий тяжкий викрик.

За мить вийшов на поріг господар — розперезаний, у білій сорочці, випущеній поверх козацьких шароварів. На порозі рідної хати виглядав упевнено. Озирнувся поверх голів, звузив широкі брови:

— Чого вам треба, люди?!

Дяк, похитуючись, став попереду, поклавши тричі хрест на себе, мляво процідив:

— В доме твойом появілся младенец, коєго должно ізбавіться.

Дмитро Половець голосно засміявся:

— Що це за вигадки, люди?!

Дяк, спантеличений цим несподіваним сміхом, безпорадно озирнувся на людей. Найстарший між усіма, козак Михайло Діброва, обізвався з натовпу:

— Не гнівайся, Дмитре, на ці слова, не я їх першим промовив, але люди кажуть, що син твій... як мовиться...

Дмитро Половець гнівно звузив брови:

— Ти хочеш сказати, Михайле, проклятий, чи не так?

— Та... то не я те кажу... люди говорять.

Половець сердито сплюнув перед себе:

— Годі! — громовито вигукнув. Натовп, накритий, немов мокрим рядном, дужим викриком запорозького козака, який відзначився не в одній звитяжній битві, уражено притих. А гнівна блискавиця, прорвавшись із міцних грудей господаря оселі, падала, як хльосткі батоги на поникліі плечі спантеличеної юрби: — Здавна служив наш рід рідній землі. Не було зрадників і перевертнів поміж нас. І не буде повік. Мій син народився на славну справу — біля правої губи має він особливу відмітину, родиму. Це божий знак. І хто посягне на життя мого сина, мусить спершу позмагатися силою не з немовлям, а зі мною. А те, що має кілька зубів

М. Паленко. Ілюстрація до повісті М. Морозенко «Іван Сірко — великий характерник»

хлопчак від роду — хай і так, знаю, рватиме він цими зубами лютих бусурменів, які нишпорять нашим краєм. Кажу вам як батько, що буде так, а не інакше. Я все докладу задля цього. Чуєте, прославить хлопець наш рід. Великою людиною стане. Не ховатиметься під спідницю, як роблять це «деякі козаки»! — з притиском видихнув ці останні слова. (...)

Люди враз стали думати інакше — і про немовля (час покаже, що воно й до чого), і про смерть старої повитухи (може, повитусі судилося померти біля колиски). Усе... усе здавалося відтепер інакшим. І кожен, хто стояв на цьому подвір'ї, густо поростому спорищем, почувався непевно затишно — так, наче здійснив уже страшний гріх. Адже подумати — це вже забагато.

Мереф'яни були глибоко віруючими людьми. «Слава Богу!» — славили вони в думках Господа, пориваючись якомога швидше вирватися з кола, затисненого почуттям вини. Усі водночас оговталися — раптово згадали, що в кожного вдома є свої справи, а вже ранок: чого ж вештатися чужими дворами.

І тільки дяк, посилаючи навздогін усім прокльони, метався подвір'ям, не знаходячи собі місця:

— Не похрещу. Їй-богу, не похрещу кляте насіння.

І тоді Михайло Діброва, на мить затримавшись біля хвіртки, поклав важкий кулак на його вузьке плече:

— Похрестиш, як громада велить. І назвемо ми хлопця Іваном, бо ж помилуваним на життя є. А кумом славному козаку Дмитру Половцю буду я! — із цим хвацько підкрутив посріблений сивою памороззю вус.

Поміркуйте!

- Що вам стало відомо про козацьке поселення? Як хліборобська праця його мешканців поєднувалася з козацькою справою?
- Як Дмитру Половцю вдалося переконати громаду в безглуздості рішення забобонного дяка?

Цвіт папороті

Сім років, як одна доба, збігли клечальними святками з пагорбів, опустилися в долину зеленим цвітом, щоб наповнити навколишній світ магією купальського вечора.

Щойно сонце закотилося за пологі мерефські схили, занурилося промінням глибоко в землю, наповнивши її своєю жагучою таємничою силою, на вулицях села залунали дзвінкі дівочі голоси (...).

Звуки магічних пісень — як отой ярий жар-цвіт, безжально потоптаний ногами чужинців, понівечений пожарищем неприйняття та осуду церковних приписів, а все ж незборений часом і невідворотними перепонами. Звуки чарівних купальських пісень рвучко виринають із глибокої, немов студене дно криниці, давнини, пробуджують вечорову тишу,

пориваються в притихлі двори, палючим спалахом перекочуються за пороги хат, щоб торкнутися сердець мелодійним сяйвом, навернути зачерствілі душі до тисячолітніх прадавніх джерел, не замулених відчуженням і відхрещенням рідновір'я (...).

Купальської ночі заблукав Іванко Половець у лісі.

До самого ранку блукала лісом Половчиха, роз'ятрюючи своє серце, полохаючи мимоволі тих, хто порвався сюди за іншим. Зустрівся їй улісі не один сміливець, який пробирався поміж дерев, вишукуючи таємний цвіт папороті. (...)

Біля купальського багаття Іванко був недовго. Його прогнали парубки. (...) Іванко подався навтікача. Він біг довго, не чуючи під собою ніг. Біг, гнаний болем обра́зи, подалі від людей. Ховався від них у гущавину лісу, за густі шати дерев. Біг дотти, доки не спіткнувся об міцний дубовий пень. Удруге за один вечір хлопець отримав підніжку. І хай від цієї виступила липка кров на нозі, вона все ж не була такою болючою. Перша вразила більше. Зціпивши зуби, Іванко лежав нерухомо на місці, боячись поворухнутися. Від болю не плакав. Сльози навчився здавлювати в собі змалку. Інакше міг би ними залляти весь світ. Обра́зи в маленькому серці було забагато. (...)

Побродивши лісом, Іванко зайшов на чарівну галявину. Таємничий голос, який лунав за його спиною, допоміг відшукати там цвіт папороті.

Поміркуйте!

- Під час яких свят відбуваються описані пригоди Іванка?
- Пригадайте, що вам відомо про ці свята з купальських пісень. Чи погоджуєтеся ви, що вони сповнені урочистою таємничістю? Чому?

Народження вдруге

Заворожено хлопець дивився на неймовірної краси квітку, що розгортала перед ним розкішні пелюстки.

— Не стій на місці, дурнику, — гримнув із височини голос. — Цвіт папороті квітне мить. Швидко розріж мізинець, сховай квітку у свій палець.

«Нащо я маю робити це?!» — хлопець думав одне, а робив усе те, що велів йому голос. Срібне лезо ножа торкнулося пальця. Краплі крові впали на розкішний цвіт папороті. Квітка стріпнула пелюстками, поволі складаючи їх докупи.

— Обтинай ножем голівку квітки та прикладай до мізинця.

Як тільки він це зробив, розкішний бутон, прикладений до рани, узявся вростати в руку. Але хлопцю від цього не було боляче. Гаряча й млосна хвиля огортала тіло — з ніг до голови. Так, наче хтось, розгойдавши його на орелі[1], палахнув у груди жаром. Це все, що він почував

[1] *Оре́ля* — гойдалка.

цієї миті. Квітка папороті зменшувалася на очах і нарешті зникла. Іванко вражено подивився на свою руку — жодного знаку про те, що сталося! Кров зникла, наче й не було її досі на руках. На пальці не виднілося навіть маленької відмітини шраму.

— Де ділася квітка?

— Проросла у твоєму серці.

— Нащо?!

— Той, хто купальської ночі дістане цвіт папороті, матиме силу велику.

— Яку іще силу?

Голос не відповів йому.

— Яку силу? (...)

Не відома досі сила проявилася відразу ж. Іванко в поєдинку переміг величезного вовка.

Позаду почувся приглушений сміх. Хлопець рвучко повернувся. Яскравий сніп місячного сяйва огортав дивну людську істоту, яка стояла перед ним, тримаючи в руках маленьке вовченя, що жалібно скімлило в руках. Розпатлана старезна баба, з горбом за плечима, із ціпком, на який спиралися розчепірені пальці рук, задоволено прошамкотіла:

— Відтепер, Іваночку, ти не втікатимеш від своїх кривдників ніколи. Івана Половця, народженого вдруге, гірше за вовка боятимуться всі вороги. Тримай, це тобі винагорода. Вовченя — твоє.

Сон це був чи марево. Не схожим на дійсність було те, що бачилося і чулося йому. Ніби не він був свідком усього того. Дерев'яні стіни хати з грубих, аж почорнілих від часу тесаних колод, щільно порослих мохом, нависали над ним. Вони б видавалися зовсім жалюгідними, коли б не густе мереживо павутини, на яке не скупилися величезні павуки, які гніздилися по кутках цієї занедбаної оселі, що не відала білої глини. Поміж павутинням, від долівки та аж до сволоку, звисали яскраві грона щільно заплетених кісників різнотрав'я. Якого тільки чар-зілля тут не було! Стара хата наскрізь пропахла травами. Розхитаний дерев'яний лежак, на який гостинно посадила сивокоса баба Іванка, теж проріс травою. Тугим нав'ром трави дихав і чай, який подала йому господиня в щербатій кварті:

— Пий, хлопче, сили набирайся. Ця трава додає життя. А за рани на лиці та нозі не переймайся — за день все зійде, тільки ти й знатимеш на своєму тілі сліди опіків і знак вовчих зубів.

— Я хочу додому.

— Підеш і додому. Авжеж, що не зоставлю тебе в себе. Нащо мені такий парубок? — розсміялася сивокоса баба. (...)

— А хто ж ви?

— От заладив: «Хто ви? Що ви?» Замалий усе знати.

— Не замалий, — уперто схитнув головою.

— Не малий? — пильно поглянула йому в очі. — Що ж, коли не малий, тоді слухай. Але це зовсім не казочки, Іванку, зовсім не казочки.

Хлопець аж принишк. Він передчував: те, що почує він зараз, для нього надто важливе. Він ясно відчув це.

— Давно це було. Коли на всій землі нашій не стояли чужі церкви, бо віра в нас була своя, не завезена. А як віра своя, то й сила своя, синку. У той давній час силами природи волхви керували. Усе корилося їм. У спеку могли вони дощ накликати, а в дощову пору хмари з небес прогнати. (...) А на тому горбкові високому, з усіх сторін видному, на тому самому місці, де цього вечора Марену молодь палила, капище було.

Мусиш знати, капище — це особливе місце, де славили люди богів, дітей на життя благословляли й на той світ померлих споряджали. Головні справи рішалися на капищі. І коли хто не знав, як бути й що робити, приходив сюди, до волхва Богодара, який поставлений був богами людям допомагати.

У Богодара донька була — Дана. Гарна, як весняний пагін, що тільки-но розвинувся, зачаровуючи всіх чистотою і ніжністю. Мала вона й особливий дар — змалечку перейняла від батька науку, уміла те, що простим людям не дано знати. Мову птахів і звірів дівчина розуміла. Це їй легко давалося. Сама природа горнулася до її рук. Так воно було...

— І я так хочу! — не стримався хлопець.

— Ти вмієш це відтепер.

— Не вмію.

— Сповна відкриєш усе, коли народишся втретє.

— Як це?

М. Паленко. Ілюстрація до повісті М. Морозенко «Іван Сірко — великий характерник»

— Зарано все ще знати. Ліпше прислухайся. Чуєш? Про що скімлить вовченя?

— Я знаю, знаю! Воно хоче води! — вигукнув хлопець.

— То дай, це ж твій вірний друг. Мусиш дбати про нього.

Іванко сів навпочіпки перед звіром. Вовченя несміливо ткнулося носиком у його долоню. Підливши в мисочку води, спостерігав, як звірятко пило її, смішно злизуючи язиком маленькі краплі на стінках дерев'яної миски. Коли ж вовченя вдовольнилося, малий, узявши кварту з травами, усівся знову на лежак (...).

Поміркуйте!

- Чому Іванко заблукав у лісі в купальську ніч?
- Чи вірите ви в реальність подій, які сталися з хлопчиною на лісовій галявині? Чому?
- Якими надзвичайними здібностями наділила його квітка папороті?
- Як ставиться Іванко до бабусі, яку зустрів у лісі? А до її подарунка?

Іванко повернувся додому саме тоді, коли його батько із чумаками заїхали в село. Як не сварили хлопця батьки, він так нічого їм і не розповів про свої пригоди купальської ночі, бо стара волхвиня суворо заборонила йому ділитися з будь-ким своєю таємницею. Ледве вмовив Іванко батьків, щоб дозволили залишити вовченя на подвір'ї. Відтоді Сірий став йому найкращим другом.

Після походу козаків під проводом гетьмана Михайла Дорошенка на Кафу в 1624 р. поїхали козацькі посланці в села й містечка, щоб зібрати козаків на Січ. Прибули вони й у Мерефу. Іванко підслухав розмову козаків і собі почав проситися в їхнього ватага, молодого козака Івана Дуба, на Запорожжя. Козак усіляко відмовляв Івася від цієї думки. Але, зрештою, погодився з умовою, що той сам подолає пороги й добереться на Хортицю.

Хортиця

Хортиця — величний острів на Дніпрі, місце слави та звитяги козацької, надійне забороло українських земель від татар. Високі скелі, густі плавні, щедрі трава й очерети, посновані річками, лиманами й озерами — усе це стало із часом стійким природним оберегом України. Турецькі галери нерідко потрапляли в пастку лабіринтів річок, зашпортавшись у плавнях. Укріплена міцним валом, зі встановленими на вежах гарматами, Хортиця не мала рівних у стійкості з-поміж інших січових фортифікацій. Звідси вирушали в морські походи бистрокрилі козацькі чайки, тут гуртувалися повстанці Тараса Трясила й Івана Сулими. Козацтво, яке вимуштровувалося на козацькому острові, маючи єдину мету — захист рідних земель, — сповідувало прості умови життя: курені вони сплітали з лози, укривалися від дощу кінськими шкурами. На Хортиці не було слабаків, а тим паче дітваків. Але саме такого товариства прагнув малий Іван Половець. А вже чого він прагнув, того мав добитися, хоч би там що.

Чимало сіл і хуторів стало на шляху козацьких посланців. Справилися вони зі своїм завданням як слід та й повернулися на Січ. У мандрах були мало не місяць.

Перше, що уздріли за валами, це те, що насипалося козацтва тут, як маку. Поміж доволі знаними козаками, які мали за плечима не один

Острів Хортиця. *Світлина*

славний похід і битву, виділися і новачки, ті, що прибули сюди на їхній заклик. Звідусіль було чути веселі жарти, подекуди зривався сміх. Найбільше козацтво згуртувалося посеред майдану біля мурованої Покровської церкви. Ставши колом, козаки потішалися тим, що заохочували когось вигуками:

— Ану ж бо, нехай стане дибки, як конякa!

— А чи ж потягне за горлянку бусурмана, якщо його натравити?

— А до чого ще здатний цей сірий харциз?

«Що ж там таке коїться?» Розштовхавши цікавих, посунувши декого вбік, Іван Дуб вийшов наперед і мало не остовпів. Перед ним стояв малоліток із Мерефи! Це біля нього так згуртувалося козацтво. Та й не так біля нього, як біля сірого вовка, який сидів перед хлопчаком і на його накази виробляв усілякі викрутаси. Це неймовірно втішало вдячних глядачів (...).

— Де ти взявся тут?!

Малоліток стрепенувся, лице його просяяло так, наче він побачив найближчого родича перед собою. Поклавши долоню на голову сірого вовка, гордо промовив:

— Ми прийшли й ждемо.

— Кого?

— Вас! — Очі хлопчиська аж тріпотіли радістю і вдоволенням.

Козацтво принишкло. Дехто, знаючи гаразд, чим, зрештою, обернеться все це, посміхався у вуса. Хтось відійшов убік, побачивши, що забаву із сіроманцем скінчено. Найбільш цікаві залишилися. На них позирнув Іван Дуб, стенувши плечима:

— А з якої такої радості, я тобі родич чи що?

— Ми ж домовилися! — Спантеличений хлопчик дивився на нього великими очима. Його, здається, вразили до болю ті слова. Усмішка поволі сповзла з губ, залишивши на кінчиках борозенку гіркої розгубленості.

І тоді молодий козак пригадав свою обіцянку. А пригадавши, почухав рукою потилицю:

— Але ж тебе, мабуть, сюди хтось привіз чи як?

— Ми прийшли самі! — хлопець вигукнув ці слова впевнено, але в погляді його пильний козак спостеріг настороженість.

«Так іноді обачно веде себе звір», — мимоволі подумав Іван Дуб і здригнувся, провівши очима по вовчиську, що досить сумирно лежав біля ніг свого малого господаря.

— Як же ти добирався, хлопче?!

— Уночі йшов яругами та лісами, щоб ніхто не запримітив. Удень відсипався в гущавині.

— Гм, — недовірливо схитнув головою на ці слова. — І тобі не було страшно?

— Ні, я ж був не сам, а із Сірим.

— А як же тоді подолав пороги? Хтось допоміг тобі?

Хлопець скинув гнівно брови:

— Кажу ж, що я сам. Хто б мав мені допомагати?

Аж присвиснув від подиву Іван Дуб:

— Ой, хлопче, щось воно тут не так. Човна в тебе немає, помічника в цій справі, кажеш сам, що не було. Не вірю, їй-богу, не вірю.

— Та що це ви за невіра?! — не стримав розпачливого вигуку малий відчайдух. — Кажу ж вам, що сам справився, значить, так воно і є. Я не звик брехні розводити.

Гнівно звузив брови на раптовий спалах гніву хлопчака Іван Дуб:

— А ну ж бо, розкажи нам, як ти сюди добрався без човна. Тільки ж по правді кажи, а не розводь вигадки.

Козаки перезирнулися між собою. У їхніх очах миготіли веселі іскринки сміху. Козацтво потішав цей хлопчисько, який сміливо відстоював своє. Хай, може, трохи й прибріхував. Але ж дитина, що не кажи, геройська.

Малий Іван Половець запримітив веселі погляди козаків. Він сприйняв це як насміх над собою. Спаленів ще дужче:

— Мені не треба човна, бо я мав пліт. Сам сплів його з вербового гілля, яке збирав оберемками, підтинаючи срібним ножем. Затим тягав усе це до лісу, де мотузкою зв'язував поміж собою міцні гілки. Я знаю, як це робити. Мене хрещений навчив. Ось так. А потім ми із Сірим поволі перебиралися плотом. Я обдивлявся всі місця пильно, щоб, бува, у воду не впасти. Біля п'ятого порога заледве не втопився, але зі мною був мій вовчисько. — Хлопчак гордовито позирнув на вовка, який, уклавшись на лапи, прислухався до голосу свого господаря. — Сірий урятував мене, ухопивши зубами за сорочку. Тільки й того, що ось поранився, обдерся. — Задер сорочину, гордо оголивши перед усіма живіт, посмугований ранами.

Козаки по-новому подивилися на цього хлопчака. У їхніх очах світилася повага. А малий сміливець, опустивши поділ сорочки, гордовито провів рукою по шерстці свого вірного друга:

Зображення Дніпрових порогів.
Поштова листівка. Початок XX ст. Світлина

— Сірий — справжній молодець. Він у мене нічого не боїться.

— Та й ти, бачиться, теж не боязкий, — весело запевнив хтось із гурту. Козаки підбадьорливо засміялися. Хтось зронив уголос: — Бравий хлопчак. Чом такого не взяти до коша?

Малий задоволено зашморгав носом на ці слова підтримки.

— Узяти — то воно не штука, — роздумував Іван Дуб, — але ж...

Хлопчак не став чекати дальших слів. Він, наче хтось ужалив його щедрим пучком кропиви, підскочив на місці:

— Ви ж обіцяли! Як же тепер так?

І тоді втомлений із дороги молодий козак, озирнувшись на принишкле козацтво, головне, що не маючи чим заперечити словам цього вертого хлопчака, махнув рукою:

— Та раз така охота в хлопця, хай буде. Але дивися мені, як тільки хоч щось там почую або ж побачу — жаль чи сльозу, першим чуба наскубу й відправлю під три чорти. Чув мені? (...)

Сміливого та здібного до навчання Івана Половця запримітив Дорошенко й відправив на Перевозькі хутори навчатися характерництва в супроводі бувалих козаків Вітрогона й Пугача. Там його зустріла стара знайома з лісу. Це була волхвиня Рода. Пройшовши всі випробування, через сім років Іван став великим характерником.

Його навчали ловити тінь — «відкривай у собі приховану швидкість», учили однаково вправно керувати й лівою рукою, «бо ж ворог не вибирає сторони нападу», наказували рухатися босоніж по гострому камінню — «хто вловлює ритм руху, той ні разу не пораниться», давали поради, як утихомирювати небесні стихії та скеровувати силу блискавиці — «небесний вогонь може бути помічним, якщо ти впокориш його», будили серед ночі до пластунських вправ — «ніч має слугувати тобі в усьому». Учили характерники й незвіданих простими смертними знань. Завдяки їм і волхвині він відкрив таємниці цілющих трав. Відтепер міг лікувати найважчі рани та страшні хвороби. Розумів мову птахів і тварин. Умів переходити простір і час. Стрімкіше вітру сягав височини неба.

Пережив Іван і своє третє народження, коли намагався вижити в Олешківських пісках, а на допомогу йому прийшов дух його вовка. Відтоді й став називатися він по-козацьки Іваном Сірком. Там же, на хуторах, зустрів Іван свою долю — молоду й гарну волхвиню Софію. Поєднала їх Рода за давнім обрядом. Так утворилася нова характерницька родина.

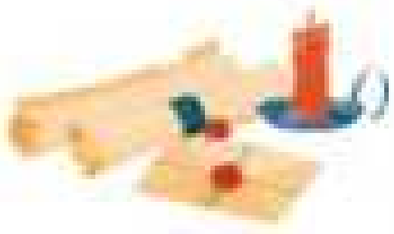
Наступного дня після весілля Софію відправлено в Мерефу. А Іван Сірко, благословенний рукою волхвині, помчав на Січ. Його призначення було не тільки в родинному щасті. Він був народжений задля більшого.

М. Паленко. Ілюстрація до повісті М. Морозенко «Іван Сірко — великий характерник»

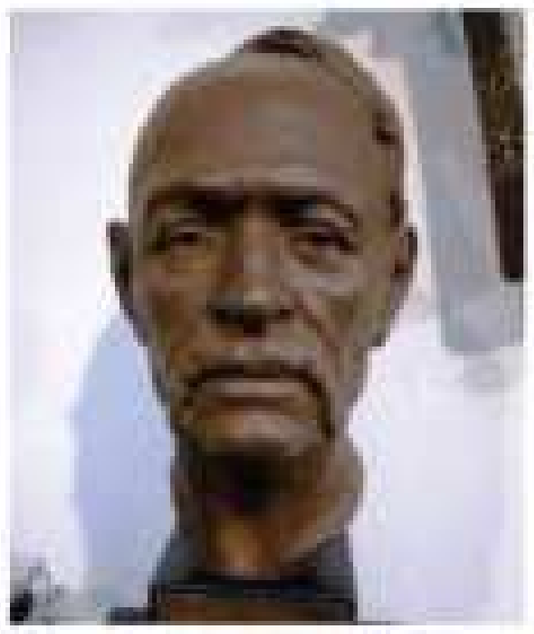
Поміркуйте!

- Через що довелося пройти Іванові, щоб стати великим характерником? Які риси характеру виявив він у цих випробуваннях?
- Якими надзвичайними здібностями оволодів Іван?
- Яке значення в його долі мав вовк? Чому Івана Половця по-козацьки стали називати *Іваном Сірком*?
- Прокоментуйте останні слова повісті. Пригадайте, що вам відомо про славетного кошового отамана з уроків історії та з вивченої історичної пісні «Та, ой, як крикнув же та козак Сірко».
- Чи став для вас образ історичної особистості кошового отамана більш цікавим і зрозумілим після прочитання повісті М. Морозенко «Іван Сірко — великий характерник»? Чому?

Основою повісті М. Морозенко «Іван Сірко — великий характерник» стали опрацьовані письменницею історичні праці, зокрема Д. Яворницького.

З історичних джерел відомо, що Іван Сірко походив з української православної шляхти. Народився, імовірно, на Поділлі. Свого часу на польського короля Яна Собеського отаман Сірко справив враження як «чоловік дуже тихий, поступливий, лицарський і, здається, дуже зичливий, має велике довір'я в козацькому війську». Він був людиною аскетичною, сильною, високоморальною, з почуттями власної гідності й воїнської звитяги. Під його командуванням запорозькі козаки здобули перемогу в 65-ти битвах. Похований легендарний отаман на березі Дніпра в селі Капулівці Дніпропетровської області, де раніше знаходилася Чортомлицька Січ.

Іван Сірко. *Реконструкція (скульпторка Г. Лебединська)*

Марія Мороженко (1969–2023) відома вам як авторка оповідання «Вірність Хатіко», яке вивчали в 5-му класі. Ще одна грань зацікавлень письменниці — призабуті або невідомі сторінки історії України, її видатні особистості.

У своїх творах М. Мороженко змалювала славетних особистостей — княгиню Ольгу та її сина Святослава Хороброго, легендарного кошового отамана Івана Сірка.

Ретельно вивчивши народні перекази та легенди, історичні праці про нього, письменниця задумала представити Івана Сірка передусім як особистість, яка, пройшовши важкі життєві випробування, набула якостей лідера. В одному з інтерв'ю вона зазначала, що прагнула показа-

М. Паленко. Ілюстрація до повісті М. Морозенко «Іван Сірко — великий характерник»

ти ті риси характеру кошового отамана, які вплинули на його зростання, сформували як заступника людей, непереможного воїна, котрого боялися вороги й за ким рішуче слідували побратими.

Кошовий Сірко був прототипом головного героя повісті — *Івана Половця*, але письменниця не відтворює точно подій за історичними джерелами, а створює своє авторське бачення його образу. З повісті дізнаємося, що Іван народився в козацькій сім'ї вихідців із Поділля в козацькому зимівнику Мерефі на Харківщині.

Характер головного героя формується в стосунках з іншими персонажами. Прикладом у всьому для Івана є козаки — батько *Дмитро Половець*, хрещений *Михайло Діброва*, молодий запорожець *Іван Дуб*.

У повісті реальний світ межує з міфологічним, наповнений чудесами та забобонами. Це світ давніх вірувань українців, що передаються з покоління в покоління. Він незримо присутній у житті головних героїв, але побачити його можуть лише ті, хто наділений магічними здібностями від природи. Яскравою представницею цього світу є волхвиня *Рода*, яка має надзвичайні здібності й передає їх своїм учням.

Повість «Іван Сірко — великий характерник» належить до жанру *фентезі*. Особливості цього жанру вам уже відомі на прикладі роману Г. Пагутяк «Королівство». У повісті реальність поєднується з міфологією, головний герой Іван — реальна історична особа, змальований як людина з надзвичайними здібностями.

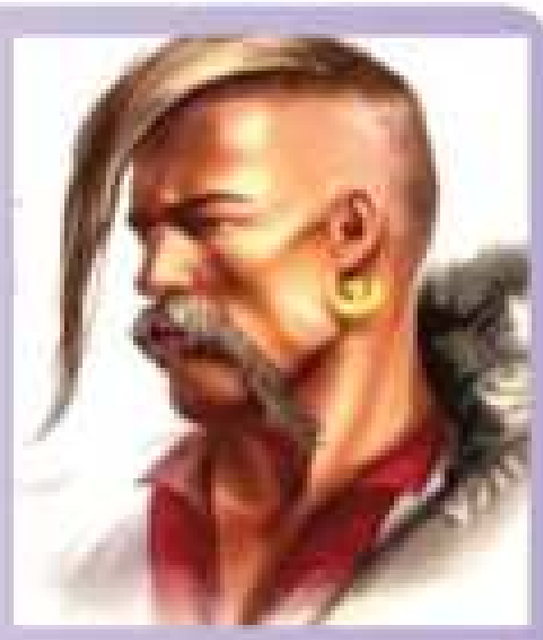
Тож ***історичне фентезі*** — це різновид фантастичної літератури, у якому поєднуються реальні й вигадані автором / авторкою (альтернативні) події, що відбуваються в далекому минулому, діють реальні історичні особи й міфологічні персонажі, наділені магічними здібностями.

Мистецькі діалоги

Прижиттєвих портретів І. Сірка не збереглося, але образ його вже в зрілому віці був реконструйований скульпторкою ***Г. Лебединською*** *(с. 109)*. Він відтворений, зокрема, у роботі сучасної художниці ***Н. Павлусенко*** з проєкту «Воїни України».

Нездоланний дух легендарного кошового отамана оживає і в музичних композиціях сучасних гуртів, зокрема в новій версії народної пісні «Їхали козаки».

Н. Павлусенко. Портрет Івана Сірка з проєкту «Воїни України»

Поміркуйте!

- Роздивіться ілюстрації М. Паленка до повісті, фрагмент картини І. Рєпіна *(с. 86)*, скульптурну реконструкцію Г. Лебединської *(с. 109)*, роботу Н. Павлусенко *(с. 110)*. Який з образів найбільше відповідає вашому уявленню про Івана Сірка — характерника? Чому?
- Пригадайте народну пісню «Та, ой, як крикнув же та козак Сірко». Зіскануйте QR-коди та прослухайте музичні композиції сучасних гуртів. Як вони доповнюють образ легендарного козака Івана Сірка?

Читайте та досліджуйте!

Твори фентезі мають своїх прихильників, які створюють за їхніми мотивами фанфіки. Укладіть карту-схему життя отамана Сірка за повістю «Іван Сірко — великий характерник». Доповніть її власними епізодами-фанфіками.

Підсумуймо!

- Які враження склалися у вас після прочитання повісті?
- Яка головна думка прочитаного твору? Чи погоджуєтеся ви, що характер людини формується з дитинства? Як на нього впливають найближчі люди й історичні умови? Чому?
- Охарактеризуйте головного героя. Які вчинки легендарного козака свідчать про нього як про непересічну особистість?
- Доведіть, що повість «Іван Сірко — великий характерник» належить до жанру історичного фентезі.
- Які запитання виникли у вас під час прочитання та опрацювання повісті? Чи знайшли ви на них відповіді? Якщо ні, зверніться з ними до своїх однокласників та однокласниць або ж до вчителя чи вчительки.

УКРАЇНЦІ ТА КРИМСЬКІ ТАТАРИ

У цьому розділі ви довідаєтеся про давню, славетну й трагічну долю, багату культуру та літературу народу-побратима українців — кримських татар. Непростою була багатовікова історія нашого сусідства. Але в найкращих своїх виявах вона збагатила й здружила обидва народи в спільній боротьбі за свободу.

Герб (тамга́) і прапор кримських татар

ДАВНЯ ЛІТЕРАТУРА КИРИМЛИ

Кримські татари (історична самоназва — *киримли́*), як і українці, є корінним народом нашої держави. Він сформувався як нащадок багатьох етносів, що в різний час проживали на цих землях, — таврів, сарматів, хозарів, печенігів, половців.

Більшість кримських татар за віросповіданням — *мусульмани*.

Остаточне об'єднання народу відбулося в період існування *Кримського ханства* (1441–1783). Його столицею було м. Бахчисарай. Ця доба стала періодом розквіту кримськотатарської культури та літератури.

Упродовж століть, живучи по сусідству, татари й українці взаємовигідно торгували, допомагали одне одному, проте й воювали між собою, але коли козацьке й татарське війська об'єднувалися, битви завжди завершувалися перемогою: битва під Жовтими Водами (1648 р.) — над польською армією і битва під Конотопом (1659 р.) — над московською. На початку XVIII ст. хан Девлет-Ґірей II також підтримав гетьмана І. Мазепу в боротьбі з російською владою.

Пригадайте!

Що вам відомо з уроків історії про кримськотатарський народ?

ФОНТАН СЛІЗ У БАХЧИСАРАЙСЬКОМУ ПАЛАЦІ

Переказ

Лютим і грізним був хан Кирим-Ґірей. Нікому пощади не давав, нікого не жалів. Дужим був хан, але сила його поступалася перед жорстокістю. До трону він прийшов через гори трупів. Хан наказав вирізати всіх хлопчиків свого роду, навіть дуже маленьких — ростом не вище коліс, щоб ніхто й не думав про владу, поки він живий.

Коли Кирим-Ґірей робив набіги, земля горіла, тільки попелище залишалося. Ні скарги, ні сльози не зворушували його серця. Він тішився кров'ю своїх жертв. Коли тремтіли, коли чули ім'я хана

— Нехай! — говорив він. — Це добре, коли бояться…

Влада й слава замінили йому все: і кохання, і ласку, навіть гроші.

У кожної людини є серце, навіть якщо воно кам'яне, залізне. Постукаєш у камінь — камінь одізветься. Постукаєш у залізо — залізо задзвенить. А в народі говорили, що в Кирим-Гірея немає серця. Замість серця в нього — клубок шерсті. Постукаєш у клубок шерсті — яку відповідь отримаєш? Хіба почує таке серце? Воно мовчить, не озветься.

Але настає вечір і для людини. Постарів такий могутній колись хан Кирим-Гірей. Ослабло його серце, і проникло в нього кохання. І заросле шерстю серце стало зовсім людським, голим, простим.

Одного разу в гарем до старого хана привезли невільницю — маленьку, худеньку дівчину. Її звали Деляре. Головний євнух навіть зачмокав від захоплення, розхвалюючи невільницю.

Деляре не зігріла ласкою і коханням старого хана, але він покохав її. І вперше за своє довге життя відчув, що серце може боліти, страждати, радіти, що серце — живе.

Недовго прожила Деляре. Зачахла в неволі, як тендітна квітка, позбавлена сонця.

На схилі віку кохати чоловікові дуже тяжко! Від кохання серцю завжди боляче. А коли кохана розлучається із життям — серце плаче кров'ю. Зрозумів хан, як боляче буває людському серцю. Тяжко стало хану, як звичайній людині.

Викликав Кирим-Гірей майстра-іранця Омера й наказав йому:

— Зроби так, щоб камінь через віки проніс моє горе, щоб камінь заплакав так, як плаче людське серце.

Спитав його майстер:

— Гарна була дівчина?

— Що ти знаєш про її красу?! — відповів хан. — Вона була юна, прекрасна, як сонце, гарна, як лань, лагідна, як голубка, добра, як мати, ніжна, як ранок, ласкава, як дитина. Нічого поганого не можна сказати про неї. Проте смерть забрала її…

Уважно слухав Омер і думав, як із каменя зробити людську сльозу.

— З каменя що візьмеш? — сказав він хану. — Мовчить камінь. Але якщо твоє серце заплакало, то заплаче й камінь. Якщо в тебе є душа, то повинна бути душа й у каменя. Ти хочеш свою сльозу на камінь перенести? Добре, я це зроблю. Камінь заплаче. Він розповість і про моє горе, про горе майстра Омера. Люди дізнаються, якими бувають чоловічі сльози. Я скажу тобі правду: ти забрав у мене все, чим жила душа: рідну землю, сім'ю, ім'я, честь. Моїх сліз ніхто не бачив. Я плакав кров'ю серця. Тепер люди побачать ці кам'яні сльози. Це будуть пекучі чоловічі сльози твоєї любові й мого життя.

На мармуровій плиті Омер вирізьбив пелюстки квітки: одну, другу, третю. Усередині квітки вирізьбив око людське, а з нього повинна була

падати на груди каменя важка чоловіча сльоза, щоб пекти їх удень і вночі, роками, віками. Щоб сльоза набігала в людському оці й повільно-повільно котилася, ніби по щоках, із чашечки в чашечку.

І ще вирізьбив Омер слимака — символ сумніву. Він знав, що сумнів гризе душу хана: навіщо ж були йому всі людські почуття: веселощі і сум, любов і ненависть, зло і добро?!

Стоїть і досі цей фонтан і плаче. Плаче вдень і вночі...

Так проніс Омер через віки любов і горе, життя і смерть юної Деляре, свої страждання та сльози.

(Переказ Р. Вуля, Л. Шляпошникова)

Поміркуйте!

- Яке враження справив на вас переказ?
- Які загальнолюдські цінності утверджені в ньому?
- Як переказ пов'язаний із реальною історією Криму?

Митці та доба

Ханський палац (кримськотатарськ. *Non Saray, хансарай*) збудований у 1532 р. в м. Бахчисараї *(АР Крим)*. Це найвідоміший архітектурний шедевр часів Кримського ханства, що зберігся.

Нині люди відвідують його, щоб помилуватися красою, побачити втілений у камені зворушливий вияв людського кохання та вірності — Фонтан сліз, розміщений у тихому саду біля мавзолею (усипальниці) Деляре-Бікеч.

В історичних документах про Деляре-Бікеч не знайдено ніяких відомостей, але пам'ять про неї зберіг народний переказ ***«Фонтан сліз у Бахчисарайському палаці»***.

Ханський палац.
м. Бахчисарай (АР Крим)

Мистецькі діалоги

Кожний символ Фонтана сліз передає невтішне горе хана Кирим-Гірея, який, сумуючи, наказав звести над могилою коханої пишний мавзолей і спорудити фонтан.

Мармурова квітка подібна до ока, з якого капають сльози. Вони наповнюють смутком чашу серця (верхня велика чаша). Час поступово загоює душевні рани, і скорбота притихає (менші чаші нижче). Але пам'ять знову й знову поновлює біль (середня велика чаша). І так триватиме доти, доки закоханий не наблизиться до порога вічності. Символом вічності є спіраль біля підніжжя фонтана.

Цю дивовижну споруду створив у 1764 р. найвідоміший тогочасний кримський скульптор Омер. А люди назвали сумний водограй *Фонтаном сліз* (кримськотатарською — *Közyaş Çeşmesi*).

Мавзолей Деляре-Вікеч

Фонтан сліз

Кримськотатарська мова належить до тюркської групи (турецька, казахська та ін.). У писемності використовували арабську графіку.

Поміркуйте!

- Чому, на вашу думку, видатні художники, композитори та письменники, зокрема українська мисткиня Леся Українка, польський поет А. Міцкевич, оспівали Фонтан сліз у своїх творах?
- Використовуючи народний переказ «Фонтан сліз...», поміркуйте, якими засобами можна передати думки та почуття в різних видах мистецтва.

Митці та доба

За часів ханської держави в Криму бурхливо розвивалося красне письменство. Особливо так звана *палацова*, або *«диванна»*[1], література (аристократична). Її меценатами, а нерідко й творцями, були хани. Наприклад вірш *хана Гази II Гірея (Газаї)* ***«Млинове коло»***. Це алегорична розмова ліричного героя зі старим колесом водяного млина. Воно

[1] Слово *диван* у перській і тюркських мовах означає «писаний текст», «письменство».

повідує, як колись красувалося величезним буйним деревом. Але якось його повалив вихор, стовбур порізали на дошки й зробили з них млинове коло. Тому й дає таку пораду:

Урок цей ти, хане, до серця прийми:
В цій тлінній оселі лиш гості всі ми.
І сам перед світом шануйся, не пнись,
Бо й я над слабкими сміялось колись.

Інтер'єр ханського палацу.
м. Бахчисарай (АР Крим)

Паралельно з «диванною» поезією кримли творили й багатий фольклор. Це народні пісні, легенди, прислів'я, приказки, загадки, а також героїчний епос.

Кримськотатарська поезія — особливо вишукана, пишномовна, наспівна. Її ритміка й образність напоєні сонцем, безмежжям пустельних пейзажів, мрійливою мелодикою східних музичних інструментів (саз, сантúр, зурнá, танбýр та ін.).

Ці вірші наповнені барвистими епітетами, порівняннями, алегоріями, разючими гіперболами, пристрасними риторичними запитаннями та звертаннями, численними повторами (рефренами).

АШИК ОМЕР

Найпоширеніша в тюркомовних народів ***ашúкська поезія***. *Ашúками* називали народних поетів-співців. І за духом, і за долею вони — побратими українських кобзарів і лірників. Найчастіше ашики проводили життя в мандрах. Своїми піснями звеселяли душі людей, збагачували їх духовними, моральними цінностями, розповідали про історичне минуле свого народу, уселяли патріотизм.

Характерні ознаки ашикської поезії є у вірші видатного кримськотатарського поета ***Ашика Омера «Скажи-но, душе»***.

СКАЖИ-НО, ДУШЕ

Скажи-но, душе, — раз лише і строго
Дай відповідь на болісне питання:
Едем і пекло будував для кого
Творець, коли трудився, як востаннє?

Мої думки — пустельні спраглі мрева[1]...
Скажи-но, душе, ти ж натхнення мати:
Трудились важко і Адам, і Єва,
Чому ж їх з раю малось виганяти?

---

[1] *Мрéва* — марево, міраж.

Як риби, ми забилися під камінь
В надії, що врятують море й гори...
Скажи: чому знов бредемо віками,
А з нами — лише горе, горе, горе?

Ашик Омер помре й постане знову,
Але зітхне й по воскресінні скрушно...
То ж ти, почавши з ним нову розмову,
Усе-таки дай відповіді, душе.

(Переспів О. Гончаренка)

Поміркуйте!

- Над чим спонукала вас замислитися прочитана поезія?
- Що турбує поета? На які запитання він хоче отримати відповіді?
- Які загальнолюдські цінності утверджено у вірші?
- Пригадайте, які види лірики вам відомі. До якого з них належить прочитаний твір? Обґрунтуйте свої міркування.
- З якою інтонацією потрібно читати цей вірш? Підготуйте виразне читання поезії. Знайдіть в інтернеті фонозапис гри на сазі для мелодекламації.

Найпопулярнішим у всьому тюркському світі тогочасним поетом Криму є ***Ашик Омер*** (бл. 1621–1707). Він народився в *м. Ґезлеві* (нині м. Євпаторія, АРК). Його батько був хутровиком і мріяв дати синові хорошу освіту. Хлопець відвідував медресе́ — навчальний заклад при місцевій мечеті. Наука не дуже давалась А. Омерові, йому постійно дорікав учитель, а однолітки кепкували через мрійливу натуру. Одного разу вві сні хлопцеві з'явилася діва в білих шатах і простягла йому саз. «Тепер судилося тобі стати першим серед обраних. Складатимеш пісні, мандруватимеш землею і співатимеш людям про життя та любов», — пояснила вона.

Після того сталося диво! Які б запитання не ставив учитель, А. Омер відповідав блискуче. І говорив віршами! Поетичні рядки з римами народжувалися в його голові легко. Тоді він залишив медресе й подався з рідного міста у світи. Очевидно, пристав до турецького війська як яничарський ашик. Брав участь у численних походах, мандрував.

Обійшовши мало не пів світу, створивши понад дві тисячі віршів і поем, співець повернувся в рідне місто. Останні роки життя присвятив спорудженню мечетей. Біля стін одного із цих храмів містяни й поховали поета. Відтоді мечеть стали називати Ашик Омер. За ра-

дянської влади мечеть закрили. Тільки в роки незалежності України неподалік від мечеті встановили пам'ятник видатному кримському поету — відтворили його під час гри на сазі, який колись він побачив уві сні.

Є в доробку А. Омера вірші — філософські роздуми, сповнені туги за Батьківщиною. Де б не бував митець, він душею линув до Криму, до рідного міста, щиро переймався долею свого народу. Цей мотив поет майстерно втілив у вірші *«Скажи-но, душе»*.

Поет ставить найважливіше, найпекучіше для нього запитання: чому у світі панують зло, несправедливість, наруга? І ставить його не людям, не Богові, а передовсім собі. Бо розуміє всю складність, незбагненність цієї проблеми.

Разючим виявом такої світової несправедливості для поета є доля рідного народу. Автор дуже точно порівнює кримли на невеликому півострові посеред моря з рибами, що забилися під камінь, сподіваючись на порятунок. Але на довгому історичному шляху цього народу — *«лише горе, горе, горе»*.

Поміркуйте!

- Доведіть, що образ А. Омера в пам'яті поколінь поєднує історію та легенди.
- Чому А. Омер є найпопулярнішим поетом Криму XVII — початку XVIII ст.? Які питання, порушені ним у поезії, зробили його близьким і зрозумілим для кримли?

Мистецькі діалоги

Ашики виконували свої твори в супроводі гри на музичному інструменті сазі. Це — струнний музичний інструмент грушоподібної форми з 3–4-ма парними чи потрійними струнами. Споріднений з українською кобзою.

О. Раффе. Татарська дівчина. *XIX ст.*

Саз

- Зіскануйте QR-коди та послухайте звучання саза й народні пісні киримли. Які емоції та асоціації викликали у вас музика й спів?

Читайте та досліджуйте!

Прокоментуйте ознаки ашикської поезії на прикладі вірша «Скажи-но, душе».

Підсумуймо!

- Які проблеми, порушені у творах давньої літератури киримли, є актуальними в наш час? Обґрунтуйте свої міркування.
- Чи хотіли б ви прочитати інші кримські народні перекази та поетичні твори А. Омера? Чому?
- Які події, зображені в переказі, та які роздуми поета А. Омера викликали у вас протиріччя? Чому? Обговоріть ці питання зі своїми однокласниками й однокласницями або ж зверніться до вчителя чи вчительки.

КРИМСЬКІ ТАТАРИ Й УКРАЇНЦІ В СУЧАСНІЙ УКРАЇНСЬКІЙ ЛІТЕРАТУРІ

ВОЛОДИМИР РУТКІВСЬКИЙ

Для більшості українців Крим був і залишається рідним краєм. Разом із киримли ми боремося за звільнення Батьківщини від московських загарбників. Після російської окупації 2014 р. багато кримців знайшли гостинний прихисток на материковій Україні. У Києві, Львові, Херсоні й інших містах діють кримськотатарські товариства, школи, бібліотеки, видають книжки.

Чимало написано в українській і кримськотатарській літературах про непрості, але переважно дружні відносини наших народів упродовж століть. Це, зокрема, одна з тем пригодницького роману ***В. Рутківського*** про джур козака Швайки.

ДЖУРИ КОЗАКА ШВАЙКИ

Пастух Рашит

(Скорочено)

У степовому селі Воронівці мешкають два товариші — Грицик і Санько. Ця місцевість відкрита до набігів войовничих загонів ногайців і татар. Під час одного з нападів ординців Грицик утратив усіх родичів і хату, тому він пасе корів і ночує по черзі у всіх мешканців села. Санька виховує мама Мокрина — найсильніша жінка у Воронівці, якій під силу витягнути з болота навіть застряглий навантажений віз.

Санько з Грициком дуже люблять пригоди, тому мріють про козакування. На вигляд вони звичайні хлопчаки, але мають незвичайні здібності: у Грицика найзіркіші очі, а Санько може навіювати думки іншим істотам.

М. Паленко.
Ілюстрація до
роману В. Рутківського
«Джури козака Швайки»

Селами йде слава про козацького вивідника Пилипа Швайку, невловимого й безстрашного, який наперед знає про рух ворожих загонів. Має Швайка вірного коня Вітрика та дружнього вовка Барвінка, який виручає його в найскладніших ситуаціях.

Та не тільки ординці порушують мирне життя у Воронівці, але й прислужники пана Кобильського, які нічим не кращі від загарбників: забирають усе добро в селян.

Під час одного з таких зборів провіанту для пана сталася з його слугами несподіванка. Їх обдурили Грицик і Санько, оголосивши, що на село наступають татари. Почувши таку новину, вони накивали п'ятами, забувши про відібраний у селян провіант. Коли ж панські прислужники опам'яталися, то повернулися у Воронівку, щоб учинити розправу.

Грицику із Саньком довелося втікати. Одну ніч вони провели в густому гіллі Сторожового дуба.

Про Сторожовий дуб у Воронівці знали всі. Він стояв на півдорозі до Сули й був набагато вищий за довколишні дерева. З його вершини можна було побачити геть усе — і те, що робиться біля Сули та Дніпра, й очерети Вовкулацького кута, і саму Воронівку. А коли добре придивитися, то можна розгледіти навіть канівецьке городище, де мешкав пан Кобильський.

Старі люди казали, нібито колись на місці Воронівки стояло місто Римів, а в ньому була велика сторожова застава. І на цьому дубі завжди сидів дозорець. Коли вилізти на дуба й добре придивитися, то можна було помітити, де саме він сидів. В одному місці гілки перетиналися так химерно, що можна було навіть лежати.

Потім Грицик і Санько довго мандрували степом у високих травах, аж поки не зустрілися з козаком Швайкою, який доправив їх на Козацькі острови. Там вони пристали до воронівських козаків і подружилися з вовком Барвінком. Аж ось надійшла звістка про напад ординців на Воронівку та про розбійницькі напади на острови посіпаки пана Кобильського Юзефа Тишкевича. Швайка вирушає в погоню за Тишкевичем, а той несподівано прориває ться до табору татарських воїнів. Грицик і Санько, як вірні джури, вирушають за Швайкою непомітно для нього. Тишкевич устиг добратися до татарського табору й покликати підмогу. Швайка, щоб відволікти увагу ворогів, пускає своїх коней полем, наказавши Вітрикові прямувати до діда Кудьми. А сам із джурами ховається у високих степових нетрях. Санькові вдалося заговорити літнього татарина, який мало їх не побачив.

— Чортівня якась, — стиха бубонів Швайка, коли татари вибралися з улоговини й сіли на коней. — Нічого не розумію. До чого тут хмарки?

— Це я його вмовляв, — вибачливо відказав Санько.

Він почувався дуже зле. Його лихоманило. Голова аж розколювалася, руки тремтіли, наче після непосильної роботи. Страшенно хотілося пити. А ще ж уранці він почувався здоровим і бадьорим.

— Про що ти його вмовляв? — не зрозумів Швайка.

— Щоб він на небо... поглянув. На хмарки.

— Невже ти і його заговорив? — радо стрепенувся Грицик. — Отак, як ту дику кішку, правда?

— Яку дику кішку? — запитав Швайка. — Оту, що лізла до вас на Сторожовий дуб?

— Еге ж! Вона лізла до нас, а Санько поговорив подумки з нею — і вона подалася назад. А тепер, бач, і татарина заговорив!

І Швайка, невловимий, хоробрий і всюдисущий Швайка, що ніколи й нікого не боявся, утупився в Санька з якимось забобонним захватом.

— Ну, Санько... — тільки й сказав він. (...)

Поміркуйте!

- Поясніть назву роману «Джури козака Швайки». Що ви знаєте з уроків історії про джур?
- Де відбуваються події роману? Чим вирізняється село, де мешкали головні герої?
- З якими небезпечними подіями стикаються герої?
- Які риси характеру Грицика й Санька виявилися під час їхніх пригод?
- Які надзвичайні здібності має Санько?
- Яка слава ходить про козака Швайку? Як Грицик і Санько стали його джурами?

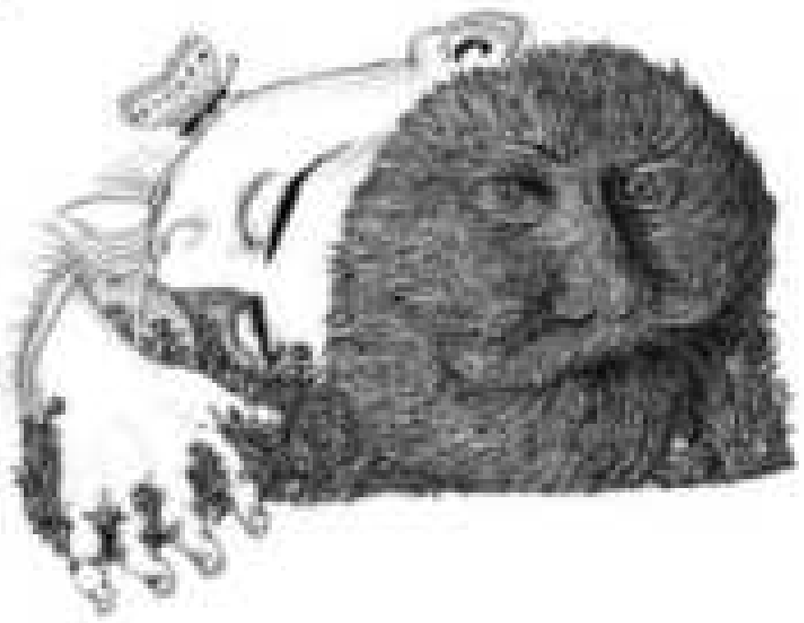
— Терпи, Грицику, — прохрипів Швайка й облизав пересохлі вуста. — Терпи, козаче, отаманом будеш!

Швайка ніс на руках Санька. Після того як Санько відвадив татарина, йому ніби хто наврочив. Пройде кілька кроків — і зупиняється, начебто прислухається до чогось. На запитання відповідав не до ладу або й зовсім не відповідав. Хіба що погляне так дивно, аж у Грицика по спині починають бігати мурашки. Та ще кволий якийсь став, і чоло ввесь час гаряче.

— Це минеться, — запевняв Швайка. — Я знаю.

А звідкіля він знає, не казав. Тільки коли на Санька щось ніби находило, Швайка брав його на руки й ніс, як оце зараз. Із самісінького ранку несе. А сонце вже от-от зверне на захід.

Санько марив. А може, і не марив. Просто хлопцеві ввижалося, ніби його й не було на світі, але водночас він був. От тільки який він був із себе — Санько сказати не міг. Зате він бачив інше. Іноді уявлявся йому сивобородий дід — отой, що привидівся, коли вони з Грицком куняли на Сторожовому дубі. Посміхається дід до нього, як до рідного, і Санько теж йому посміхається. І навколо них бігають вовки, а зверху падає сніг — лапатий, невагомий... А ще Санько чомусь переконаний, що того діда кличуть Кудьмою.

М. Паленко. Ілюстрація до роману В. Рутківського «Джури козака Швайки»

А ще вижалося йому, ніби турецький султан жаліється польському королеві на них із Грициком. Не на таких, як оце зараз, а вже на дорослих, і чомусь Санько переконаний, що так воно й буде. (...)

Отямився Санько від власного крику. Над ним схилилося стривожене обличчя Швайки.

— Що з тобою, Саньку? — запитав він.

— Ти живий! — вигукнув Санько, і сльози покотилися по його щоках. — Живий!

— А чого б це я мав помирати? — здивувався Швайка. — Ні, ми ще всім покажемо, де раки зимують...

Четверту добу бредуть вони безмежним степом. І не до Дніпра, а в протилежний від нього бік.

— Туди нам поки що не можна, — казав Швайка. — За кожним кущем сидить татарин і чатує, поки ми потрапимо до його лап. А тут нас ніхто не чекає.

І лише сьогодні вони звернули на південь.

Спочатку йшли вночі, а вдень ховалися по байраках чи просто в траві. А тепер навіть Швайці було байдуже. Їм аби дістатися до якоїсь річечки чи бодай калюжі. Їсти було що — довкола раз по раз спурхували птахи. А от води не було ані краплини.

Трави стояли високі. Торішні були нарівні з молодими, і коли йти напригинці, то навряд чи навіть найпильніше татарське око побачить. Проте Грицикові вже й пригинатися не сила.

А Швайка все йде та йде. І йтиме невідомо скільки. Хіба інколи повернеться до Грицика й підбадьорить:

— Терпи, козаче. Як пощастить, то доберемося.

А як не пощастить?

Пізно ввечері дісталися до невеличкого вибалку, поросłого червонястим верболозом.

— Зараз закінчаться наші муки, — полегшено зітхнув Швайка й опустив Санька на землю. — Це, хлопці, Жовта балка. Десь тут має бути криничка.

Жовта балка була ще зеленою. У низовині, довкола маленької ямки, росло кілька кущиків очерету. Швайка постояв над ямкою, важко зітхнув.

— Погані справи, хлопці, — сказав він. — Немає води.

Усе ж краєм шаблі він заходився розпушувати дно ямки. Нарешті видобув кілька пригорщ вогкої землі, витис і процідив крізь сорочку каламутнуватої води. Хлопцям дав по ковтку, а сам лише змочив вуста. Тоді підвівся.

— Можна б ще покопати, та ніколи, — сказав хлопцям. — Треба тікати якнайдалі звідси, бо ж про це місце не лише я, а й татарин знає.

На другий день, теж під вечір, Швайка побачив на самому обрії постать якогось вершника. Той стояв на пагорбі й дивився в їхній бік. Ви-

сокий на зріст, Швайка мимоволі пригнувся. Хлопцям пригинатися не було чого. Трава вкривала їх із головою.

«Дивно, — мовив сам до себе Швайка й обережно визирнув із трави. — Невже це Рашит? От було б добре. А коли ні? Що ж, треба піти подивитися».

Спочатку оглянув лука й стріли. Тоді поторсав шаблю — перевірив, чи легко вона виходить із піхов. Потім наказав хлопцям, а точніше, Грицикові, бо Санька знову била лихоманка:

— Щоб мені сиділи тихо, мов куріпки. І що б не трапилося, не видавайте себе. Зрозуміло? А коли мене не буде до ранку — пробирайтеся на захід сонця. Оцією балкою пробирайтеся. Вона виведе до Дніпра.

Тоді зробив кілька кроків у бік вершника — і щез, мовби його й не було.

Коли Санько прийшов до тями, поруч сидів тільки Грицик.

— А де Швайка? — запитав Санько. Голова розколювалася. Вона здавалася величезною і лункою, наче церковний дзвін, і не підкорялася йому.

— Пішов Швайка, — сказав Грицик. — Здається, пішов полювати татар. А ти як почуваєшся?

Санько повів головою. Тоді із зусиллям підняв руку.

— Уже краще, — сказав він. — От тільки б води...

Грицик облизнув пошерхлі вуста.

— Немає води, — сказав він. — Спи, Саньку.

І сам незчувся, як заснув. Прокинувся від далекого тупоту. Сонце вже зайшло. Грицик обережно висунув голову зі схову та скрикнув із радощів: до них повертався Швайка. І не пішки повертався, а на коні. Поруч біг ще один кінь.

— Живемо, хлоп'ята! — сказав Швайка й завів коней у вибалок. — Живемо! І вода є.

Він дивився, як хлопці п'ють: Грицик — пожадливо, а Санько — повільно, ніби знехотя. А тоді заговорив:

— Отже ж, повезло, але й повезло! Думав, що доведеться на смерть битися — аж то, виявляється, мій старий товариш.

— З плавнів? — запитав Грицик, витерши мокре підборіддя.

— Та ні, зі степу. Він тут зазвичай коней випасає. Щоправда, зараз повинен бути біля Перекопу, та від когось довідався, що зі мною ніби щось трапилося, і залишився. Пий, пий іще! А зараз ми будемо лікувати Санька...

Швайка розвів невеличке багаття. Потім дістав із сакв мідного казанка, укинув до нього пучок якогось запашного зілля, долив води й поставив на вогонь.

— Вип'єш, Саньку, цього зілля — і як удруге народишся. А дістанемося плавнів — тебе там зовсім вилікують. О, у нас є такі знахарі! І найкращий із-поміж них — дід Кудьма.

— Дід Кудьма? — здивовано перепитав Грицик, котрий вважав, що знає все. — А хто це такий?

— Таких, Грицику, на всю Україну, може, два чи три набереться. У наших краях до нього всі нитки сходяться. Ми всі перед ним наче беззахисні пташенята на долоні...

— І ти теж? — недовірливо всміхнувся Грицик.

— І я теж. Бо хто я такий? Простий вивідник, та й годі. А дід Кудьма є голова всьому.

— А де він живе?

— Про це, друже, не кожному треба знати, — ухилився від прямої відповіді Швайка. — А що вже знахар із нього — і мертвого на ноги поставить! Так що, Саньку, якось протримайся до Дніпра — а там тебе миттю вилікують.

— Скільки мороки зі мною, — кволо всміхнувся Санько. — У тебе там, може, якісь свої справи, а я...

— Немає в мене ніяких інших справ, — відказав Швайка й повернувся у багатті. — Коли вже хочеш знати, то зараз ти нам набагато потрібніший, ніж якийсь там Швайка.

— Це ж чому?

— Згодом дізнаєшся. Таких дід Кудьма давно шукає.

— Яких — таких? — запитав Грицик.

— А отаких...

Швайка зробив перелякане обличчя, змахнув на Грицика руками, начебто побачив якусьману й замогильним голосом почав:

— Цур тобі, пек! Зійди з водою, згинь із туманом... Згинь, згинь!

— То Санько що — ворожбит? — вихопилося в Грицика. (...)

— Еге ж, Грицику, аби ж то Санько був звичайний ворожбит! Ні, він вартий сотні ворожбитів. Ти забув, як він відвів від нас того татарина?

Грицик із шанобливим острахом поглянув на товариша, котрий сам недовірливо, сором'язливо всміхався, почувши ті слова Швайки. Так он, виявляється, який він насправді, цей Санько! Про ворожбитів, волхвів і відьмаків Грицик знав не менше, ніж про вовкулаків. Він був певен, що вони не набагато кращі від татар. Могли наслати на будь-кого болячку якусь, хворобу або навіть смерть. І ніхто не в змозі боротися з ними. А тут Санько, Санько, який і мухи не скривдить, — і раптом страшний волхв! То як тепер йому, Грицикові, бути з таким товаришем? Адже волхви мешкають у таємничих, майже не досяжних місцях, вони не мають ані близьких, ні знайомих. Тож коли Санько стане самітником, він, Грицик, утратить найкращого друга. Ет, як шкода! І Грицик зітхнув так тяжко, наче вже втратив його. Потім перевів погляд на степ — і йому перехопило подих:

— Татари!

Мить — і Швайка опинився поруч із Грициком. Та ще за мить знову присів біля вогнища.

— Той татарин не страшний, — сказав він і поворушив патичком у багатті. — То свій татарин.

А той уже в'їжджав у вибалок. Скочив зі свого куцого коника й рушив до Швайки.

— Своя, — по дорозі заспокійливо посміхнувся до Грицика, котрий усе ще тримав лука напоготові. — Якши хлопчик...

— Щось трапилося, Рашите? — запитав Швайка.

Рашит промовчав. Він схилився над багаттям, сипнув до казанка ще якогось зілля і заходився його помішувати.

— Забув, — вибачливим голосом пояснив він Санькові, — вилікуй тебе незабаром...

І лише після цього повернувся до Швайки.

М. Паленко. Ілюстрація до роману В. Рутківського «Джури козака Швайки»

— І ще забув про погані два урус, — почав він. — Під'їхали позавчора один, а інший пішки в кущах заховався. Здоровий такий, справжній батир, ніякі кущ не сховає... Кінний показав знак Іслам-бека. А Іслам-бек — мій хазяїн. Тоді взяв у мене два коні — і ф'ють!

— А куди вони подалися? — запитав Швайка.

Рашит махнув рукою до Дніпра.

— Потім приходив люди Іслам-бека, — продовжував він. — Сьогодні із сонцем. Я їм сказав про два урус. Подалися по сліду. Подивилися, кажуть: «Це не Швайка...» То між себе кажуть. А мені: «Ти нічого не чув, нікого не дивився». «А коні?» — кажу. Сміються: «Його теж не бачив». А як не бачив, коли один кінь узяли мої? Мої, а не Іслам-бека!

— Не журися, Рашите, — відказав Швайка й заспокійливо поклав руку на плече татаринові. — Розберемося, що то за уруси, а твого коня повернемо. І не одного.

Рашит ствердно хитнув головою.

— Твоє слово — золотий слово, — сказав він. — Я знаю. Мені мама казала. Вона уруска була.

Це татарин уже мовив до Грицика, який не зводив погляду з прибульця. Тоді перелив у чашку паруючого зілля і подав Санькові. Рідина була гірка, гостро пахла баранячим жиром та якимись травами.

— Пий, — звелів Рашит. — Усе пий. Завтра будеш здоровий.

— А який на вид той, хто коней забрав? — запитав Швайка.

Видно, ті двоє не йшли йому з голови.

— Злий очі, — відказав Рашит. — Довгий кінський голова. І високий...

Він звівся на ноги.

— Я поїхав... Інші ще не сплять, можуть побачити, що мене нема. А вранці табун пущу сліди топтати. Тоді будемо за Чатир-могила. Ну, бувай здоров!

— Спасибі, брате, — відказав Швайка. — Сам Бог тебе послав.

Рашит показав в усмішці білі зуби.

— Мій бог чи твій?

Вони міцно обнялися, і Рашит щез у темряві. Швайка довго дивився йому вслід.

— Запам'ятайте, хлоп'ята, — нарешті звернувся він до друзів, — що й серед татар теж є люди. І не так уже й мало. (...)

— Ти його давно знаєш? — поцікавився Грицик.

— Давно. Одразу, як мене з матір'ю потягли на аркані в степ.

— То ти й у полоні був?

— Був, бодай його не згадувати... — Швайка помовчав. — Матір мою забили насмерть. За те, що спробувала втекти. А мене взяла до себе Рашитова мати. Вона теж була з Воронівки... Так що ми з Рашитом — немов брати.

Над багаттям повисла мовчанка.

— Виходить, ти воронівський? — нарешті озвався Грицик.

Швайка відповів не відразу.

— Отам, унизу, розвалини знаєте? — запитав він. — То була наша хата. Тепер тільки льох залишився.

— То ти син підстарости Сидірка? — здогадався Санько.

— Ага, — кивнув Швайка. — Якщо щось, то я відразу до свого льоху. Рани зализувати.

— А ми ж... а ми думали, що там вовкулаки завелися.

— Знаю, — усміхнувся Швайка. — Бачив, як ви нас хрестили. Я тоді там відлежувався, коли мене татари стрілою проткнули.

— Ага! — скрикнув зненацька Грицик. — Тепер я знаю, чому мені дід Кібчик вухо крутив. Ти там лежав, а він не хотів, щоб ми навколо гасали, так?

— Метикуватий, — похвалив його Швайка. Він підвівся, затоптав багаття і накинув зверху кущ старого перекотиполя.

— Поїдемо, мабуть, хлопці, — сказав він. — Саньку, я тебе до себе візьму. Бо ще, бува, звалишся дорогою.

— Не звалюся, — запевнив його Санько. — Мені вже краще. — І вже коли сидів на коні, стиха додав: — А там, у льосі, був ще один дід. У нього борода аж до пояса, еге ж? І Кудьмою його зовуть.

Швайка смикнувся, мовби його вдарили. Якийсь час пильно розглядав малого товариша.

— Тобі й це відомо, — сказав нарешті. — Ой Саньку, Саньку, що ж із тебе буде, коли виростеш? — Подумав і додав: — Якщо тільки виростеш.

— Виросту, — пообіцяв Санько.

Багато ще пригод випало на долю козака Швайки та його вірних джур Грицика й Санька. Були в них попереду і навчання, і козакування, і битви з ординцями.

Та не завжди були українці й татари ворогами. За правління хана Хаджи-Гірея дружили кримські татари з українцями, а їхні мурзи були бажаними гостями й у Пе-

реяславі, і в Черкасах, і в Каневі. От тільки новий хан Менглі-Гірей підлав під владу турецького султана та з намови московського царя почав криваву війну зі своїми колишніми друзями.

- Якщо ви хочете дізнатися про всі пригоди козака Швайки та його джур, візьміть книжку в бібліотеці або знайдіть в інтернеті й прочитайте її.

Поміркуйте!

- Які труднощі долають герої твору? Які риси характеру при цьому виявляють?
- Пригадайте, з яких творів вам відомо про характерників. Які здібності характерників виявилися в Санька?
- Як ставиться Грицик до нових здібностей друга? Як це ставлення характеризує їхні взаємини?
- Що ви довідалися про минуле козака Швайки?
- Які вчинки Швайки свідчать про те, що він — справжній лицар?
- Чому він називає Рашита братом?
- Складіть порівняльну характеристику козака Швайки й пастуха Рашита. Зверніть увагу на мову цих персонажів. Чим вона відрізняється?
- Які якості виявляє Рашит? Яку роль він відіграє в долі Санька?
- Що стало причиною ворожнечі між українцями та татарами? Якими були її наслідки?

Символічним у романі є ім'я *Рашит*. У перекладі з арабської воно означає «той, хто йде правильним шляхом, розумний».

Володимир Рутківський (1937–2021) — популярний український письменник. Більшість його романів і повістей адресована дітям і підліткам. Митець жив і творив в Одесі, а народився в *с. Хрестителевому* на *Черкащині*. Це славні історичні місця, колись у цих краях зароджувалося козацтво. Тому не дивно, що з юних літ Володимира вабила історія. У школі очолював археологічний гурток, члени якого брали участь у розкопках прадавнього поселення в околицях Хрестителевого. Відтоді забуті сторінки української історії стали його життєвим покликанням, а місця дитинства — локаціями подій його художніх творів.

Починав літературну творчість як поет, але радянська цензура на довгий час заборонила видання його творів через «націоналізм» у розкритті історії України. Чому росіяни привлас-

или собі руського богатиря Ілля Муромця, який походив із Чернігівщини й нетлінні мощі якого покояться в Києво-Печерській лаврі? І В. Рутківський пише захопливу повість «Сторожова застава», де подає інший погляд на билинних героїв.

Пригадайте!

Перегляньте пригодницький кінофільм-фентезі режисера Ю. Ковальова «Сторожова застава» за мотивами однойменної повісті В. Рутківського. Про яких історичних осіб ви дізналися?

Сповна розкрився його письменницький талант уже з поверненням Україною незалежності. Особливо митця захоплювала історія козацтва. Чому, коли та як сформувався цей відомий тепер усьому світові орден народних лицарів? Так з'явився роман у чотирьох частинах (тетралогія) *«Джури»*, за який письменника удостоєно найвищої в нашій державі Шевченківської премії.

В. Рутківського називають письменником, що робить читачів щасливими. Він не тільки розповідає про малознані історичні події, а й вибудовує захопливі пригодницькі сюжети з несподіваними поворотами, поєднує реальність з елементами фантастики, змальовує минуле переконливо й достовірно. У цьому ви легко переконалися, познайомившись із *«Джурами козака Швайки»*. Герої роману із честю виходять із найскладніших ситуацій.

У творі автор розкриває ідею порозуміння та взаємодопомоги українців і татар.

Пригадайте!

Що ви знаєте про це з уроків історії? Перегляньте за QR-кодом фрагмент «Виникнення козацького війська» з документального фільму «Країна: історія українських земель».

У центрі роману — образ козака *Пилипа Швайки*, найкращого козацького розвідника. Іноді його підозрюють у зв'язках із татарами. І з розділу «Пастух Рашит» ми дізнаємося про це. Швайка розповідає джурам про свою долю, виховання в татарській родині, братання з Рашитом — татарським пастухом. Вихована однією матір'ю-українкою, Пилип і Рашит мають спільні ідеали — вірну дружбу та пошанування родинних звичаїв.

Але Швайка вірний своєму обов'язку — дотримується козацьких звичаїв, відчайдушно й мужньо захищає свою батьківщину від ворожих орд — ногайців і татар. Він наділений лицарськими чеснотами, адже дбає спочатку про суспільне благо, піклується про слабших, а вже насамкінець — про свою безпеку й життя.

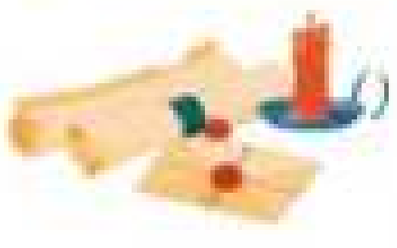
Одним із засобів характеротворення образу Швайки є його мова. Як і годиться розвідникові, він небагатослівний, а в розмові з джура-

ми не любить хвалитися своїми подвигами. Мова ж Рашита вказує на те, що він погано знає українську, але прагне порозумітися зі своїм названим братом.

Мова персонажів (монологи, діалоги) — один з авторських засобів характеротворення. Виразні індивідуальні мовні особливості персонажів допомагають створити яскраві художні о́брази.

Ф. Красицький. Гість із Запоріжжя

У більшості творів В. Рутківського події відбуваються поблизу села Воронівки, яке дуже нагадує його рідне село Велика Бурімка. З дитинства захоплений розповідями про ратні подвиги своїх пращурів, які захищали історичні українські землі від нападників, письменник прагнув популяризувати їх.

Деякі історики вважають, що на східних околицях Великої Бурімки в часи Русі стояло місто-фортеця Римів, згадане в «Повчанні дітям» Володимира Мономаха. Це поселення мало економічні зв'язки з іншими землями, а його мужні воїни боронили Русь від ординців. Події кінофільму-фентезі «Сторожова застава» також відбуваються в Римові.

Фортеця Римів. Кадр із кінофільму «Сторожова застава» *(реж. Ю. Ковальов, 2017 р.)*

І. Їжакевич. У засідці

Мистецькі діалоги

Óбрази козаків-захисників рідної землі популярні не лише в літературі, а й в образотворчому мистецтві.

Пригадайте відомі вам картини, на яких зображені козаки. Які з них запам'яталися вам найбільше? Будні козаків — боротьба з ординцями — відтворені художником ***Іваном Їжакевичем*** на картині «У засідці» *(с. 129)*. А мирне дозвілля, коли мужні захисники повертались до своїх родин, — на полотні ***Фотія Красицького*** «Гість із Запоріжжя» *(с. 129)*.

Славні герої сьогодення продовжують боронити українські землі у війні, розпочатій російськими загарбниками. Вони зображені на картині сучасного художника ***Костянтина Ротаня***, презентованій у День українського козацтва.

К. Ротань. Фрагмент диптиху «Сучасні герої»

Поміркуйте!

- Яка з картин, поданих у підручнику, найбільшою мірою відповідає вашому уявленню про козаків? Чому?

Читайте та досліджуйте!

Зіскануйте QR-код і перегляньте відео «Кримські татари. Друзі чи вороги?» з проєкту українських письменників Дмитра та Віталія Капранових. У ньому розповідається про найпоширеніші міфи про кримських татар.

Спростуйте один із них, використовуючи роман В. Рутківського «Джури козака Швайки».

Підсумуймо!

- Яке враження справили на вас прочитані уривки з роману В. Рутківського «Джури козака Швайки»?
- Де та в який час відбуваються події роману?
- Які факти з біографії В. Рутківського вас найбільше зацікавили?
- Які проблеми порушено в романі «Джури козака Швайки»?
- Як ви зрозуміли жартівливо-іронічне запитання Рашита: *«Мій бог чи твій?»* На вашу думку, у різних релігіях, зокрема в українців і киримли, бог один чи ні? Знайдіть підказки в розділі, поміркуйте про поведінку героїв-різновірців.
- Процитуйте слова Швайки, які розкривають провідну ідею твору.
- Чи плануєте ви в подальшому читати інші твори В. Рутківського? Чому?

РОМАНТИЗМ В УКРАЇНСЬКІЙ ЛІТЕРАТУРІ

Продовжуємо подорож сторінками творів української літератури від найдавніших часів і до сьогодення. Ми вже не раз мали можливість переконатися, що кожний художній твір неповторний як неповторною особистістю є його автор / авторка. Однак зміст художнього твору значною мірою залежить від того історичного періоду, у який його написано. Тож сьогодні ви ознайомитеся з творами мистецької доби, що має таку таємничу, піднесену та поетичну назву — ***романтизм***.

РОМАНТИЗМ ЯК МИСТЕЦЬКИЙ НАПРЯМ

Митці та доба

В Україні у першій половині XIX ст. сформувалися різні мистецькі напрями та течії. Спочатку — класицизм (творчість І. Котляревського, Г. Квітки-Основ'яненка, П. Гулака-Артемовського та ін.), зокрема його течія сентименталізм (деякі твори Г. Квітки-Основ'яненка).

Але найпомітнішим художнім напрямом того часу в європейській, зокрема й в українській, літературі став романтизм.

Основні ознаки романтизму як напряму

- Захоплення *свободою, красою, мрією*.
- Розкриття *внутрішнього світу людини* — почуттів, душевних станів; увага до *позасвідомого* — снів, передчуттів тощо. Мотиви митців романтизму — пристрасне, часто трагічне кохання, розлука, вірність закоханих.
- Увага до *виняткового*: дивовижні, таємничі чи містичні події, елементи фантастики. Романтичні герої / героїні — неповторні, яскраві особистості, що протистоять загалу.

І. Соколов. Ніч на Івана Купала

• *Символізм.* Романтики розглядали світ як систему символів. Кожний образ, картина в романтичному творі мають подвійне значення — безпосереднє і символічне. Природа для романтиків — не лише джерело образотворення, а й могутня стихія, жива краса, що очищає душу, наближає до ідеалу, до бога. Романтиків захоплювали красиві пейзажі: безкраї небеса, гори, море, степ, буря, завірюха, потоп, землетрус тощо.

• *Ліризм.* Найпопулярнішими стали жанри лірики, а проза перенасичена ліризмом та емоціями.

• *Послідовний націоналізм.* Романтики вважали оптимальною формою існування людини життя в мовно й культурно спорідненому середовищі. Тому звичаї, обряди, народну мову та фольклор романтики сприймали як першорядні цінності, що пробуджували національну самосвідомість і гідність.

Пригадайте!

Що вам відомо з уроків історії про Україну першої половини XIX ст.?

До кінця XVIII ст. Україну повністю поневолили сусідні імперії: східну частину — Російська, західну — Австрійська. Московські загарбники ліквідували гетьманську державу, підпорядкували православну церкву, закріпачили селянство, знищили українську культуру й освіту. Імперська влада викорінювала будь-які вияви українського патріотизму. Натомість усіляко заохочували та нав'язували зречення українцями своєї мови, культури, тобто зросійщення. Однак спрацював механізм національного самозбереження — у XIX ст. розгорнулося чергове потужне національне відродження. Його творцем стала передовсім інтелігенція[1]. Це відродження відбувалося на основі живої народної мови та фольклору. Тому воно об'єднало націю — освічені верстви та простолюд.

О. Шупляк. Чайка

Поміркуйте!

- Які факти свідчать про те, що перша половина XIX ст. стала для України періодом відродження?
- У чому, на ваш погляд, полягає символічний зміст картини-двовзору О. Шупляка «Чайка»?

---

[1] *Інтеліге́нція* (з латин. *знавець, фахівець*) — соціальна верства, що складається з людей розумової праці (учителі, лікарі, інженери, науковці, митці, державні службовці та ін.).

Митці та доба

На початку XIX ст. Україна полонила митців і науковців — і зарубіжних, і вітчизняних — своєю героїчною історією, дивовижною природою, неповторною піснею. Поеми про гетьмана Івана Мазепу пишуть видатні митці — англієць Джордж Байрон і француз Віктор Гюго. У польській літературі виникла так звана «українська школа».

Українські науковці й літератори почали збирати перлини народної творчості, зацікавилися звичаями та традиціями народу. З'являються збірники української народної поезії.

Так завершився тривалий (понад 700-літній) період *давнього писемства* й розпочалася *нова українська література*. Головна відмінність цих періодів — *мовна*. Якщо давні автори писали книжною мовою (переважно церковнослов'янською), то нову літературу творили живою народною мовою.

Першим твором нової української літератури стала поема *Івана Котляревського «Енеїда»* (1798).

Поміркуйте!

- Які художні твори першої половини XIX ст. ви вивчали раніше на уроках літератури або ж читали самостійно? Назвіть їхніх авторів.

Мистецькі діалоги

У першій половині XIX ст. зароджується новий український театр. Театральні колективи з'явились у Львові, Харкові, Києві, Полтаві.
Музичне мистецтво розвивали композитори Микола Маркевич і Семен Гулак-Артемовський (автор першої української опери «Запорожець за Дунаєм»).
Живопис розвивали такі художники, як Дмитро Левицький, Володимир Боровиковський, Тарас Шевченко, Василь Штернберг.

В. Штернберг. Садиба Григорія Тарновського в Качанівці

Поміркуйте!

- Роздивіться репродукції картини І. Соколова «Ніч на Івана Купала» *(с. 131)* і В. Штернберга «Садиба Григорія Тарновського в Качанівці» *(с. 133)*. Які ознаки романтичного стилю помітні в цих творах?

УКРАЇНСЬКА РОМАНТИЧНА ПОЕЗІЯ

Митці та доба

Романтизм в українській культурі утвердився на 20–30 років пізніше, ніж на Заході. Це пов'язано із жорстоким колоніальним гнітом України.

Визначальною в українському романтизмі стала народно-фольклорна течія. Її представники брали за взірець для своєї творчості фольклорні мотиви, о́брази, художні прийоми, розвивали й популяризували народну мову, змальовували життя простого народу.

Прихід романтизму спричинив розквіт насамперед поезії в українській літературі. Провідна роль у розвитку романтизму як напряму належала *Харківській школі романтиків*. Це був гурток літераторів і науковців, що навчалися чи працювали в Харківському університеті. Засновник гуртка — професор і поет Ізмаїл Срезневський. У різний час сюди входили Петро Гулак-Артемовський, Левко Боровиковський, Амвросій Метлинський, Микола Костомаров, Михайло Петренко та ін.

Пам'ятник М. Шашкевичу. *м. Золочів (Львівщина)*

На західноукраїнських землях нову українську літературу започаткував гурток *«Руська трійця»*. У 1832 р. щиро заприятелювали троє студентів Львівської семінарії — Маркіян Шашкевич, Іван Вагилевич та Яків Головацький. Через те семінаристи прозвали їх жартома «руською трійцею». Зблизила їх любов до рідного слова, пісні, мрія про відродження України. Незабаром вони згуртували навколо себе національно свідомих юнаків із кола львівського студентства. Так виник гурток однодумців «Руська трійця» (1834 р.). Учасники гуртка збирали фольклор, поширювали серед народу освіту, видавали альманах «Русалка Дністровая».

Поміркуйте!

- Назвіть ознаки романтизму.
- Який із прочитаних вами раніше художніх творів має ознаки романтизму? Поясніть свої міркування.

Читайте та досліджуйте!

Вам відомі долі поетеси Олени Пчілки й автора національного славня України Павла Чубинського. Пригадайте вивчене та довідайтеся більше про цих подвижників, а також про їхніх побратимів — Михайла Драгоманова, Олександра Кониського, Володимира Антоновича, Миколу Лисенка. Презентуйте результати свого дослідження.

МИХАЙЛО ПЕТРЕНКО

Вам відомо, що Харківська школа романтиків об'єднувала найкращих митців-романтиків першої половини XIX ст. Тож пропонуємо ознайомитися докладніше з поезією ***«Дивлюсь я на небо...»*** одного з найталановитіших ранніх українських романтиків — ***Михайла Петренка***.

ДИВЛЮСЬ Я НА НЕБО...

Дивлюсь я на небо та й думку гадаю:
Чому я не сокіл, чому не літаю,
Чому мені, Боже, ти кри́лець не дав?
Я б землю покинув і в небо злітав.

Далеко за хмари, подальше од світу,
Шукать собі долі, на горе привіту
І ласки у зірок, у сонця просить,
У світлі їх яснім все горе втопить.

Бо долі ще змалку здаюсь я нелюбий,
Я наймит у неї, хлопцю́га приблудний;
Чужий я у долі, чужий у людей:
Хіба ж хто кохає нерідних дітей?

Кохаюся з лихом, привіту не знаю
І гірко, і марно свій вік коротаю,
І в горі спізнав я, що тільки одна —
Далекеє небо — моя сторона.

І на світі гірко, як стане ще гірше, —
Я очі на небо, мені веселіше!
Я в ду́мках забуду, що я сирота,
І думка далеко, високо літа.

Коли б мені кри́лля, орля́чі ті крилля,
Я б землю покинув і на новосілля
Орлом бистрокрилим у небо польну́в
І в хмарах навіки од світу втонув!

Поміркуйте!

- Яке враження справила на вас поезія М. Петренка «Дивлюсь я на небо...»?
- Які думки непокоять ліричного героя? До чого він прагне?
- Людиною якої вдачі ви уявляєте автора вірша?

Про життя автора цієї поезії відомо дуже мало. ***Михайло Петренко*** (1817–1862) народився в *м. Слов'янську* на *Донеччині*. Згодом він із ніжністю згадуватиме свій рідний край:

...Слов'янськ, Слов'янськ! Як гарно ти
По річці Тору, по рівнині
Розкинув пишнії садки,
Квіти пахучі по долині.
І так красуєшся собі!

Майбутній поет навчався в Харківському університеті, після закінчення якого служив чиновником у повітових судах. Останні роки прожив у м. Лебедині неподалік м. Суми. Мав щасливу родину — ростив із дружиною 8 дітей.

Ще студентом поет входив до літературного гуртка І. Срезневського. Саме на цей час припадає початок його творчості. Деякі твори М. Петренка («Дивлюсь я на небо...», «Туди мої очі...», «Ходить хвиля по Осколу...») стали народними піснями.

Основні мотиви його творчості — патріотичне захоплення красою рідної землі, людьми, народними піснями, а також порив до високого, світлого, духовного, до свободи.

Так, у поезії ***«Дивлюсь я на небо...»*** талановито передано прагнення духовно багатої натури до ідеалу, до абсолютної краси й досконалості (усі ці категорії втілені в символі *небо*). Відчуваючи себе чужим серед людей, сиротою, приблудою долі, ліричний герой мріє соколом полинути в небо.

Як і більшість романтичних творів, вірш побудований на різкій антитезі: *земля* (доля, повсякденне життя) як символ поневолення людини матеріальністю, побутом, суспільством; *небо* (сокіл, зорі, сонце, хмари) як символ духовної свободи. Туга ліричного героя за небом — це довічна туга кожної людини за ідеалом, за цілковитою свободою.

Поміркуйте!

- Знайдіть у вірші художні засоби — епітети, метафори (зокрема уособлення) і риторичне запитання. Як ці художні засоби увиразнюють провідний мотив твору?
- З якою інтонацією потрібно читати вірш?
- Які ознаки романтизму спостерігаються в цій поезії?

Мистецькі діалоги

М. Петренко як автор вірша «Дивлюсь я на небо...» так і не почув популярну мелодію до свого найвідомішого твору. Її створила в 1870-х роках харківська композиторка *Людмила Олександрова*. Але поетова мрія полинути в небо здійснилася. Його пісню любив видатний український конструктор космічних кораблів *Сергій Корольов*. У 1962 р. українець *Павло Попович* з орбіти заспівав «Дивлюсь я на небо...». А нещодавно українські астрономи, відкривши новий астероїд, дали йому назву «Михайло Петренко».

Поміркуйте!

- Зісканувйте QR-код і послухайте пісню «Дивлюсь я на небо...».
- Зверніть увагу на слова в тексті, які найбільше акцентує виконавець. Які почуття увиразнюються в такий спосіб?

Пригадайте!

Вам відомо чимало секретів віршоскладання. Пригадайте, що таке стопа, які існують *двоскладові стопи*, що таке *хорей* та *ямб*. Чи відповідає поезія М. Петренка якомусь із цих віршових розмірів?

Для творення віршового ритму поети використовують не тільки дво-, а й трискладові стопи. Основні з них такі:

- *да́ктиль* — трискладова стопа з наголосом на першому складі (–́ ∪ ∪);
- *амфібра́хій* — трискладова стопа з наголосом на другому складі (∪ –́ ∪);
- *ана́пе́ст* — трискладова стопа з наголосом на третьому складі (∪ ∪ –́).

У трискладових стопах наголос відчувається через два склади, тому вони створюють уповільнену інтонацію і зазвичай підкреслюють спокій, смуток, тяжкі та глибокі роздуми, епічну розповідь тощо.

Читайте та досліджуйте!

Визначте вид стопи вірша «Дивлюсь я на небо...» М. Петренка.

Підберіть приклади віршів українських поетів першої половини XIX ст., написаних трискладовими стопами.

Підсумуймо!

- Які ознаки поезії М. Петренка «Дивлюсь я на небо...» вказують на те, що його автор — поет-романтик?
- Доведіть, що вірш М. Петренка написаний амфібрахієм.
- Підготуйте виразне читання поезії М. Петренка «Дивлюсь я на небо...».
- Чи хочете ви прочитати інші поезії М. Петренка та більше дізнатися про цього

ЖАНР БАЛАДИ В ЛІТЕРАТУРІ РОМАНТИЗМУ

Митці та доба

Вам відомо про три роди літератури — епос, лірику й драму — та про різні її жанри. Сьогодні ви дізнаєтеся про жанр, що поєднує ознаки різних родів літератури. Один із найулюбленіших жанрів у поетів-романтиків — балада.

Бала́да (від прованс. *ballar* — танцювати) — жанр фольклорної та авторської ліро-епічної поезії фантастичного, історико-героїчного або соціально-побутового змісту з драматичним сюжетом.

Балада походить від середньовічних західноєвропейських танцювально-хорових пісень. Розрізняють дві основні тематичні групи балад: родинно-побутові й історичні.

У *родинно-побутових баладах* ідеться про взаємини між закоханими, батьками й дітьми, родичами, про вірне кохання і підступну зраду, ревнощі, їдку образу та жорстоку помсту тощо.

В *історичних баладах* показано напружені конфлікти на тлі суспільно-історичних обставин, оспівано героїв, які жертвують своїм життям заради батьківщини, уславлено лицарську честь, хоробрість, самовідданість, передано сум за загиблими воїнами.

Жанрові ознаки балади

Поміркуйте!

- Зіскануйте QR-код і послухайте народну баладу «Ой чиє ж то жито...».
- Які почуття викликала у вас ця пісня?
- Які жанрові ознаки балад ви помітили у творі?
- До якої тематичної групи належить балада «Ой чиє ж то жито...»?

ТАРАС ШЕВЧЕНКО

Створюючи балади, українські романтики зверталися передовсім до фольклору. Робили також переспіви поезій іноземних авторів — Р. Бернса, Й. В. Ґете, А. Міцкевича. М. Костомаров видав збірку «Українські балади».

Найдосконаліші зразки жанру балади створив ***Тарас Шевченко.*** ***«Причинна[1]»*** — перша й найпопулярніша з його балад.

ПРИЧИННА

(Скорочено)

Реве та стогне Дніпр широкий,
Сердитий вітер завива,
Додолу верби гне високі,
Горами хвилю підійма.
І блідний місяць на ту пору
Із хмари де-де виглядав,
Неначе човен в синім морі
То виринав, то потопав.
Ще треті півні не співали,
Ніхто нігде не гомонів,
Сичі в гаю перекликались,
Та ясен раз у раз скрипів.

В таку добу під горою,
Біля того гаю,
Що чорніє над водою,
Щось біле блукає.
Може, вийшла русалонька
Матері шукати,
А може, жде козаченька,
Щоб залоскотати.

Не русалонька блукає:
То дівчина ходить,
Й сама не зна (бо причинна),
Що такеє робить.
Так ворожка поробила,
Щоб менше скучала,
Щоб, бач, ходя опівночі,
Спала й виглядала

---

[1] *Причи́нна* — та, якій «спричинено» душевну хворобу; тут: героїня, зачарована ворожкою, стає сновидою.

Козаченька молодого,
Що торік покинув.
Обіщався вернутися,
Та, мабуть, і згинув! (...)

Така її доля... О Боже мій милий!
За що ж ти караєш її, молоду?
За те, що так щиро вона полюбила
Козацькії очі?.. Прости сироту!
Кого ж їй любити? Ні батька, ні неньки,
Одна, як та пташка в далекім краю.
Пошли ж ти їй долю — вона молоденька,
Бо люде чужії її засміють.
Чи винна ж голубка, що голуба любить?
Чи винен той голуб, що сокіл убив?
Сумує, воркує, білим світом нудить,
Літає, шукає, дума — заблудив. (...)
Кого ж сиротина, кого запитає,
І хто їй розкаже, і хто теє знає,
Де милий ночує: чи в темному гаю,
Чи в бистрім Дунаю коня напува,
Чи, може, з другою, другую кохає,
Її, чорнобриву, уже забува?
Якби-то далися орлинії крила,
За синім би морем милого знайшла;
Живого б любила, другу б задушила,
А до неживого у яму б лягла. (...)
Вона все ходить, з уст ні пари.
Широкий Дніпр не гомонить:
Розбивши, вітер, чорні хмари,
Ліг біля моря одпочить.
А з неба місяць так і сяє;
І над водою, і над гаєм,
Кругом, як в усі, все мовчить.
Аж гульк — з Дніпра повиринали
Малії діти, сміючись.
«Ходімо гріться! — закричали. —
Зійшло вже сонце!» (Голі скрізь;
З осоки коси, бо дівчата).
. . . . . .
«Чи всі ви тута? — кличе мати. —
Ходім шукати вечерять.
Пограємось, погуляймо
Та пісеньку заспіваймо:

Т. Ерхарт.
Українська дівчина

Ух! Ух!
Солом'яний дух, дух!
Мене мати породила,
Нехрещену положила.
Місяченьку!
Наш голубоньку! (...)
Світи довше в чистім полі,
Щоб нагулятись доволі.
Поки відьми ще літають,
Поки півні не співають,
Посвіти нам... Он щось ходить!
Он під дубом щось там робить. (...)
Гай обізвався; галас, зик.
Орда мов ріже. Мов скажені,
Летять до дуба... Нічичирк...
Схаменулись нехрещені,
Дивляться — мелькає,
Щось лізе вверх по стовбуру
До самого краю.
Ото ж тая дівчинонька,
Що сонна блудила:
Отаку-то їй причину
Ворожка зробила!
На самий верх на гіллячці
Стала... В серце коле!
Подивилась на всі боки
Та й лізе додолу.
Кругом дуба русалоньки
Мовчки дожидали;
Взяли її, сердешную,
Та й залоскотали.
Довго, довго дивувались
На її уроду...
Треті півні: кукуріку! —
Шелеснули в воду. (...)
Защебетав соловейко —
Пішла луна гаєм;
Червоніє за горою;
Плугатар співає. (...)
Пішов шелест по діброві;
Шепчуть густі лози.
А дівчина спить під дубом
При битій дорозі. (...)

А тим часом із діброви
Козак виїжджає;
Під ним коник вороненький
Насилу ступає.
«Ізнемігся, товаришу!
Сьогодні спочинем:
Близько хата, де дівчина
Ворота одчинить.
А може, вже одчинила —
Не мені, другому...
Швидче, коню, швидче, коню,
Поспішай додому!»
Утомився вороненький,
Іде, спотикнеться, —
Коло серця козацького
Як гадина в'ється.
«Ось і дуб той кучерявий...
Вона! Боже милий!
Бач, заснула, виглядавши,
Моя сизокрила!»
Кинув коня та до неї:
«Боже ти мій, Боже!»
Кличе її та цілує...
Ні, вже не поможе!
«За що ж вони розлучили
Мене із тобою?»
Зареготався, розігнався —
Та в дуб головою! (...)
Збиралися подруженьки,
Слізоньки втирають;
Збиралися товáриші
Та ями копають;
Прийшли попи з корогвами,
Задзвонили дзвони.
Поховали громадою
Як слід, по закону,
Насипали край дороги
Дві могили в житі.
Нема кому запитати,
За що їх убито.
Посадили над козаком
Явір та ялину,
А в головах у дівчини
Червону калину.

Прилітає зозуленька
Над ними кувати;
Прилітає соловейко
Щоніч щебетати;
Виспівує та щебече,
Поки місяць зійде,
Поки тії русалоньки
З Дніпра грітись вийдуть.

Поміркуйте!

- Яке враження справила на вас балада?
- Який епізод найбільше зворушив?
- Яке ставлення поета до персонажів твору?

Пригадайте!

Вам відомо про дитинство й подальшу долю Т. Шевченка. Пригадайте, який заповіт залишив митець українцям у поезії «Учітесь, читайте...». Які свої мрії втілив Т. Шевченко у віршах «Зоре моя вечірняя...» та «І досі сниться...»?

Ви вже знаєте, що в російську столицю Т. Шевченко прийшов підлітком-кріпаком в обозі поміщика Енгельгардта та став служкою-підмайстром у місцевого маляра. Але завдяки землякові-студенту Іванові Сошенку юнак познайомився з багатьма діячами культури. Найбільше зійшовся з Євгеном Гребінкою та Карлом Брюлловим — усесвітньо відомим художником. Незабаром завдяки старанням широкого кола добродіїв поета було викуплено з кріпацтва. Цей день, 22 квітня 1838 р., став найщасливішим у житті Т. Шевченка.

Свобода дала йому змогу здійснити найзаповітнішу мрію — вступити до Академії мистецтв, стати учнем художника К. Брюллова. Юнак навчався з надзвичайним захопленням і досяг значних успіхів. Про це свідчать три срібні медалі, здобуті за різні картини.

За кілька років Т. Шевченко став популярним художником, почав одержувати чимало замовлень. Проте в його душі прокинувся і запанував ще один талант — поетичний.

Уже на засланні митець опише в щоденнику ті душевні пориви, що спонукали його до поетичної творчості: «Чим займався я в цьому святилищі (майстерні К. Брюллова. — *Авт.*), дивно й подумати... Переді мною стелився степ... Переді мною пишалася моя прекрасна, моя бідна Україна в усій цнотливій, меланхолійній красі своїй... Я добре

знав, що живопис — моя майбутня професія, мій насущний хліб. І замість того, щоб вивчати її глибокі таїнства..., я компонував вірші, за які мені ніхто шага[1] не заплатив, і які, урешті, позбавили мене волі, та які, незважаючи на всемогутню нелюдську заборону, я все-таки нишком ліплю... справді, дивне це невгамовне покликання».

Коли і як почав писати Т. Шевченко, достеменно невідомо. З найбільш ранніх творів він надрукував лише баладу «Причинна» (1837). Однак із самого початку чітко визначився як письменник український. Т. Шевченко залишився вірним рідній мові та нації. Усе це завдяки патріотизмові його душі.

Дуже багато йому як поетові-початківцеві дало спілкування з інтелігентною, висококультурною українською громадою, яка була тоді в російській столиці, насамперед із поетом-земляком Євгеном Гребінкою. Тарас перечитав у його бібліотеці майже всю надруковану дотоді українськомовну літературу. Він захоплено відвідував літературні вечори в Є. Гребінки, сідав у найдальший закуток вітальні й зосереджено слухав нові поезії, їхнє фахове обговорення, бурхливі дискусії про новий літературний стиль — *романтизм*.

Ця атмосфера й підштовхнула Т. Шевченка до поетичної творчості. Є. Гребінка захоплено сприйняв його перші спроби й усіляко заохочував до подальшої праці. А незабаром допоміг молодому поетові підготувати першу збірку творів і посприяв її виходу у світ у 1840 р. Т. Шевченко дуже точно її назвав — ***«Кобзар»***. І цим промовисто означив свій нерозривний зв'язок з українською народною творчістю, з українською душею.

За проникливим висновком видатного шевченкознавця Л. Білецького: «Ні одна книжка у світовій літературі не мала такого значення, як "Кобзар" для України. Наче сонце, освітила вона рідну землю, огріла теплом рідного слова, любов'ю, омочила Україну сльозами, огорнула покривджену, знівечену народну душу ласкою, співчуттям, відкрила народові його минуле в таких картинах, які не забуваються ніколи».

Поезії Т. Шевченка швидко поширювали по всій Україні, їх переписували, вивчали напам'ять навіть неписьменні селяни, деякі одразу ставали народними піснями.

У ранніх творах митець наслідує старших поетів-романтиків. Зокрема, переймає їхні улюблені жанри (балада, елегія,

В. Штернберг.
Кобзар із поводирем
(на форзаці першого
видання «Кобзаря»).
1840 р.

[1] *Шаг* — тогочасна дрібна монета.

послання, думка), мотиви (самотність, розлука, сум за втраченою козацькою славою, прагнення волі) та о́брази (закохані козак і дівчина, степ, могила, русалки, буря тощо). Проте наслідування нерідко виявлялися значно досконалішими за оригінали — дався взнаки дар геніального майстра слова.

Особливо приваблював поета баладний жанр. Невипадково саме баладою є його перший твір ***«Причинна»*** (1837). За основу сюжету Т. Шевченко взяв поширений мотив народних легенд і балад про вірне кохання, розлуку та трагічну смерть закоханих.

Поезія розпочинається пейзажем: *«Реве та стогне Дніпр широкий...»* У ньому автор майстерно передає яскраве враження від буряної ночі на Дніпрі. Передусім використовує наскрізну метафору (уособлення), що оживлює природу. А також за допомогою алітерацій та асонансів створює звуковий образ зображуваного.

М. Бурачек. Реве та стогне Дніпр широкий

Алітера́ція — навмисне повторення однорідних приголосних звуків із метою передати звуковий образ зображуваного або посилити інтонаційну виразність мови.

Асона́нс — навмисне повторення однакових голосних звуків для посилення милозвучності мови.

Окрім того, звуки нерідко мають і окреме символічне навантаження. Алітерації та асонанси якраз його посилюють. Так, звук **[р]** символізує чи підкреслює рішучість, суворість, трагізм, героїзм, рух; **[г]** — грім, зловісність, гамір, битву; **[о]** — спів, радість, відвагу, силу духу; шиплячі та свистячі — вітер, шелест листя чи очерету, шум річки, брязкіт зброї, сум.

Поміркуйте!

- Перечитайте вступний пейзаж балади «Причинна». Скільки разів у ньому повторюються звуки [р], [г], [о], [е], [и], шиплячі та свистячі? Зробіть висновок.
- Які із символічних значень передають алітерації та асонанси в Шевченковому пейзажі?

Продумано використаний у цьому тексті й віршовий розмір — *чотиристопний ямб*. Він ритмічно передає вирування бурі. Адже двоскладова стопа (де наголос падає через один склад) і короткий (усього чотиристопний) рядок додають динамізму.

Також увесь текст сповнений *народнопісенними елементами*: епітет *широкий*, о́брази верб, місячної ночі, третіх півнів, крику сичів уночі. Так авторська образність зливається з фольклорною, збагачується енергетикою історичних пісень, балад і дум.

Завдяки цим художнім засобам зачин успішно виконує функцію прологу — готує читачів до сприймання подальших подій, навіює настрій тривоги, очікування якоїсь невідворотної біди.

Поет зумів передати словами таку могутню енергію збуреної річки, що картина відразу набула значення боротьби поневоленої української нації за свою свободу, а образ Дніпра став символом України.

У баладі виразно проступають ознаки *романтичного стилю*, а саме: мотиви розлуки, нестерпної туги за коханою людиною; безжалісність долі; опис тяжких переживань персонажів; чарування; фольклорні о́брази русалок; ліричні авторські відступи тощо.

Поет використовує *народнопісенні засоби*. Це *постійні епітети* (синє море, козак молоденький, кінь вороненький, карі очі); *пестливі слова* (русалонька, козаченько, місяченько); *порівняння* (місяць — як човен; все мовчить — як в усі).

У баладу вплетено прадавні вірування нашого народу. Як-от згадка про *третіх півнів*. Як відомо, спів третіх півнів — це близько 2-ї години ночі. В українській міфології спів третіх півнів — знак наближення ранку, закінчення дії нечистих нічних сил. *Сичі* (сови, пугачі) — народнопоетичний символ смерті, пітьми. Крик сича віщує пожежу, смерть, біду взагалі. За народними уявленнями, *русалки* — нехрещені діти, яких матері хотіли позбутися та відразу після народження топили у воді. Ставши русалками, вони для відплати залоскочували чи заманювали у воду й топили людей. Нарешті, *явір* — символ сумного козака, журби, безсмертя (тому явір садили на могилах); *калина* — часто символ загиблої дівчини.

У цьому першому творі Т. Шевченко порушує одну з найголовніших проблем усієї своєї творчості: *у чому причини зла*, яке панує серед людей?

У баладі також намічена ще одна наскрізна в усьому «Кобзарі» ідея — згубності «кола зла». Русалки спочатку були тільки жертвами зла. Але після того, як почали сліпо мстити (убили безневинну дівчину), перетворилися на катів, злотворців. Отже, відповідаючи на зло злом, ми лише помножуємо його, замикаємо в коло, робимо нескінченним і непереможним.

У пізніших своїх творах митець наголошуватиме: люте зло треба зупиняти, ненависть можна подолати лише любов'ю.

У творчому доробку Т. Шевченка є ще й такі балади, як *«Тополя»*, *«Лілея»*, *«Утоплена»*, *«Русалка»*.

Поміркуйте!

- Перечитайте баладу Т. Шевченка «Причинна». Визначте основні сюжетні моменти.
- Охарактеризуйте персонажів твору — дівчину, ворожку, русалок, козака.
- Які фольклорні символи використовує автор?

Мистецькі діалоги

Композитор ***Данило Кржанівський*** (1856–1894) написав музику на слова Т. Шевченка. І відтоді пісня «Реве та стогне Дніпр широкий» стала однією з найпопулярніших у народі пісень.

Сучасний український режисер ***Андрій Щербак*** зняв анімаційний фільм за мотивами балади Т. Шевченка. Унікальність стрічки полягає в експериментальному поєднанні традиційної анімації з нестандартними прийомами відеоарту та звуко- й відеоінсталяцій. Ідею фільму режисер формулює так: «Ненависть породжує смерть, смерть породжує ненависть. І тільки любов дає життя і рятує. Про це мовить Т. Шевченко в баладі "Причинна", це хочу показати і я».

Кадр з анімаційного фільму «Причинна» *(реж. А. Щербак)*. *2017 р.*

Поміркуйте!

- Послухайте пісню «Реве та стогне Дніпр широкий» у різних манерах виконання.
  Яке виконання вам найбільше сподобалося? Чому?
- Знайдіть в інтернеті та подивіться анімаційний фільм «Причинна» (реж. *А. Щербак, 2017 р.*).
- Прочитайте за QR-кодом повість О. Гавроша «Врятувати Шевченка». Яке враження вона справила на вас?

Підсумуймо!

- Які нові грані Т. Шевченка як особистості та митця розкрилися перед вами після прочитання балади «Причинна»?
- Підготуйте виразне читання фрагмента балади, який викликав у вас найбільше емоцій.
- Чи хочете ви прочитати інші балади Т. Шевченка? Чому? Які ваші очікування від його балад?

СУЧАСНІ УКРАЇНСЬКІ БАЛАДИ

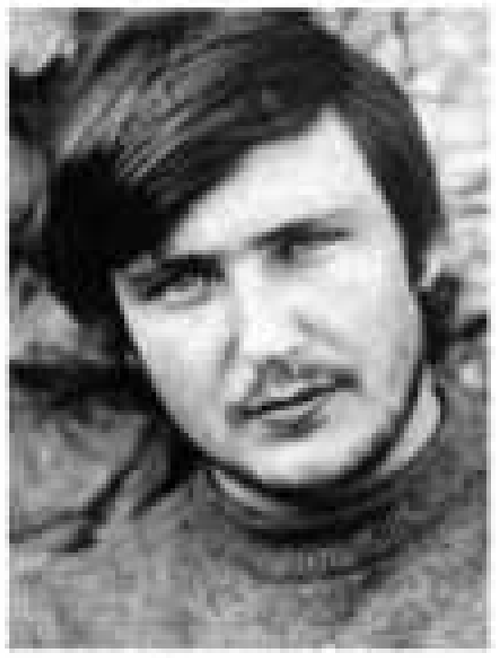
Жанр балади й нині є одним із найпопулярніших в українській поезії. Ці твори приваблюють читачів своєю проникливою емоційністю. Вони суголосні з нашою трагічною історією — давньою і сучасною.

Багато сучасних балад належать до пісенної лірики. У них почуття ліричного героя передано однаковою мірою і за допомогою мелодії, і словами.

Пісенні балади особливо захоплюють шанувальників мистецтва — як колись, так і тепер. Адже в них проникливі мелодії, а голоси виконавців значно посилюють емоційну насиченість тексту.

Такою є ***«Балада про мальви»*** легендарного українського композитора XX ст. ***Володимира Івасюка*** на слова поета ***Богдана Гури*** (1944–2018).

Володимир Івасюк (1949–1979) народився в *містечку Кіцмані*, що на *Буковині*. Він — один з основоположників української естрадної музики, автор 109 усесвітньо відомих пісень, таких як *«Водограй»*, *«Я піду в далекі гори»*, *«Я твоє крило»*, *«Червона рута»*. ***«Балада про мальви»*** присвячена матерям, які втратили своїх дітей. Для композитора В. Івасюка вона виявилася пророчою — прощанням із рідною матір'ю, яку дуже любив. Невдовзі після того, як пісня зазвучала на сцені, комуністичний режим жорстоко вбив В. Івасюка за його любов до України.

Наскрізним у баладі є народнопісенний *образ мальв*. Ця квітка — одна з улюблених в українській народній культурі. Вона символізує любов до рідної землі, свого народу, батьківської хати. У давнину вважали, що добрі душі пращурів поселяються в мальвах та охороняють мешканців оселі. Тому біля української хати завжди квітувало багато кущів мальв. Наші предки вірили, що коли взяти із собою ці квіти в подорож, то мандрівник обов'язково повернеться додому. Часто мальви вишивали на сорочці, бо вірили, що вони дають захист роду людині, яка її носить.

Трагізм «Балади про мальви» загострює щемливе синівське звертання до матері навіть із потойбічного світу, намагання розрадити рідненьку бодай мальвовим квітом.

Незважаючи на весь розпач, *провідний мотив* твору — утвердження безсмертя справжньої материнської та синівської любові, нездоланності

БАЛАДА ПРО МАЛЬВИ

Заснули мальви коло хати,
Їх місяць вийшов колихати.
І тільки мати не засне,
Мати не засне, —
Жде вона мене.

Приспів
О, мамо рідна, ти мене не жди,
Мені в наш дім ніколи не прийти.
З мойого серця мальва проросла
І кров'ю зацвіла.

Не плач, не плач, бо ти вже не одна,
Багато мальв насіяла війна.
Вони шепочуть для тебе восени:
«Засни, засни, засни, засни...»

У матерів є любі діти,
А у моєї — тільки квіти.
Самотні квіти під вікном,
Квіти під вікном
Заснули вже давно.

Приспів
Як сонце зійде — вийди на поріг,
І люди схиляться тобі до ніг.
Пройдися полем — мальви буйних лук
Торкнуться твоїх рук.

Життя — як пісня, що не віддзвенить.
Я в мальві знов для тебе буду жить.
Якщо ж я ласку не встиг всю принести —
Прости, прости, прости, прости.

Є. Вжещ. Мальви

Поміркуйте!

- За QR-кодом прослухайте пісню «Балада про мальви» у виконанні В. Івасюка, а також у сучасному виконанні.
- Чиє виконання вам більше імпонує? Чому?
- Які почуття та переживання викликає у вас балада?
- Які жанрові ознаки балади спостерігаються в прослуханих творах?
- Чому особливої актуальності набула ця балада в наш час?

Мистецькі діалоги

Українські художники також захоплено змальовують мальви, підкреслюючи чарівну красу й символізм цієї квітки. Особливо часто звертався до цього образу художник ***Євген Вжещ.***

Поміркуйте!

- Уважно роздивіться та опишіть репродукцію картини Є. Вжеща «Мальви» *(с. 148)*. Зверніть увагу на яскраві переливи кольорів і світлотіней.
- З якими рядками «Балади про мальви» найбільш суголосна ця картина?
- Чи передають її кольори настрій балади?

Митці та доба

Мистецьке слово завжди приходить на допомогу людям, зцілює їхні душі в часи найтяжчих випробувань. Такими є *сучасні пісні-балади*, що зримо передають трагедію війни, подвиг захисників Батьківщини, нетлінну вдячну пам'ять про полеглих. Одна з таких — ***«Кленова балада»*** сучасного українського співака, композитора та поета ***Анатолія Матвійчука.***

Анатолій Матвійчук народився в *м. Києві* (1958 р.).

Поет присвятив пісню захисникам України, які нині мужньо боронять рідну землю від російських загарбників. Він розгорнув у ній мотиви та символіку козацьких, стрілецьких пісень і народних балад. Перед нами щемлива мить прощання матері із сином, який іде захищати Батьківщину. Зелений клен символізує його юність і молодечу силу, а також пам'ять про тих героїв, які ціною свого життя зупиняють московську орду під час російсько-української війни.

КЛЕНОВА БАЛАДА

Загриміли в полі, мов громи, гармати,
Стрільця молодого виряджала мати,
Витирала сльози і благала бога,
Щоб вернув їй сина додому живого,
Щоб вернув їй сина додому живого...

Не плач, моя рідна, посивіла мати,
Я пішов на во́йну тебе визволяти,
А як не діждешся з тої січі ме́не,

Посади, благаю, біля хати клена,
Посади, благаю, біля хати клена...

Приспів:
А туман — білим полем,
А біда — чорним болем,
А душа — буйним кленом,
Зеленим, ой зеленим.

Тягнуться до сонця стовбури кленові,
Зрошені сльозами горя і любові,
Довгими ночами тихо шепчуть віти, —
То твої, Вкраїно, найдорожчі діти,
То твої, Вкраїно, найрідніші діти...
Приспів

О. Звягінцева. Прощання

Поміркуйте!

- Визначте сюжетні елементи балади.
- Які символічні о́брази в цьому творі ви помітили?
- За QR-кодом послухайте «Кленову баладу» у виконанні А. Матвійчука. Як мелодія доповнює настрій ліричного героя, передає його почуття?

Мистецькі діалоги

В епоху романтизму під впливом літературних балад розвинувся однойменний музичний жанр. Перші *музичні балади* написані австрійськими та німецькими композиторами. Музичні балади писали й українські композитори ***Станіслав Людкевич*** і ***Борис Лятошинський***.

У другій половині XX ст. жанр балади став популярним у рок-музиці.

Рок-балади — це тип пісень із повільною ліричною композицією. У таких баладах, як правило, відсутній приспів. Замість нього — однакова остання фраза в куплетах. Теми рок-балад — це романтичні стосунки, самотність, війна тощо. Стиль музики цих творів завжди емоційний.

І. Остафійчук. Стоїть явір над водою

Поміркуйте!

- За QR-кодом послухайте рок-баладу. Поділіться своїми враженнями. Який основний мотив цієї композиції?

Читайте та досліджуйте!

Виконайте одне завдання *(на вибір)*.

- Скориставшись матеріалами інтернету, підготуйте презентацію про життя та творчість видатного українського композитора та поета В. Івасюка. Розкажіть, які пісні митця ви чули раніше. Поцікавтеся, які сучасні естрадні артисти виконують його твори. Підготуйте музичний супровід із пісень і балад В. Івасюка до своєї презентації.
- Візьміть у бібліотеці чи знайдіть в інтернеті та прочитайте сучасні балади. Визначте жанрові ознаки цих поезій. Дізнайтеся про походження образів-символів у баладах Б. Гури, А. Матвійчука. Оформте свої спостереження як презентацію та поділіться результатами своїх досліджень.

Підсумуймо!

- Які морально-етичні проблеми порушені в сучасних баладах? Назвіть образи в цих творах, які вам найбільше запам'яталися.
- Які ознаки романтичних балад запозичені сучасними авторами?
- Яка з балад викликала у вас суперечливі враження? Поділіться ними зі своїми однокласниками й однокласницями.

ТРАДИЦІЇ РОМАНТИЗМУ В УКРАЇНСЬКІЙ ПРОЗІ XIX ст.

МИКОЛА ГОГОЛЬ

У 1840–1860-х роках помітно утвердилася романтична традиція і в українській прозі.

Особливо яскрава й популярна постать ***Миколи Гоголя*** у колі авторів української романтичної прози. Прочитайте ***«Сорочинський ярмарок»*** — одну з повістей цього майстра.

СОРОЧИНСЬКИЙ ЯРМАРОК

(Скорочено)

I

Який чарівний, який розкішний літній день в Україні! Які млосно-гарячі ті години, коли полудень сяє серед тиші й спеки, і блакитний, незмірний океан, жагучим куполом схилившись над землею, здається, заснув, увесь потонувши в млості, пригортаючи й стискаючи прекрасну в ніжних обіймах своїх! На ньому ні хмаринки. У полі ні звуку. Усе начебто вимерло; угорі тільки в небесній глибині тремтить жайворонок, і срібні пісні летять повітряними сходами на закохану землю, та зрідка кигикання чайки чи дзвінкий голос перепела пролунає в степу. Лініво й бездумно, ніби гуляючи без мети, стоять підхмарні дуби, і сліпучі удари сонячного проміння запалюють цілі мальовничі маси листя, кидаючи на інші темну, як ніч, тінь, на яку тільки при великому вітрі бризкає золото. Смарагди, топази, яхонти ефірних комах сиплються над барвистими городами, обрамованими струнких соняшниками. Сірі скирти сіна й золоті снопи хліба табором розташовуються в полі й кочують по його безкрайності. Нагнулися від ваги плодів розлогі віти черешень, слив, яблунь, груш; небо, його чисте дзеркало — річка в зелених, гордо піднятих рамах... Яке повне розкоші й солодкої знемоги українське літо!

Такою розкішшю сяяв один із днів гарячого серпня року тисяча вісімсот... вісімсот... Та років із тридцять буде тому, коли шлях, верст за десять до містечка Сорочинців, кипів народом, що поспішав з усіх околишніх і далеких хуторів на ярмарок. З ранку ще тяглися нескінченною валкою чумаки із сіллю та рибою. Гори горшків, закутаних у сіно, поволі сунули, здається, нудьгуючи зі своєї неволі й темряви; подекуди тільки яка-небудь розмальована яскраво миска чи макітра хвастовито висувалася з високо піднятого на возі плоту й привертала розчулені погляди прихильників розкоші.

Самотою збоку тягся стомленими волами віз, навалений мішками, прядивом, полотном і всякою хатньою поклажею, а за ним брів, у чистій

І. Сердюк. На ярмарок

полотняній сорочці й у забруднених полотняних шароварах, його хазяїн. Поряд із ним іпла прив'язана до воза кобила, сумирний вигляд якої свідчив про похилий вік її. Багато зустрічних, особливо молодих парубків, бралися за шапку, порівнявшись із нашим дядьком.

Одначе не сиві вуси й не поважна хода його змушували їх це робити; досить було звести очі трохи вгору, щоб побачити причину такої шанобливості: на возі сиділа гарненька дочка із круглим личком, із чорними бровами, що рівними дугами зводилися над ясними карими очима, з безжурно усміхненими рожевими устами, із зав'язаними на голові червоними та синіми стрічками, які, разом із довгими косами та пучком польових квітів, багатою короною лежали на її чарівній голівці. Усе, здавалося, цікавило її; усе було для неї чудне, нове... і гарненькі очиці безперестанку бігали від одного дива до другого. Та як і не розважитися! Уперше на ярмарку!.. Дівчина у вісімнадцять літ уперше на ярмарку!.. Та ніхто з прохожих і проїжджих не знав, як важко їй було вблагати батька взяти її із собою, хоча той і душею радий був би зробити це раніше, якби не лиха мачуха, що навчилася тримати його в руках так само вправно, як він віжки своєї старої кобили, що ото за довголітню працю пленталася тепер на продаж. Невгамовна жінка!.. Та ми й забули, що й вона тут сидить зверху на возі в ситцевім барвистім очіпку[1], що надавав якоїсь особливої поважності її червоному повному обличчю, по якому перебігало щось таке неприємне, таке дике, що кожний у ту ж мить поспішав перевести збентежений погляд свій на веселеньке личко дочки.

Очам наших подорожніх почав уже відкриватися Псьол; здаля вже повівало холодком, що здавався відчутнішим після втомної, виснажливої спеки. Крізь темно- і ясно-зелене листя недбало розкиданих у лузі осокорів, беріз і тополь заблискали вогненні, повиті холодом іскри, і річка-красуня пишно відкрила срібне лоно своє, на яке розкішно падали зелені кучері дерев. Свавільна, як вона в ті чарівні години, коли правдиве дзеркало так завидно вбирає в себе її сповнене гордощів і сліпучого блиску чоло, лілейні плечі й мармурову шию, затінену темною хвилею, що впала з русої голови, коли зневажливо відкидає вона одні прикраси,

[1] *Очіпок* — обов'язковий головний убір одружених жінок у давній Україні.

щоб замінити їх іншими, і вередуванням її краю немає, — вона чи не щороку міняє свої околиці, вибирає собі новий шлях та оточує себе новими, різноманітними ландшафтами. Ряди млинів підіймали на важкі колеса свої широкі хвилі й потужно кидали їх, розбиваючи на бризки, обсипаючи пилом і сповнюючи шумом околицю.

Віз зі знайомими нам пасажирами виїхав у цей час на міст, і річка в усій красі й величі, як суцільне скло, розкинулася перед ними. Небо, зелені й сині ліси, люди, вози з горшками, млини — усе перекинулося, стояло й ходило догори ногами, не падаючи в блакитну, прекрасну безодню. Красуня наша задумалася, дивлячись на розкішний краєвид, і забула навіть лузати свій соняшник, чим ретельно розважалась усю дорогу, коли раптом слова: «Ой, та й дівчина!» — вразили її вухо.

Оглянувшись, побачила вона гурт парубків, що стояли на мосту, і серед них один, одягнений чепурніше, ніж інші, у білій свитці й у сивій із решетилівського смушку шапці, узявшись у боки, молодецьки поглядав на проїжджих. Красуня не могла не помітити його засмаглого, але приємного обличчя та огненних очей, що, здавалося, намагалися побачити її наскрізь, й опустила очі, подумавши, що, може, це він сказав ті слова.

— Гарна дівчина! — казав далі парубок у білій свитці, не зводячи з неї очей. — Я віддав би все своє господарство, щоб поцілувати її. А он спереду й диявол сидить!

Регіт знявся з усіх боків; та вичепуреній жінці чоловіка, що повільно ступав поруч, не дуже сподобалося таке привітання: червоні щоки її стали аж огненні, і тріскотіння добірних слів посипалося, як дощ, на голову гуляки-парубка:

— Щоб ти подавився, паскудний бурлако! Щоб твого батька горшком по голові стукнуло! Щоб він посковзнувся на льоду, антихрист проклятий! Щоб йому на тім світі чорт бороду обсмалив!

— Ач, як лається! — сказав парубок, витріщивши на неї очі, ніби-то спантеличений таким сильним залпом несподіваних привітань. — І язик їй, столітній відьмі, не заболить вимовляти такі слова.

— Столітній!.. — підхопила літня красуня. — Поганцю! Піди та вмийся спочатку! Шибенику нікчемний! Я не бачила твоєї матері, та знаю, що погань! І батько погань! І тітка погань! Столітній! Ще в нього молоко ще на губах....

Віз саме почав з'їжджати з мосту, й останніх слів уже не можна було почути.

Та парубок не хотів, здається, закінчити на цьому: не думавши довго, схопив він жменю грязюки й жбурнув услід їй. Удар був улучніший, ніж можна було сподіватися: увесь новий ситцевий очіпок був заляпаний грязюкою, і регіт у гурті легковажних гульвіс вибухнув ще з більшою силою. Огрядна чепуруха скипіла від гніву; та віз від'їхав у цей час досить далеко, і злість її впала на безневинну пасербицю та на вайлуватого чоловіка, який, звикши здавна до таких явищ, увесь час уперто мовчав

і байдуже сприймав бурхливу мову розлюченої дружини. Одначе, незважаючи на це, невтомний язик її тріскотів і метлявся в роті доти, поки не приїхали вони в передмістя до старого знайомого й кума, козака Цибулі. Зустріч із кумами, що давно не бачилися, вигнала на якийсь час із голови цю неприємну пригоду, примусивши наших подорожніх порозмовляти про ярмарок і перепочити трохи після далекої дороги.

Поміркуйте!

- Яке враження справили на вас перші сторінки повісті?
- Знайдіть у вступному пейзажі повісті епітети, порівняння, метафори. Які емоції автора вони підкреслюють?
- Які епізоди зображено з іронією? Зачитайте їх.
- Перечитайте уважно портрети пасербиці та мачухи. За яким художнім принципом вони змальовані? Підтвердьте свій висновок конкретними цитатами.

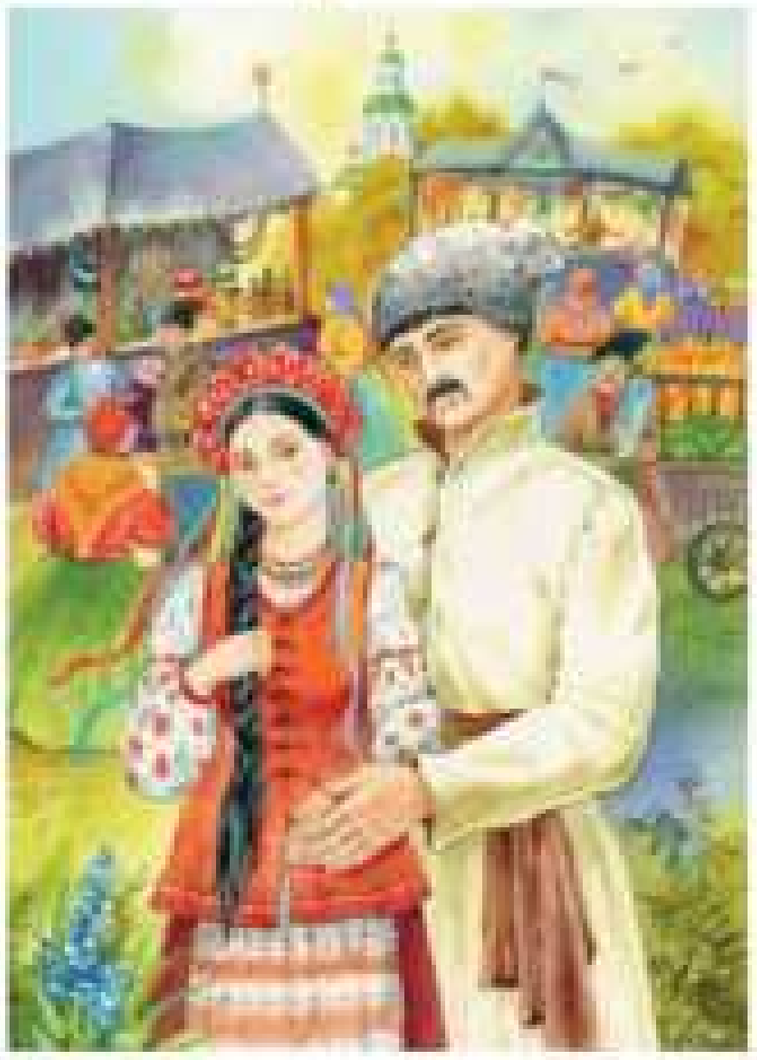
II

Вам, мабуть, траплялося чути, як десь рине далекий водоспад, коли все навколо сповнене стривоженого гуркоту, і хаос дивних, неясних звуків вихором носиться перед вами. Справді, чи не ті самі почуття вмить охоплять вас у вихорі сільського ярмарку, коли весь народ зростається в одне величезне страховище й ворушиться всім своїм тулубом на майдані та в тісних вулицях, кричить, гогоче, гримить? Галас, сварка, мукання, мекання, ревіння — усе зливається в один безладний гомін. Воли, міпки, сіно, цигани, горшки, баби, пряники, шапки — усе яскраве, строкате, безладне метушиться купами й снується перед очима. Різноголоса мова потопляє одна одну, і жодне слово не вихопиться, не врятується від цього потопу; жоден крик не вимовиться ясно.

Приїжджий селянин наш із чорнобривою дочкою давно вже тинявся між народом. Підходив до одного воза, обмацував другого, прислухався до цін; а в той час думки його оберталися безперестанно коло деся-

О. Литвинов. Український ярмарок

О. Шафранська. Ілюстрація до повісті М. Гоголя «Сорочинський ярмарок»

ти мішків пшениці та старої кобили, що він привіз на продаж. З обличчя дочки його помітно було, що їй не дуже приємно тертися коло возів із борошном і пшеницею, їй би хотілося туди, де під полотняними ятками принадно розвішані червоні стрічки, сережки, олов'яні, мідні хрестики й дукачі.

Та ось почула вона, що хтось смикнув її за вишиваний рукав сорочки. Озирнулась — аж парубок у білій свитці, з ясними очима, стояв перед нею. Жилки її здригнулись, і серце забилося так, як ще ніколи, ні з якої радості, ні з якого горя: і дивно, і любо їй здалося, і сама не могла розібрати, що робилося з нею.

— Не бійся, серденько, не бійся! — говорив він до неї стиха, узявши її за руку. — Я нічого не скажу тобі лихого!

«Може, це й правда, що ти нічого не скажеш лихого, — подумала про себе красуня: тільки мені чудно... мабуть, це нечистий! Сама, здається, знаєш, що не годиться так... а сили немає забрати від нього руку».

Мужик обернувся і хотів щось промовити до дочки, та збоку почулося: пшениця. Це магічне слово змусило його в ту ж хвилину приєднатися до двох негоціантів[1], які голосно розмовляли, й уваги, що прикувалася до них, уже ніщо не спроможне було відвернути.

Поміркуйте!

- Які емоції прагне передати автор в описі ярмарку?
- Які стосунки, на вашу думку, зароджуються між молодими персонажами повісті? Обґрунтуйте свої міркування.

III

Купці бідкаються, що погано продаватиметься пшениця, і запідозрюють, що тут замішана нечиста сила. Адже засідатель одвів для ярмарку прокляте місце, на якому, хоч лусни, ні зернини не продаси. Бо в старому розваленому сараї поруч водяться чортячі штуки. Он учора волосний писар проходив пізно ввечері там, коли побачив у вікні на даху висунулося свиняче рило та й рохнуло так, що йому мороз пішов за спиною. Так і жди, що знову з'явиться червона свитка!

Батько дівчини не дослухав, що ж то за червона свитка, бо перевів погляд на дочку й парубка, що стояли спокійно, обнявшись і наспівуючи одне одному якісь любовні казки. Це розвіяло його страх і примусило повернутися до звичайної безтурботності.

---

[1] *Негоці́янт* — так у старовину називали купців, що займалися гуртовою торгівлею.

Батько нагримав на зухвалого залицяльника.

Парубок помітив у ту ж мить, що чоловік не дуже кебетливий, і в думках заходився будувати план, як би то схилити його на свою користь. Сказав, що знає, як його звати — Солопій Черевик, і сам представився: син його знайомого Охріма Голопупенка Грицько. Й одразу зізнався, що покохав Параску та хоче женитися. Солопієві завзятий парубок сподобався, тому й дав одразу згоду на сватання.

IV

Солопій радісно розказав дружині про те, що трапився достойний зять. Але та, довідавшись, що це *«той самий шибеник, який учепився до нас на мосту»*, і слухати не захотіла про сватання. Та ще й накинулася на чоловіка з лайкою.

Той тільки зітхнув тяжко й подумав про себе: *«Отуди до дідька! От тобі й весілля! Доведеться відмовити путящому чоловікові отак із доброго дива. Боже ти мій, Господи, за що така напасть на нас, грішних! І так багато всякої погані на світі, а ти ще й жінок наплодив!»*

V

Надвечір Грицько сидів засмучений коло свого воза, зовсім забувши про торгівлю. Адже старий Черевик передумав віддавати дочку. Але його й винуватити немає чого, бо це все штуки старої відьми, його жінки.

Аж тут знайомий циган[1] зголосився допомогти парубкові, якщо той дешевше продасть йому волів. Хлопець радо погодився.

VI

Черевикова жінка запросила на побачення свого давнього кавалера — поповича, поки в кума нікого немає дома: *«— Дурень мій подався на цілу ніч із кумом під вози, щоб москалі часом не поцупили чого»*.

Жінка Черевикова ласкаво підбадьорювала поповича, що боязко тулився коло тину; той виліз хутко на тин і довго стояв вагаючись на ньому, націлюючись оком, куди б краще стрибнути, і, нарешті, із шумом кинувся в бур'ян.

— Ото лихо! Чи не забилися ви, чи не скрутили ще, боронь боже, в'язи? — лепетала заклопотана Хівря.

— Цс! Нічого, нічого, найлюбезніша Хавроніє Никифорівно! — болісно й пошепки промовив попович, підводячись на ноги. — Крім хіба уязвленія від кропиви, цього змієподобного зілля, як казав небіжчик отець протопоп.

— Ходімо ж тепер до хати; там нікого немає. А я думала вже, Афанасію Івановичу, що на вас болячка чи соняшниця напала. Немає та й немає.

Хівря почала пригощати поповича, а той залицятися до неї. Та раптом почулося знадвору гавкання і стукіт у ворота. Хівря поквапно вискочила й повернулася бліда:

«— Ну, Афанасію Івановичу, ми попалися з вами: народу стукається купа, і мені вчувся кумів голос».

Вареник застряв у горлі поповичеві. Він сильно налякався, а Хівря наказала йому лізти на полицю під самою стелею, де було навалено всякого хатнього манаття. Опам'ятавшись трохи, попович скочив на лежанку й поліз звідти обережно на дошки. А Хівря побігла до воріт, бо стукали знову та ще дужче й нетерплячіше.

---

[1] *Цига́н* — в офіційних документах і пресі вживають термін «ром».

Поміркуйте!

- Якою постає грізна Хівря в цьому епізоді?
- Що у вас викликало сміх?

VII

А тим часом циган тихцем почав здійснювати свій план. Несподівано на ярмарку скрізь пішла чутка, що десь між крамом з'явилася червона свитка. Бабі, що продавала бублики, привидівся сатана у вигляді страшної свині, що безперестанку нахилявся над возами, начебто шукаючи чогось. Це швидко облетіло всі кутки вже притихлого табору; і всі вважали за злочин не вірити, дарма що баба з бубликами, пересувна крамниця якої стояла поряд з яткою шинкарки, уклонялася цілий день без потреби й виписувала ногами цілковиту подібність свого смачного краму. До цього долучилися ще перебільшені звістки про чудо, бачене волосним писарем у розваленому сараї, отож проти ночі всі щільніше тулилися одне до одного; спокій зник, і страх заважав кожному склепити свої очі; а ті, що були не дуже хоробрі й запаслися ночівлею в хатах, забралися додому. До таких належав і Черевик із кумом і дочкою, які разом із гостями, що напросилися до них у хату, і зчинили стукіт, що так перелякав нашу Хіврю.

Кум трохи випив, тому двічі проїхав своїм возом по подвір'ю, поки знайшов хату. Гості теж були у веселому настрої і без церемоній зайшли перед хазяїном. Хівря сиділа як на голках.

Кум почав пригощати компанію і частувати оковитою. Розхоробрившись, він заходився лаяти ярмаркове жіноцтво, яке нібито даремно тільки налякало всіх тією червоною свиткою.

Тут Черевик, якого давно вже розбирала цікавість, попросив кума розповісти історію про свитку. Той заопирався, мовляв, проти ночі такого не говорять, але таки взявся оповідати. Вигнали одного чорта з пекла за якусь провину. От чортові бідному так стало сумно, так сумно за пеклом, що хоч на гілляку. Що робити? Почав з горя пити. Отаборився в отому сараї, що під горою, і став той чорт такий гультяй, якого не знайдеш і між парубками. Од ранку й до вечора тільки й діла, що сидить у шинку. Його туди пускали, бо на ньому були шапка й рукавиці. Хто його впізнає? Гуляв-гуляв — нарешті дійшло до того, що пропив усе, що мав при собі. Мусив заставити шинкареві свою свитку.

Але попросив берегти її, бо через рік за нею прийде. Чорт зник, як у воду. Жид[1] роздивився гарненько свитку: сукно таке, що й у Миргороді не дістанеш! А червоний колір горить, як вогонь, аж не надивишся! От шинкареві надокучило дожидатися строку. Почухав собі пейсики та й злупив з якогось приїжджого пана мало не п'ять червінців. Коли це одного разу, надвечір, приходить якийсь чоловік і просить віддати свитку. Жид прикинувся, ніби нічого не знає. А вночі, коли жид молився, побачив усюди свинячі рила.

---

[1] *Жид* (від *гебрейськ.* імені *Юда*, що означає «славетний», «хваленний») — синонімічна назва євреїв у слов'янських мовах. Тепер під впливом російської традиції її вважають образливою, хоча раніше вона не мала негативного відтінку.

Тут справді почувся якийсь неясний звук, що дуже скидався на свинняче рохкання: усі зблідли... Піт виступив на обличчі оповідача.

— Що? — промовив злякано Черевик.

— Нічого!.. — відповів кум, трясучись усім тілом.

— Га! — обізвався один із гостей.

— Ти сказав...

— Ні!

— Що ж воно рохнуло?

— Бог знає, чого ми переполохалися! Нікого немає!

Усі злякано стали озиратися навколо й почали нишпорити по кутках. Хівря була ні жива ні мертва.

— Ех ви, баби, баби! — промовила вона голосно. — Чи вам козакувати й бути чоловіками! Вам би веретено в руки, та й посадити за гребінь; один хто-небудь, може, прости господи... Під ким-небудь ослін заскрипів, а всі й кинулися, як навіжені!

Це засоромило наших сміливців і примусило їх підбадьоритися; кум хильнув із кухля і почав оповідати далі:

— Жид обмер; одначе ж свині на ногах, довгих, як ходулі, повлазили у вікна й умить оживили його плетеними трійчатками, примусивши танцювати вище цього сволока. Жид — у ноги, признався в усьому...

Та свитки вже не можна було повернути скоро. Пана обікрав на дорозі якийсь циган і продав свитку перекупці; та привезла її знову на Сорочинський ярмарок, але з того часу ніхто вже нічого не купував у неї. Перекупка дивувалася, дивувалася та, нарешті, збагнула: мабуть, це винна червона свитка. Недарма, надягаючи її, завжди відчувала, що її душить щось.

Не думаючи, не гадаючи довго, кинула в огонь — не горить чортова одежа! Еге, та це чортів дарунок! Перекупка примудрилась і підсунула у віз одному чоловікові, що вивіз продавати масло. Дурень і зрадів; та тільки масла ніхто й питати не хоче. Е, недобрі руки підкинули свитку! Схопив сокиру й порубав її на шматки; зирк — аж лізе один шматок до другого, та й знову ціла свитка! Перехрестившись, поцюкав сокирою вдруге, шматки розкидав по всьому ярмарку та й поїхав.

Тільки з того часу кожного року, і саме під час ярмарку, чорт у свинячій личині ходить по всьому майдану, рохкає і збирає шматки своєї свитки. Тепер, кажуть, тільки одного лівого рукава бракує йому. Люди з того часу одхрещуються від того місця. Ось уже буде тому років із десять, як не було там ярмарку. Та нечиста сила надала оце засідателеві о...

Друга половина слова завмерла на устах в оповідача. Вікно брязнуло з гуркотом; шиб-

К. Брож. Ілюстрація до повісті М. Гоголя «Сорочинський ярмарок»

ки зі дзвоном повилітали геть, і страшна свиняча морда висунулася, поводячи очима, ніби питала: а що ви тут робите, добрі люди?

Поміркуйте!

- Що спонукає Хіврю так несподівано сміливо поводитися під час розповіді про свитку?
- Чи викликає у вас страх розповідь про містичну червону свитку? Чому?

VIII

Жах скував усіх, хто був у хаті. Кум із роззявленим ротом скам'янів. Очі його витріщилися, начебто хотіли вистрілити; розчепірені пальці нерухомо застигли в повітрі. Високий сміливець від непереборного страху підскочив аж під стелю і вдарився головою об перекладину; дошки посунулись, і попович із громом і тріском полетів на землю.

— Ай! Ай! Ай! — кричав один, повалившись із жахом на лаву й дригаючи на ній руками й ногами.

— Рятуйте! — горлав другий у розпачі, закрившись кожухом.

Кум, виведений зі скам'яніння другим переляком, поліз, корчачись, під пелену своєї дружини. Високий сміливець поліз у піч, хоч які були вузькі там челюсті, і сам закрився затулкою. А Черевик, начебто облитий окропом, схопивши на голову горщик, замість шапки, кинувся до дверей і мов несамовитий біг вулицями не чуючи землі під собою; сама втома тільки примусила його трохи зменшити свій біг. Серце його калатало, як ступа в млині, піт котився з нього. Знемігши, ладен уже був він упасти на землю, коли раптом почулося йому, що ззаду хтось женеться за ним... Дух йому перехопило...

— Чорт! Чорт! — кричав він у нестямі, потроюючи сили, і через хвилину без пам'яті повалився на землю.

— Чорт! Чорт! — кричало слідом за ним, і він чув тільки, як щось із шумом кинулося на нього. Тут свідомість відлетіла від нього, і він, як страшний жилець тісної домовини, лежав німий і нерухомий посеред дороги.

Поміркуйте!

- Як поводять себе персонажі твору, відчувши загрозу? Чому це викликає сміх у читачів?

IX

Два роми почули вночі якийсь крик і вирішили присвітити. Вони побачили, що на вулиці лежать двоє людей: чоловік і жінка. А на голові Черевика (бо саме він лежав) був черепок. Роми сміялися з його «шапки». Солопій та його дружина нарешті прийшли до тями.

X

Позіхаючи й потягуючись, Черевик дрімав у вкритій соломою кумовій повітці. Раптом він почув голос дружини, що просила вставати. Черевик, замість відповісти, почав вимахувати руками, наче б'ючи в барабан. Він ледь не побив жінку. А вона почала кричати, щоб ішов і хоч щось продав. Чоловік боявся, що з них тепер будуть сміятися. Черевик сказав, що хоче вмитися. Тут жінка схопила щось, зібгане в жмут, із жахом кинула його від себе... Це був червоний обшлаг від свитки! Чоловік налякався і подумав, що продажу сьогодні вже не буде.

«До Черевика підійшов високий циган і спитав, що продає.

— Сам бачиш, що продаю! — відповів Черевик.

— Ремінці? — спитав циган, поглядаючи на вуздечку, що була в його руках.

— Еге ж, ремінці, коли вже кобила схожа на ремінці, — відповів Черевик».

Він хотів був потягти за вуздечку, щоб підвести свою кобилу, та рука його з незвичайною легкістю вдарилася в підборіддя. Глянув — у ній перерізана вуздечка, а до неї прив'язаний шматок червоного рукава!.. Плюнувши, хрестячись і махаючи руками, він побіг від несподіваного подарунка й швидше за молодого парубка зник серед натовпу.

XI

Черевика зловили, бо думали, що він крадій і тікає. А потім перед його очима з'явився кум у найжалюгіднішому стані, зі зв'язаними назад руками. Його вели кілька хлопців і казали, що Цибуля теж крадій і шахрай, бо чомусь тікав. Пояснення чоловіка, буцімто поліз до кишені понюхати табаки та замість тавлинки[1] витяг шматок чортової свитки, з якої спалахнув червоний вогонь, тому й почав тікати, — нікого не переконували.

Черевика й Цибулю зв'язали докупи, подумавши, що це *«одного гнізда обидві пташки»*.

XII

— Може, і справді, куме, ти поцупив що-небудь? — спитав Черевик, лежачи зв'язаний разом із кумом під солом'яною яткою.

— І ти тієї ж, куме! Щоб мені відсохли руки й ноги, якщо я що-небудь будь-коли крав, крім хіба вареника із сметаною в матері, та й то ще, коли мені було років десять віку.

— За що ж це, куме, на нас напасть така? Тобі ще нічого: тебе обвинувачують принаймні в тому, що ти в іншого вкрав; за що ж на мене, білолаху, лихий наклеп такий: нібито в самого себе вкрав кобилу. Видно, нам, куме, на роду написано не мати щастя!

— Горе нам, сиротам бідним!

Тут обидва куми заридали схлипуючи.

— Що це тобі, Солопію? — спитав, увійшовши в цей час, Грицько. — Хто це зв'язав тебе?

— А! Голопупенко, Голопупенко! — закричав, зрадівши, Солопій. — Ось, куме, це той самий, про якого я казав тобі. От молодець! Ось бог мене побий на цьому місці, коли не висушив при мені кухля завбільшки майже як твоя голова, і хоч би тобі скривився.

— Що ж ти, куме, так не пошанував такого гарного парубка?

---

[1] *Тавли́нка* — коробочка для тютюну, переважно нюхального.

— Отак, як бачиш, — казав далі Черевик, обернувшись до Грицька. — Покарав бог, видно, за те, що завинив перед тобою. Прости, чоловіче добрий, їй-богу, радий би зробити все для тебе... Та що ж поробиш? У старій моїй диявол сидить.

— Я не злопам'ятний, Солопію. Якщо хочеш, я визволю тебе!

Тут він моргнув хлопцям, і ті ж самі, що вартували його, кинулися розв'язувати.

— За те й ти роби як треба. Справляй весілля! Та й погуляємо так, щоб цілий рік боліли ноги від гопака.

— Добре! От добре! — сказав Солопій, ляснувши руками. — Та мені так тепер зробилося весело, наче мою стару москалі забрали. Та що там думати: годиться чи не годиться так — сьогодні ж весілля, та й по всьому!

— Гляди ж, Солопію, через годину я буду в тебе. А тепер іди додому: там чекають тебе купці на твою кобилу й пшеницю!

— Як! Хіба кобила знайшлася?

— Знайшлася!

Черевик із радості остовпів, дивлячись услід Грицькові, що пішов собі.

— Що, Грицьку, погано ми зробили своє діло? — спитав високий циган парубка, що поспішав. — Воли ж бо тепер мої?

— Твої! Твої!

Поміркуйте!

- Хто рятує Черевика та його кума?
- Чи розкривається перед читачами таємниця дивних подій? А перед Черевиком? Чому?

XIII

Підпершись ліктем гарненьке підборіддячко своє, задумалася Параска, сама сидячи в хаті. Багато мрій снувалося навколо русої голівки. Іноді раптом легенька усмішка торкалась її червоних губок і якесь рідісне почуття зводило темні її брови, то знову хмарина задуми опускала їх на карі, ясні очі.

— Ну, а якщо, як не справдиться те, що говорив він! — шепотіла вона з якимось виразом сумніву. — Ну, якщо, як мене не віддадуть? Якщо... Ні, ні; цього не буде! Мачуха робить усе, що їй забагнеться; невже я не можу робити того, що мені хочеться? Упертості й у мене вистачить! Який же він гарний! Як чарівно світять його чорні очі! Як любо каже він: «Парасю, голубко!» Як личить йому біла свитка! Якби ще пояс гарячіший! Нехай, уже правда, я йому витчу, як перейдемо жити в нову хату. Не подумаю без радості, — говорила вона далі, виймаючи з-за пазухи маленьке дзеркальце, обклеєне червоним папером, що купила на ярмарку, і видивляючись у нього з прихованою втіхою. — Якщо зустрінуся тоді

де-небудь із нею — я їй нізащо не вклонюся, нехай вона собі хоч лусне. Ні, мачухо, годі вже бити тобі свою пасербицю! Скоріше пісок зійде на камені й дуб похилиться у воду, як верба, ніж я схилюся перед тобою! Та я і забула... Ану, приміряю очіпок, хоч і мачушин, як він на мене прийдеться!

Тут вона встала, тримаючи в руках дзеркальце, і нахилившись до нього головою, трепетно йшла по хаті, начебто боялася впасти, бачачи під собою, замість долівки, стелю з накладеними під нею дошками, звідки гупнув недавно попович, та полиці, заставлені горщками.

— Що це я, справді, ніби дитина, — скрикнула вона, сміючись. — Боюся ступити й ногою!

І почала притупувати ногами, чимдалі сміливіше; нарешті, ліва рука її опустилась і вперлась у бік, і вона почала танцювати, побрязкуючи підківками, тримаючи перед собою дзеркало й наспівуючи улюбленої своєї пісні:

Зелененький барвіночку,
Стелися низенько!
А ти, милий, чорнобривий,
Присунься близенько!

Зелененький барвіночку,
Стелися ще нижче!
А ти, милий, чорнобривий,
Присунься ще ближче!

Черевик заглянув у цей час у двері й, побачивши, як його дочка танцює перед дзеркалом, спинився.

Довго дивився він, сміючись із небаченої витівки своєї дочки, яка, задумавшись, не помічала, здавалося, нічого. Коли почув знайомі звуки пісні, — жилки в нього затрусилися; гордо взявшись у боки, виступив він наперед і пустився навприсядки, забувши про всі діла свої.

Гучний кумів регіт примусив їх обох здригнутися.

— Ото добре, батько з дочкою завели вже тут самі весілля! Ідіть же швидше: молодий прийшов!

При останньому слові Параска спалахнула яскравіше, ніж червона стрічка на її голові, а безтурботний батько її згадав, чого він прийшов.

— Ну, дочко! Ходімо мерщій! Хівря на радощах, що я продав кобилу, побігла, — говорив він, боязко оглядаючись на всі боки, — побігла купувати собі плахти та ряднини всякі, то треба, поки не повернулася, усе закінчити!

Не встигла переступити вона через поріг хати, як почула себе в обіймах парубка в білій свитці, який із купою народу дожидався її на вулиці.

— Боже, благослови! — сказав Черевик, складаючи їм руки. — Нехай собі живуть, як вінки в'ються!

Тут почувся галас серед народу.

— Я швидше лусну, ніж допущу це, — кричала жінка Солопія, що її, одначе, з реготом одпихав натовп народу.

— Не казися, не казися, жінко! — говорив розважно Черевик, бачачи, що пара дужих циган тримає її за руки. — Що зроблено, те зроблено; змінювати я не люблю!

— Ні, ні! Цього не буде! — кричала Хівря, але ніхто не слухав її: кілька пар обступили молодих і створили навколо них непробивну, розтанцьовану стіну.

Не встигла переступити вона через поріг хати, як почула себе в обіймах парубка в білій свитці, який із купою народу дожидався її на вулиці.

— Боже, благослови! — сказав Черевик, складаючи їм руки. — Нехай собі живуть, як вінки в'ються!

Тут почувся галас серед народу.

— Я швидше лусну, ніж допущу це, — кричала жінка Солопія, що її, одначе, з реготом одпихав натовп народу.

— Не казися, не казися, жінко! — говорив розважно Черевик, бачачи, що пара дужих циган тримає її за руки. — Що зроблено, те зроблено; змінювати я не люблю!

— Ні, ні! Цього не буде! — кричала Хівря, але ніхто не слухав її: кілька пар обступили молодих і створили навколо них непробивну, розтанцьовану

Сцена зі спектаклю «Сорочинський ярмарок». *Дніпровський академічний театр опери та балету*

Дивне, невимовне почуття охопило б глядача, коли б він побачив, як від одного удару смичком музики все повернулося, по волі й мимоволі, до одностайності та перетворилося на злагоду. Люди, що на їхніх похмурих обличчях, здається, вік не зринала усмішка, притупували ногами й поводили плечима. Усе кружляло. Усе танцювало.

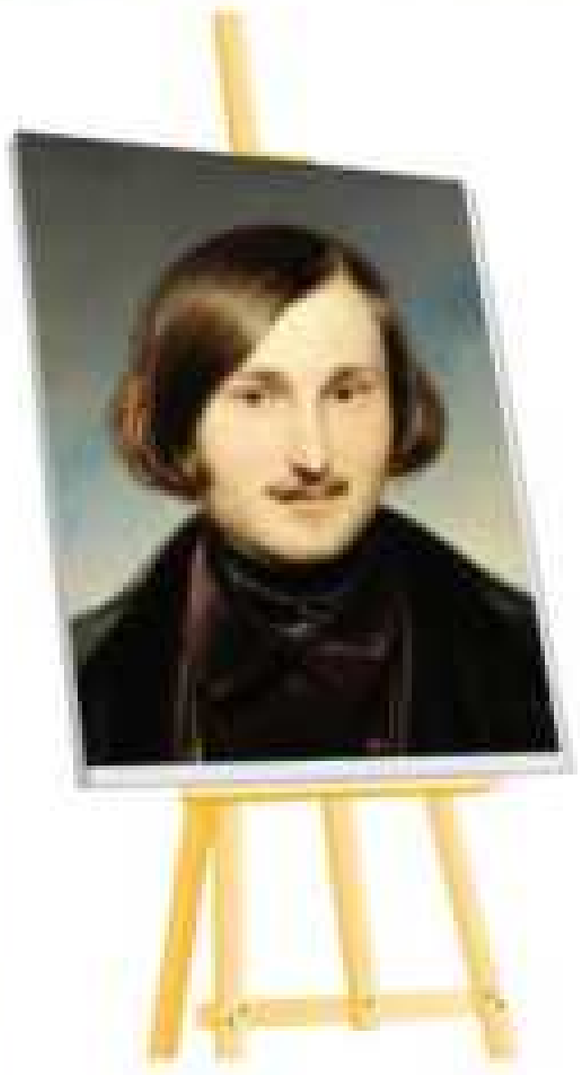
Грім, регіт, пісні чути було дедалі тихіше. Смичок завмирав, притихаючи й гублячи неясні звуки в порожняві повітря. Ще чути було десь тупання, щось подібне до гуркоту далекого моря, і незабаром скрізь стало порожньо й глухо.

Чи не так і радість, прекрасна й непевна гостя, відлітає від нас, і даремно самотній звук думає виявити веселість? У власному відгомоні вже чує він сум і пустелю та дико прислухається до нього. Чи не так і веселі друзі бурхливої та вільної юності, поодинці, один по одному, губляться по світу й покидають нарешті найстаршого брата їхнього? Сумно покинутому! І важко, і сумно стає на серці, і нічим допомогти йому.

(Переклад А. Хуторяна)

Поміркуйте!

- Які риси вдач Параски та Солопія розкриваються в XIII розділі? Чи змінилося тепер ваше ставлення до цих персонажів? Чому?
- Солопій не раз критично висловлюється про жіноцтво. Як ви думаєте, чому? Чи всіх жінок він недолюблює? А як ставиться до доньки?
- Які риси заважають Хіврі та Солопієві бути щасливими в шлюбі?
- А як, на вашу думку, складеться родинне життя Грицька й Параски? Обґрунтуйте своє передбачення.
- Процитуйте ліричний, комічний і філософський епізоди повісті, що вам найбільше запам'яталися.
- Чим вони вас вразили, зацікавили?
- Якими постають українці в повісті? Які позитивні й негативні риси нашого національного характеру підкреслює автор? Чи згодні ви з такими оцінками? Обґрунтуйте свою відповідь.
- Чому, на вашу думку, автор закінчує повість сумними роздумами про самотність, покинутість, адже загальний пафос твору веселий і життєрадісний?

Микола Гоголь (1809–1852) — геніальний, усесвітньо відомий український письменник-мислитель. Значною мірою завдяки саме йому навіть у найвіддаленіших куточках планети знають Україну, захоплюються її чарівною природою, національними характерами українців, нашими традиціями, фольклором і героїчною історією.

Майбутній майстер слова народився в *м. Великих Сорочинцях* на *Полтавщині* в родині поміщика середнього достатку й літератора Василя Гоголя-Яновського. Походив зі старовинного козацького роду, у якому були й видатні старшини, і шановані священники.

Виростав у батьківському маєтку Василівка (нині с. Гоголеве). Не так далеко розкинулося давнє славне село Диканька. Біля нього досі ростуть дуби-велетні, під якими нібито зустрічався з коханою Мотрею гетьман Мазепа. Той край овіяний легендами, повір'ями, історичними переказами, які збуджували уяву.

Батько письменника працював управителем маєтку поміщика Трощинського в с. Кибинцях. А ще був директором та актором місцевого театру. Дружив із письменниками, патріотично налаштованими дворянами. Микола зростав у пошані до козацької старовини, народних традицій, у середовищі творчих, культурних, передових людей того часу. Здобував освіту в елітній Ніжинській гімназії вищих наук. У навчальному закладі панував імперський, російський казенний дух. Але й тут М. Гоголь вивчав світову літературу, мистецтво, українську історію, збирав фольклор, упорядковував словник української мови, придивлявся до народного побуту, звичаїв і традицій. Юнак вирізнявся веселою, компанійською натурою, завжди вмів розсмішити однолітків чи захопити цікавою історією, грав комічні ролі в аматорському театрі. Наслідуючи улюблених авторів, почав писати вірші, поеми, п'єсу, навіть повість. Але користувався загальноприйнятою тоді в українських культурних колах російською мовою. А от жартівливі вірші складав по-українськи. Робив це так вправно, що товариші прозвали його «Римачем».

Жити для романтичного юнака означало стати кимось достойним і славетним, невтомно працювати заради людства, «задля щастя громадян». Тому якийсь час він мріяв присвятити себе юриспруденції, щоб боротися з «кривосуддям», але потім знайшов інший, ефективніший засіб для втілення своєї місії — слово.

Завершивши навчання, М. Гоголь подався підкоряти Петербург. Із цього рішення, очевидно, і почалася низка трагічних суперечностей у долі митця: щиро любячи Україну, він фактично назавжди добровільно залишив її.

Музей-садиба М. Гоголя.
с. Гоголеве
(раніше с. Василівка)

Перший петербурзький досвід виявився невдалим. У 1829 р. М. Гоголь видав під претензійним псевдонімом В. Алов поему «Ганц Кюхельгартен» — явне наслідування німецьких романтиків. І читачі, і критика книжку сприйняли скептично. Розчарований Микола скупив на останні гроші недопродані примірники та спалив їх.

Після даремної спроби стати актором М. Гоголь змушений задовольнятися роботою дрібного чиновника в різних відомствах. Однак упертий козацький нащадок не залишає намагань добитися успіху й визнання.

Як відомо, у цей час набуває популярності романтизм із його увагою до екзотики та фольклору. М. Гоголь радо підхопив цю традицію, адже ще такі свіжі, яскраві його спогади про рідний край, так ятрить серце ностальгія в чужому, непривітному місті. Отож у 1830 р. з'являється друком повість *«Басаврюк» («Вечір проти Івана Купала»)*. Нею він започаткував цикл повістей та оповідань *«Вечори на хуторі біля Диканьки»*. Обидві книжки викликали захоплення в читачів. Критики відзначали його талант гумориста, лірика в змалюванні природи й людських почуттів, його глибоку обізнаність з українською міфологією. Але митець намагався не просто захопити екзотикою, посмішити, розчулити публіку чи настрашити розповідями про чортів, упирів, русалок, відьом, чаклунів. М. Гоголь поставив перед собою мету — художньо осягнути й відкрити читачам суть української національної душі, самої людської природи, корені добра і зла.

Український світ М. Гоголя світлий, сонячний, енергійний, злитий із чудовою природою, веселий у радощах і святкових розвагах, пристрасний, ніжний, відданий, дещо наївний у стосунках, сміливий і непримиренний у боротьбі з темрявою.

Зло містичне й людське письменник представляє в образах чортів та іншої нечисті. Проте в цьому гармонійному, сонячному світі темні сили безпорадні, навіть смішні.

Усю енергію свого титанічного таланту М. Гоголь зосередив на тому, щоб показати читачам, вітчизняним та іноземним, споконвічний український шлях до щастя через любов і гармонію. Особливо яскраво ця мудрість розкрита в повістях «Сорочинський ярмарок», «Ніч перед Різдвом», «Майська ніч, або Утоплена».

Збірку «Вечори на хуторі біля Диканьки» відкриває повість ***«Сорочинський ярмарок»***. І невипадково. Адже це особливо веселий,

яскравий, запальний твір, який на повну силу розкриває український національний характер.

Сюжет повісті досить простий і традиційний. М. Гоголь почерпнув його зі спогадів свого дитинства, а також із народних сміховинок (анекдотів), вертепних дійств, комедій свого батька. Типові для української народної сміхової культури й персонажі: простакуватий, небайдужий до чарки селянин та його сварлива дружина, кум, дяк чи попович, молода закохана пара. Узвичаєна, як на той час, і манера викладу — розповідна, а не описова.

Переплетені мальовничі пейзажі, портрети, жваві діалоги, дотепи. Постійно пришвидшується темп викладу подій. Інтрига: автор пропонує нам загадки, які поступово, з розгортанням сюжету отримують несподівані відгадки (історія із червоною свиткою, панічна втеча Солопія нібито від чорта, а то насправді була теж перелякана Хівря). М. Гоголь демонструє справжні скарби живої народної мови (пристрасна, пересипана епітетами й порівняннями лайка Хіврі чи ніжні діалоги закоханих молодят), а також знання деталей українського побуту, звичаїв, традицій.

Картина українського світу, змальована в повісті, жива й упізнавана. Це завдяки тому, що митець уміло поєднує пафос ліричний і жартівливий.

Наскрізний художній засіб у творі — іронія, але не злостива, а добродушна, прихильна, жартівлива. Герої та героїні мають колоритні й екзотичні (надто ж для неукраїнського читача) прізвища й імена. Персонажі твору наївні та довірливі.

Іскринки гумору розкидано по всьому тексту. Пригадайте опис Черевикової кобили, веденої на продаж, *«сумирний вигляд якої свідчив про похилий вік її»*, чи зауважу про те, що жінка навчилася тримати Солопія в руках так, *«як він віжки своєї старої кобили»*, чи сцену, коли зв'язані куми, дорослі дядьки, почали голосити, схлипуючи, мов діти, та побиватися: *«Горе нам, сиротам бідним!»*

Основний конфлікт у повісті навіть не між добром і злом, а між добродушністю і злостивістю. Перша риса характерна майже для всіх персонажів (насамперед Солопія, Параски, Грицька), а друга — тільки для Хіврі. І благодушна громада легко долає слабосилу, безглузду й смішну Хіврину лють.

Що далі читаєш повість, то виразнішою стає її ідея: який же прекрасний і неповторний український світ! Так, він не ідеальний. Трапляються в характерах українців і сварливість, і надмірна поблажливість, довірли-

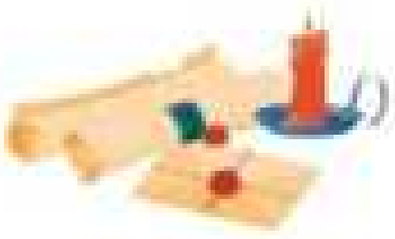

С. Якутович. Сорочинський ярмарок

вість і наївність, і гарячковість, і хитрість. Але, незважаючи на те, ці люди життєрадісні, щирі, веселі, самоіронічні, добросерді та працьовиті. Адже багатющий ярмарок із незліченною кількістю всякого товару — це результат невсипущої праці й умінь хліборобів і ремісників.

Споконвіку ярмарком називали велику торговицю, яку влаштовували періодично в певну пору року й на визначеному місці. Саме слово походить від німецького *Jahrmarkt* — річний базар. Цікаво, що з ним пов'язані українське *ярий (весняний, ранній)* і запозичене *маркет (крамниця)*.

Завдяки дуже вмілим і працьовитим людям, родючій землі та вигідному розташуванню на торговому шляху «із варягів у греки» Україна завжди славилася своїми розкішними ярмарками.

Ярмарок — особливе поєднання торгівлі та відлочинку, свята. Тут можна було продати чи придбати будь-який крам, поласувати смаколиками, послухати троїстих музик і кобзарів, уволю поспівати й потанцювати, зустріти давніх чи знайти нових друзів, а то й пару на все життя.

Справжній ярмарковий бум в Україні настав у XIX ст. Цьому сприяли поширення чумацького промислу та жваве заселення степових земель на півдні України. Зазвичай ярмарок тривав один день, але великі ярмарки — і сім днів, деякі навіть місяць.

Сорочинський ярмарок, що проходив останньої суботи й неділі серпня, не був ні найбільшим, ні найвідомішим. Але завдяки М. Гоголю прославився на весь світ. За радянських часів ярмарки спочатку заборонили (як «пережиток капіталізму»). Але згодом почалося їхнє відродження, і саме із Сорочинського ярмарку. Тепер він має статус національного, приваблює тисячі гостей і є справжньою родзинкою Полтавщини. Адже там можна добре скупитися, поласувати варениками та галушками й зустріти персонажів Миколи Васильовича Гоголя!

Сорочинський ярмарок.
Сучасна світлина

Поміркуйте!

- Чи доводилося вам побувати на сучасному Сорочинському ярмарку? Якщо так, то поділіться своїми враженнями.
- Знайдіть в інтернеті й подивіться репортаж із Сорочинського ярмарку. Чим вас вразив цей фестиваль? Чим він нагадує описаний у повісті М. Гоголем ярмарок?

Мистецькі діалоги

Повість «Сорочинський ярмарок» ілюстрували видатні художники різних епох. Українська тематика в реалістичній манері відтворена на полотнах художників XIX ст.: ***Костянтина Трутовського, Володимира Маковського***. Сучасні митці ***Сергій Якутович, Іван Сердюк, Олександр Лазаренко, Віталій Бараненко*** майстерно відтворили сюжети повісті М. Гоголя.

Завдяки динамічному й веселому сюжету, жвавим діалогам твір не раз переробляли для постановки на сцені. Найпопулярнішу з таких інсценізацій здійснив драматург ***Михайло Старицький***. На сценах багатьох театрів ідуть оперети й мюзикли за «Сорочинським ярмарком».

У 1939 р. режисер ***Микола Екк*** зняв перший український кольоровий кінофільм за сюжетом повісті М. Гоголя «Сорочинський ярмарок».

О. Лазаренко.
Сорочинський ярмарок

В. Бараненко.
На Сорочинському ярмарку

Поміркуйте!

- Розгляньте репродукції творів образотворчого мистецтва, уміщені в підручнику *(с. 153, 155, 156, 167, 169)*, та поділіться своїми враженнями. Робота якого художника, на вашу думку, найкраще передає колорит ярмарку? Поясніть свої міркування.

Читайте та досліджуйте!

Письменник Олесь Гончар стверджував: «Гоголь створив духовний образ України». Як ви розумієте цю думку? Доведіть чи спростуйте її.

Підсумуймо!

- Які епізоди «Сорочинського ярмарку» вам стали зрозумілішими після того, як ознайомились із долею і творчістю М. Гоголя?
- Визначте у творі експозицію, зав'язку, розвиток дії, кульмінацію та розв'язку, узявши до уваги суть конфлікту.
- Охарактеризуйте вдачі основних персонажів: Солопія, Хіврі, Параски й Грицька. За допомогою яких художніх засобів автор їх розкриває?
- Доведіть, що «Сорочинський ярмарок» — *романтична повість*.
- Який ще твір зі збірки «Вечори на хуторі біля Диканьки» ви хочете прочитати? Чому?

РЕАЛІЗМ В УКРАЇНСЬКІЙ ПОЕЗІЇ ТА ПРОЗІ

У другій половині XIX ст. з розвитком в Європі капіталізму та ринкових відносин посилився вплив науки, практичних знань, які приносять безпосередню користь, — економіки, фізики, хімії, географії, біології, медицини тощо. Закономірно, що й у мистецтві найпомітнішим напрямом стає ***реалізм***. У повсякденному мовленні слова *реаліст*, *реалізм* — це раціональний, практичний тип мислення на противагу ідеалістичному, мрійливому. А як виявився реалізм у літературі, ви довідаєтеся із цього розділу.

РЕАЛІЗМ ЯК МИСТЕЦЬКИЙ НАПРЯМ

Митці та доба

Реалісти, як і романтики, також змальовували світ, людей, але інакше. Властиво, що на кожну тезу попередників вони відповіли своєю антитезою.

Основні ознаки реалізму як напряму

- Якщо романтиків приваблювали насамперед ідеали, мрії, краса, минуле чи майбутнє, то реалісти зосередилися *на злободенних проблемах сьогодення*.
- *Реалістичний твір* — це результат спостереження за навколишньою дійсністю, її аналіз. Реалісти рішуче засуджували романтичні перебільшення, фантазування, ідеалізацію, містику тощо.
- Якщо романтики розкривали передовсім внутрішній світ людини, то для реалістів головне — дослідження *відносин людини та суспільства*, впливу суспільно-побутових умов на формування характерів.
- Романтиків приваблювала винятковість, а реалістів — *життєподібність*, змалювання життя у формах самого життя. Суть цього принципу точно розкрив один із

К. Трутовський.
Одягають вінок

найвизначніших майстрів реалістичного напряму, український письменник І. Нечуй-Левицький: «Реальна література повинна бути дзеркалом, у котрому б одсвічувалося правдиве життя, хоч і тонке, подібне до мрії...»

• Якщо романтики розглядали світ крізь призму символів, то в реалістів засобом відтворення і дослідження дійсності стає *тип*, тобто збірний образ-персонаж, у якому відображено суттєві риси, спосіб життя, цінності певної суспільної групи, а він при цьому залишається індивідуальністю. Отже, романтичний герой — винятковий, неповторний, а реалістичний — типовий.

• Природа для реалістів — насамперед тло, на якому відбуваються типові події. Її також відтворювали життєподібно, з точним копіюванням деталей.

• Якщо в романтичну добу найпопулярнішими були ліричні, поетичні жанри, то в реалістичну — *прозові, епічні*: оповідання, повість, роман; головну увагу у творі було зосереджено на подіях і поясненні їхніх причин.

Раціоналістичний тип мислення далекий для емоційної української душі. Тому в Україні реалізм мав *своєрідні ознаки*.

• Утвердився пізніше, ніж у багатьох інших народів, на межі 1850–1860-х років.

• Разом із реалістами в українській літературі аж до кінця XIX ст. продовжували творити письменники-романтики.

• У більшості реалістів час від часу з'являлися романтичні твори або романтичні мотиви. І навіть уже та обставина, що митець, незважаючи на всі перешкоди, писав українською мовою, свідчила про його національну романтику.

Мистецькі діалоги

Реалістичний стиль утвердився і в інших видах мистецтва, насамперед у живописі. Художники-реалісти прагнули відобразити звичайні сцени повсякденного життя, передати його буденність, створити точні й детальні зображення людей і предметів. Вони приділяли увагу деталям, світлу, щоб переконливо створити відчуття реальності. У такій манері працювали видатні художники-реалісти ***Опанас Сластіон, Микола Пимоненко, Ілля Рєпін, Костянтин Трутовський.***

М. Пимоненко. Сівокіс

Поміркуйте!

- Роздивіться репродукції картин К. Трутовського *(с. 170)* та М. Пимоненка *(с. 171)*. Поділіться своїми враженнями.
- Які ознаки реалістичного стилю ви в них помітили?

РЕАЛІСТИЧНА ПОЕЗІЯ

ПАВЛО ГРАБОВСЬКИЙ

Найпомітнішим, найпопулярнішим явищем в українській поезії цього періоду залишалася творчість Т. Шевченка. У поезії другої половини XIX ст. в українській літературі не відбулося чіткого переходу від романтизму до реалізму. Натомість поступово з'являлися окремі елементи реалістичного стилю: показ реалій своєї доби, картини із життя суспільства тощо. Ознайомтеся з творчістю відомого поета-реаліста того часу — ***Павла Грабовського*** та його віршем ***«Я не співець чудовної природи...»***.

Я НЕ СПІВЕЦЬ ЧУДОВНОЇ ПРИРОДИ...

Я не співець чудовної природи
З холодною байдужістю її;
З ума не йдуть знедолені народи, —
Їм я віддав усі чуття мої.

Серед ясних, золо́чених просторів
Я бачу люд без житнього шматка...
Блакить... пташки... з-під соловйових хорів,
Мов ніж, вража скрізь стогін мужика.

Нехай кругом розумний лад та втіха, —
Не здужа їх мій мозок осягти,
Бо скільки кривд, бо скільки всюди лиха,
Як хижий звір, братів гризуть брати.

Нехай людці, що до відхне́ння вдатні,
Співають нам на всякі голоси
Про райські сни й куточки благодатні, —
Де плачуть, там немає вже краси!

Нехай вони, кохаючись «на лоні»,
Мук забуття вишукують дарма,
Їх не заспать: у серця відгомо́ні
Озветься світ з турботами всіма!

Поміркуйте!

- Які враження справив на вас вірш П. Грабовського «Я не співець чудовної природи...»?
- Яку думку прагне донести поет?

Письменник-борець і страдник ***Павло Грабовський*** (1864–1902) народився і виріс у *с. Пушкарному* на *Сумщині* в сім'ї паламаря (помічника священника). Батько помер дуже рано, залишивши 5 дітей. Тому Павлусь із дитинства зазнав сирітської долі.

Навчаючись у духовній семінарії, юнак займався самоосвітою, багато читав, пробував сили в поетичній творчості. А також приєднався до підпільної народницької організації «Чорний переділ», поширював заборонену літературу, революційні відозви. За це 18-річного юнака було заарештовано. Відтоді все життя його супроводжували арешти, нагляд поліції, солдатчина, тюрми та заслання.

У дорозі на заслання в Сибір поет зустрів і покохав *Надію Сигиду* — учительку, яка теж відбувала ув'язнення за участь у народовольчому русі. Проте тюремне щастя молодих людей тривало недовго — Надію відправили на жіночу каторгу.

Для П. Грабовського Надія на все життя залишилася його Лаурою та Беатріче. Називав її рідною, щирою і святою, *«ясною зорею»*, *«музою»*. Уявляв в образі квітки, яку підтяли жорстокі косарі. Їй він присвятив свою першу збірку *«Пролісок»* і багато віршів. Навіть помираючи, попросив покласти в домовину пасмо її волосся, яке вона подарувала, коли вони розлучалися навіки.

Опинившись на засланні, поет написав гнівний лист-протест до російського уряду через сваволю тюремників. За це — знову арешт і збільшення терміну покарання, а потім заслання в найсуворіших закутках Сибіру.

Але навіть у каторжних умовах митець багато займається літературною діяльністю, робить переклади з багатьох мов, зокрема з німецької, англійської, французької, італійської, ознайомлює українських читачів із творами зарубіжних письменників — Дж. Байрона, Р. Бернса, Й. Ґете, Г. Гейне.

Поезія ув'язненого, але нескореного борця переповнена бунтарським, революційним духом,

Обкладинка першої збірки П. Грабовського

співчуттям до людей підневільної праці, сумом за Україною. Митець так окреслював своє життєве кредо: «Я закликаю і буду закликати земляків до праці на ґрунті українському, коло народу українського, у мові українській».

Головний герой у творчості П. Грабовського — народ з його важким життям.

Поетичну творчість митець сприймав як засіб «боротьби зі світовою неправдою», як сміливий голос «за всіх пригноблених і скривджених». Тому особливо рішуче поет критикував прихильників так званого «чистого мистецтва», які намагалися не помічати суспільних проблем, людського горя, несправедливості, натомість оспівували абстрактну красу природи, безтурботні картинки побуту.

Віршем ***«Я не співець чудовної природи...»*** П. Грабовський вступив у полеміку з такими митцями й висловив свої погляди на завдання поезії.

Насамперед він цінував красу не зовнішню, а внутрішню, тобто красу свободи, миру, людського щастя. Поет не відхиляв красу як таку, зокрема чарівність природи. Його обурення і гнів викликають *«людці»* — поети, що співають *«про райські сни й куточки благодатні»*, лукаво не помічаючи стогону та сліз свого народу. Сама ж природа без вільної, щасливої людини — холодна й байдужа. Тому не їй, а знедоленим народам П. Грабовський присвячує свій поетичний хист.

Пам'ятник П. Грабовському. *м. Валки (Харківщина)*

Підсумуймо!

- Перечитайте вірш і сформулюйте аргументи, які обстоює П. Грабовський у полеміці з прихильниками «чистого мистецтва». На підтвердження думки процитуйте відповідні рядки поезії.
- Вірш побудований на наскрізній антитезі. Доведіть цю думку. Які життєві явища протиставляє автор?
- Знайдіть у поезії епітети, порівняння, метафори, літоту. Про що свідчить використання цих художніх засобів? Чи автор байдужий до мистецької краси?
- Які ознаки реалістичного стилю є у вірші «Я не співець чудовної природи...»?
- Підготуйте виразне читання поезії.

Читайте та досліджуйте!

За QR-кодом послухайте афоризми й міркування П. Грабовського. Які з них, на вашу думку, зберегли злободенність до сьогодні?

ПРОЗА РЕАЛІЗМУ

Митці та доба

У другій половині XIX ст. бурхливо розвивалася українська реалістична проза. Серед її визначальних ознак — розкриття людських характерів, уміння виписувати художні деталі, різногранно розкривати морально-побутову, соціальну та національну проблематику. А найголовніше — потужний гуманістичний пафос: засудження людського зла, суспільної несправедливості, утвердження ідеалів свободи, людяності, демократії.

Реалістична проза — справжня енциклопедія, що докладно й майстерно ознайомлює з тогочасним життям різних верств українського суспільства.

Поміркуйте!

- Вам відоме оповідання І. Нечуя-Левицького «Вітрогон», яке розповідає про світ дитинства, про пізнання головним героєм Васильком довкілля та основ людяності, співчуття. Доведіть, що цей твір є реалістичним.

ІВАН НЕЧУЙ-ЛЕВИЦЬКИЙ

І. Франко назвав І. Нечуя-Левицького великим артистом (тобто митцем) зору, колосальним усеобіймаючим оком України. У кожному його творі помітні тонко й реалістично описані деталі природи, побуту, зовнішності та вдачі персонажів. Ви зможете в цьому переконатися на прикладі твору ***«Микола Джеря»***. Побачите, наскільки майстерно в повісті змальовано характери українців та українок XIX ст., які крізь віки доносять до нас справжні національні цінності рідного народу.

У творі докладно описано побут, звичаї українців, реалії життя XIX ст. Відведіть окремий аркуш у зошиті та створіть свій українознавчий словник. Читаючи повість, занотовуйте невідомі вам слова та знайдіть їхнє тлумачення. Скористайтеся для цього посторінковим поясненням слів у підручнику, а за потреби — електронними словниками.

МИКОЛА ДЖЕРЯ

Миколі Лисенкові

(Скорочено)

I

Широкою долиною між двома рядками розложистих гір тихо тече по Васильківщині невеличка річка Раставиця. Серед долин зеленіють розкішні густі та високі верби, там ніби потонуло у вербах село Вербівка.

Між вербами дуже виразно та ясно блищить проти сонця біла церква з трьома банями[1], а коло неї невеличка дзвіниця неначе заплуталась у зеленому гіллі старих груш. Подекуди з-поміж верб і садків виринають білі хати та чорніють покрівлі високих клунь[2].

По обидва береги Раставиці через усю Вербівку стеляться городи й левади, не одгороджені тинами (...). Понад самим берегом в'ється в траві стежка через усе село. Підеш тією стежкою, глянеш кругом себе, і скрізь бачиш зелене-зелене море верб, садків, конопель, соняшників, кукурудзи та густої осоки. (...)

У кінці села, коло самої Раставиці, стояла хата старого Петра Джері. Невеличка хата насилу світилася білими стінами через густий рядок верб. Коло хати ріс невеликий старий садочок. Вербовий частокіл до самого берега прийнявся і пустив од себе широке гілля; вербові кілки, колись густо повтикані в землю, стали високими вербами. Навіть вербова кошара й вербовий хлів уже прийнялися на вогкій землі й були напоготові розростися гілляками.

В. Орловський. Літній день в Україні

Була неділя. Сонце скотилося на захід. Починало вечоріти. За Джериною хатою, під старою грушею, на зеленій траві спав молодий парубок, підклавши під голову білу свиту. Чорна смушева шапка скотилася з голови на траву. Парубок підклав одну руку під голову, а другу одкинув на траву. Чорне волосся на голові, чорні рівні брови дуже виразно блищали на білій свиті. Запалене лице було гарне, але дуже молоде. Червоний пояс обвивався, наче гадюка, кругом тонкого стану. То був Джерин син, Микола. (...)

Чує він крізь легкий сон, що якась дівчина співає тонким голосом пісню. Та пісня здалась йому крізь сон якимсь дивом. Йому здалося, що він не спить і дивиться вгору на гілля. Зелений лист на груші став скляний. Він бачить через листя синє небо, бачить, як проміння сонця наскрізь пронизує кожний листок, як тихий вітер має[3] листом. Лист черкається об лист

---

[1] *Ба́ня* — тут: опуклий дах, що має форму півкулі; купол.

[2] *Клу́ня* — будівля для зберігання снопів, сіна, а також для молотьби.

[3] *Ма́яти* — тут: колихати.

і тихо дзвенить. Він чує, ніби той голос, та пісня ллється на нього зверху, з того листя; йому здається, що співає кожний листок, вимовляє навіть слова, і ті слова, той голос тихесенько сипляться йому на лице, на руки й груди, на саме серце. Він роздивляється той дивний лист і примічає на самісінькому вершечку груші якусь дивну птицю із золотим і срібним пір'ям. Птиця розпустила широкі крила, розпустила розкішний, як у павича, хвіст і співала та спускалася нижче по гіллі. Із золотих крил посипались огняні іскри, упали на ярий кришталевий лист, і лист ще краще задзвенів і заспівав укупі з птицею. Птиця спускалася нижче та нижче. Миколі заманулось її впіймати... Він простяг руки, а іскряна птиця знову пурхнула вгору на самий вершечок, тільки іскри посипалися на траву, на його руки, на щоки й запекли.

О. Лисенко. Ілюстрація до повісті І. Нечуя-Левицького «Микола Джеря»

Микола прокинувся — і все диво хто його зна де й поділося. Перед ним блищала зелена левада, мліла проти сонця чиста вода в Раставиці, а по другий бік річки в березі стояла якась кругловида дівчина, брала воду й співала пісні.

Микола вгледів її тонкий стан, сорочку з товстого полотна, червоне намисто на шиї; угледів її лице із чорними бровами. Дівчина витягла відро води коромислом[1], ухопила другим кінцем коромисла друге відро, жваво й проворно кинула коромисло на плече та пішла на згористий берег між рідкими вишнями. (...)

Микола впізнавав дівчину й не впізнавав: вона була не вербівська. Він глянув на той камінь, де вона стояла, і знову неначе побачив той гнучкий стан, те гарне, хоч і запалене на сонці, лице.

«Що це за дівчина? Де вона взялася в нашому селі?» — думав молодий Джеря, надіваючи шапку й перекидаючи свиту через плече. Він пішов до хати, а та пісня, а ті чорні брови не сходили в нього з думки.

Молодий Джеря перейшов невеличкий садок і поза хатою повернув на двір. На призьбі сиділа його мати, Маруся Джериха, уже немолода молодиця, бліда, з темними очима, із сухорлявим лицем. На Джерисі була спідниця з темної пістрі та сорочка з товстого полотна; у неї голова була заверчена намітkою[2]. Жовті старі чоботи були чорні по самі кісточки й тільки халяви ще жовтіли. Поруч із Джерихою сиділи чотири молодиці, позав'язувані здоровими хустками на високих очіпках.

---

[1] *Коро́мисло* — дугоподібна дерев'яна палиця для ручного перенесення вантажу, часто — двох відер на різних кінцях.

[2] *Наміт́ка* — покривало з тонкого серпанку, яким заміжні жінки зав'язували

Старий Джеря в одній сорочці стояв коло воріт, спершись на тин, і розмовляв з якимось чоловіком. Молодиці розмовляли та цокотіли, як птиці на дереві. Джериха розказувала десятий раз, як її син тієї неділі перший раз читав Апостола в церкві, як розгортав книжку, і як вийшов серед церкви, і як став, і як переступав з однієї ноги на другу, як засоромився і почервонів. Вона, очевидячки, була така рада, що в неї невеличкі темні та ясні очі так і крутилися на всі боки. (...)

Мати мріє про багату невістку для свого сина — Варку, дочку вербівського багатиря, молоду й моторну дівчину.

Джериха не вважала, що Варка була багатирка, а її син був убогий. Вона знала, що всі дівчата водили очима слідом за Миколою, а як він ішов вулицею, то вибігали дивитися на нього, аж перелази тріщали.

Сонце било промінням з-за причілка. Микола вийшов із вишника й попрямував до хати. (...)

У той час на вулиці між вербами затупотів кінь. З-за верби висунулася кінська голова, а за нею зачорніла висока шапка, зачервоніло повне лице з довгими чорними кудлатими вусами. Над воротями блиснули вирячкуваті неласкаві сірі очі. То був осавула[1]. Він їздив по кутку й загадував на паницину.

— Завтра чоловіки з косами на лан косити овес, а молодиці із серпами панське жито жати! — закричав осавула над самою головою в Джері, не знявши шапки й не поздоровавшись із людьми.

Кінь з осавулою посунувся далі повз ворота й сховався за вербами. Усі у дворі замовкли. Ніхто до осавули не привітався, не кивнув навіть головою. Микола тихо промовив:

— А бодай тобі зациплло! Кричить мов скажений, наче нам позакладало вуха!

Осавулин голос дав знати, що свято закінчилося. Молодиці встали з призьби, розпрощались і пішли з двору. Джериха встала й собі пішла в хату. Слідком за нею пішов і син. (...)

Світ вечірнього сонця заглянув у причілкове вікно й позолотив білу скатерть на столі, білу стіну з понамальовуваними червоними та синіми квітками в зеленому листі. Ті здорові квітки були набагато кращі від квіток, що малюють по стінах дівчата: їх малював Микола. Скраю на полиці, рядом із горшками, стояла дощечка з невеличким млиновим колесом і ступами. Микола зробив ту цяцьку кіскою[2]. Робота була така гарна, така чиста, колесо було так штучно зроблене, наче його зробив справжній майстер. Рядом із колесом лежали на полиці Миколині книжки: граматка, часловець і товстий Псалтир.

Микола вчився читати з великою охотою. (...)

Мати заводить із Миколою розмову про одруження з Варкою, але він відмовляється навіть слухати про неї.

---

[1] *Осавýла* — прикажчик у поміщицькому маєтку.

[2] *Кíска* — тут: різець, зроблений із коси.

Микола зняв із полиці скрипку і почав натягати струни. Ще малим хлопцем він зробив маленьку скрипочку й вивчився грати козачка. Тепер він уже став музи́кою, купив собі недорогу скрипку, підслухав усяких пісень у других музик і часто грав до танців дівчатам і хлопцям.

Микола направив струни, повів смичком — і жалібна пісня розляглася по хаті. Він почав веселого козачка, а сам смичок знову повернув на жалібну думу. Мати слухала, слухала, та й сама зажурилася.

— Не грай, сину, такої жалібної! У мене аж сльози навертаються на очі, — сказала Джериха.

У хату ввійшов старий Джеря, високий, тонкий, із сивуватими, довгими вусами, з нужденним, блідим лицем і смутними очима. Тяжка праця дуже рано зігнула його стан. Глибокі зморшки на щоках, на лобі, поморщена темна потилиця від гарячого сонця, грубі руки — усе це ніби казало, що йому важко жилося на світі. На його пальцях, навіть на долонях, шкіра так поморщилася та порепалася, ніби потріскалася на жару. На лівій руці всі пальці трусилися безперестану навіть тоді, як він спав. Скільки він вижав, перемолотив і перевіяв тими руками хліба на панщині за свій довгий вік!

Сонце тихо сідало за селом. Сім'я сіла вечеряти коло порога надворі. Батько й мати говорили синові, що восени треба їм шукати невістки, що вони стали старі, а панщина важка, податки великі. (...)

В. Орловський.
Урожай в Україні

Поміркуйте!

- Яке враження справили на вас перші сторінки повісті?
- Назвіть персонажів твору. Чим вони вирізняються? Які їхні сподівання?

У XIX ст. на території України багато селянських родин були кріпаками. Поміщик міг продати, обміняти їх на будь-яке майно, розлучити подружжя, батьків із дітьми. Кріпацькі родини мали відробляти панам-поміщикам панщину — примусові й безоплатні роботи на їхніх землях і господарствах.

Другого дня зійшло сонце, а Микола з батьком і матір'ю вже й пообідали. Батько з грабками[1] пішов косити панський овес, а мати пішла на панський лан пшеницю жати. Микола, укинувши в торбину шматок хліба на полудень, пішов на панський лан понад річкою. Поперед нього йшла купа дівчат із серпами. (...)

Микола догнав дівчат на перелазі й упізнав ту дівчину, що брала воду в березі: упізнав її гнучкий, тонкий стан, чорні брови, широкий лоб, кругле лице та дві товсті коси кругом голови, за котрими горіли на сонці червоні ягоди калини між зеленим листом.

Він тепер придивився, що в неї були темні, як терен, очі й довгі-довгі чорні вії. Вона глянула на нього й опустила вії на щоки; вії зачорніли на молодих щоках, як шовк. На дівчині була дуже бідна одежа: рукави на сорочці були ледве поцяцьковані полівкою та маленькими блідими зірочками.

Ту дівчину звали Нимидорою. Піп був сердитий на її неслухняного батька й надавав його дітям таких імен, що всі люди на селі ніяк не могли убгати їх собі в голову, а баба-повитуха ніколи не могла донести у своїй голові того йменння додому й губила його на поповому порозі.

Тій дівчині піп дав імення Минодора, а люди на селі звали її Нимидорою.

Як тільки Микола пристав до дівчат, усі дівчата заразом так і заспівали пісні, мов пташки весною. Разом із дівчатами заспівала й Нимидора. Микола впізнав її тонкий голос і чогось пригадав свій сон під грушею. На його серце полилася така радість, таке щастя, що він не бачив стежки під своїми ногами. Йому здалося, що разом із Нимидорою заспівала калина, заспівало синє небо.

Т. Ерхарт. Українка

Дівчата наздогнали ще одну юрбу женців, повернули з левади на шлях, зайняли постать[2] на панському лану. Микола став жати на своїй постаті поруч із Нимидорою. (...)

— Я родом із присілка Скряпчинців, — промовила Нимидора. — (...) Я і не пам'ятаю своєї матері: але як почну думати та згадувати, то мені здається, що моя мати була висока та чорнява, гарна з лиця, краща від усіх молодиць, скільки я бачила їх на світі, у доброму намисті, у червоній із торочками хустці на голові та жовтих сап'янцях. (...) Мій батько жив недовго й покинув мене сиротою. Мене взяв до себе дядько.

Я жила в дядька, доки підросла. Дядина моя була для мене дуже люта. Вона своїх дітей жалувала, давала їм гостинці, а мене все обми-

---

[1] *Грабки́* — пристрій до коси у формі невеличких граблів із довгими зубцями.

[2] *По́стать* — тут: смуга, ділянка горо́ду чи поля, що її, працюючи, обробляє один жнець, полільник тощо.

нала. Оце, було, її діти пустують, вона на них сердиться, а на мені зго-нить злість. Вона мене й лаяла гірше, і била гірше, ніж своїх дітей. (...) Ніколи я не носила нової одежі, ніколи я не мала нових кісників, нової спідничини; латана сорочка все, було, світиться на моїх плечах. (...)

Підросла я. Мене один чоловік найняв за няньку за три копи грошей та за сорочку на рік. Господи! Як я помордувалася з його малими дітьми. (...) Господи, як мені хотілося погуляти та побігати! (...)

Стала я дівкою і найнялася за наймичку в одного багатого чоловіка. Хазяїни були люди добрі, та не було мені вільного часу ні поспівати, ні потанцювати, ні сорочок хмелем повишивати. Од ранку до вечора робота та робота, а прийде ніч, упадеш на голу лаву та й заснеш як мертва. Тіль-ки почне на світ благословиться, хазяйка сама лежить, а мене будить корову доїти та до череди гнати. (...)

У Нимидори закапали сльози на сніп жита, на перевесло, і ті сльози наче вогнем упали на Миколину душу.

«Серце, козаче! — подумала Нимидора. — Твоє ласкаве слово, твої карі очі чогось ніби стають мені за матір, за брата, за все, за все, що було мені на світі найлюбіше, наймиліше». Нимидорі здалося, що їй стало легше на гарячому сонці чуже жито жати на одній постаті поруч із Ми-колою: неначе з неба повіяло тихим холодком зеленого гаю.

— Чи добре ж тобі, Нимидоро, тепер у Кавунів? — спитав Микола.

— Де вже воно буде добре в наймах! Кавун чоловік добрий, та зате Кавуниха дуже лиха; гризе мене, як іржа залізо. Як тільки Кавун лас-каво заговорить до мене, то Кавуниха зараз загне мені в батька-матір. І я боюсь його ласкавого слова, як огню. (...)

Поміркуйте!

- Торік ви ознайомились із народними наймитськими піснями. А зараз маєте нагоду наочно пізнати поневіряння сироти-наймички в ті часи.
  Яка з наймитських пісень, на вашу думку, найбільш суголосна з долею і пе-реживаннями Нимидори?

Настала осінь. Пан оповістив, щоб весілля справляли на селі заразом в одну неділю, а хто опізниться, то буде справляти другий раз через мі-сяць. Старий Джеря і Джериха знову почали вговорювати сина женити-ся цієї осені й слати старостів до багатирки Варки.

— Не хочу я сватати Варки, — сказав Микола, — бо маю собі дівчину на приміті. (...)

Перед Покровою Джеря із сином пішов до скрипчинського пана про-сити, щоб він згодився пустити Нимидору зі Скрипчинців. У Скрипчин-цях був свій пан, та ще й небагатий; він мав тільки один присілок і з ве-ликою неохотою пускав дівчат заміж у чужі села. Джеря просив, благав, але все те нічого не помогло. Пан сказав, що пустить Нимидору тільки тоді, як із Вербівки яка-небудь дівка вийде заміж у Скрипчинці. Микола

вийшов од пана ні живий ні мертвий; він пішов додому, не промовивши ні одного слова, ходив цілий день, опустивши голову. Якби міг, він, здається, задушив би пана своїми руками.

Уже прийшла осінь. На селі почалися весілля. У церкві вінчалося разом десять пар молодих. Нимидора стояла в церкві, а в неї сльози текли по лиці та крапали на намисто.

На Миколине щастя один скрипчинський парубок посватав вербівську дівчину. Скрипчинський пан згодився відпустити Нимидору. Уся сім'я в Джериній хаті наче ожила. Джериха готувалася до весілля. Нимидора наче знову на світ народилася (...).

У неділю після вінчання ішла із церкви Нимидора у квітках, у стрічках, з вишиваним рушником у руці, весела та щаслива. Кругом неї вилися дружки й співали весільних пісень. Просто із церкви вона пішла з дружками до батюшки, до пана, а потім до Джері. Як угледіла її Джериха, як побачила її рум'яне лице, високий зріст, то забула навіть на той час про багатирку Варку (...).

Увечері попід дворами їздив осавула на коні й загадував усім на панщину до току. Крик осавули дав знати людям, що весілля закінчилося. Усі почали розходитися, Джерина хата спорожніла (...).

Задумався батько, тяжко зітхнувши, задумався і молодий Микола, засмутилась і мати. Тільки Нимидора була щаслива: вона ніби знайшла свою рідну матір, свого батька, хату, бо для неї вже не треба було більше поневірятися в наймах у чужих людей.

— Лягаймо, невістко, спати, бо завтра треба вдосвіта вставати та на панщину поспішати, — сказала мати, стоячи перед образами й починаючи хреститися та молитися.

Поміркуйте!

- Що ви дізналися про родину Миколи Джері?
- Якими талантами сина гордяться його батьки?
- Який настрій панує в хаті Джері? Чому сім'ю щоразу засмучує поява панського осавули?
- Що, на вашу думку, віщує недільний сон Миколи під грушею?
- Як складаються його взаємини з Нимидорою?
- Чому батьки Миколи хочуть, щоб він одружився з Варкою?
- Як вони ставляться до Нимидори?
- Які почуття і переживання в родині Джері після весілля? Чому?
- Чи складеться щасливе родинне життя в Миколи й Нимидори?

II

Другого дня тільки-но зійшло сонце, а Джерина сім'я вже й пообідала, і вийшла на панщину; батько із сином пішли на панський тік молотити, а мати з невісткою пішли панські коноплі тіпати (...).

Микола молотив поруч із батьком.

— А що, музи́ко, вигравай ціпом після свого весілля! — жартували чоловіки з Миколою.

Микола глянув на незліченні скирти, задумався і спитав у батька:

— Нащо то одному чоловікові так багато хліба? Господи! Чи вже ж він поїсть оце все?

— Ти б, сину, мовчав. Дивися, он недалеко стоїть гуменний[1]; він почує та ще й панові за це викаже. Це ж відомий на селі викажчик.

— Коли б нам, тату, хоч десяту частку однієї скирти! Ото ми були б щасливі! — знову промовив Микола.

— Ой сину, мовчи лишень! Боронь, боже, як пан довідається про твої слова.

Микола замовк, а його думка не замовкла. Як він був парубком, такі думки й у голову йому не приходили; тепер він мав жінку, і як йому бажалося, щоб Нимидора була щаслива, щоб і він був щасливий і заможний та робив сам на себе, а не на чужих багатющих людей (...).

Минула зима. Настало літо, настали й жнива. Почалася спека. Жито, пшениця та овес — усе разом поспіло й присохло. Люди вкрили панський лан і хапали панське жито, а людське стояло на пні. На панському лану вже стояли полукіпки довгими стайками; на людському полі не видно було ні снопа.

Микола з батьком одбули три дні панщини, на четвертий пішли жати своє жито, незважаючи на те, що осавула звечора знову загадував на панщину, на згінні дні. Ті згінні дні, що вся громада повинна була одробляти — то за чередника, то за титаря, котрі були вільні від панщини, то за якийсь вигаданий паном шарварок, — пан одкладав на жнива, коли було й без того багато роботи. Людське жито вже сипалося, а осавула все загадував на панщину на панський лан, щоб хапати своє жито та пшеницю.

Микола, замість панського лану, вийшов на своє поле; він зустрівся з людьми й тих намовив жати своє жито. Тільки вони зайняли постаті, од панського лану на коні вже катав до них осавула.

— Чому ви не йдете на лан, сякі-такі? — крикнув осавула.

Усі мовчали. Микола обізвався:

— А тому, що ми вже відробили панщину.

— А згінні дні хіба забув? — знову крикнув осавула й налаяв Миколу.

В. Пилипець. Ілюстрація до повісті І. Нечуя-Левицького «Микола Джеря»

---

[1] *Гуме́нний* — організатор роботи на панському току.

— Згінні дні відробимо восени; он подивися лише! Наше жито вже сиплеться, через день, через два воно вже вклякне! — промовив Микола.

Усі женці стояли мовчки. У їхніх руках наче заклякли жмені жита та серпи — усі поглядали то на осавулу, то на Миколу.

Осавула замахнувся на Миколу нагайкою. Микола відскочив у жито, піднявши серп угору. Осавула круто повернув коня і поїхав на панський лан.

— Боже мій милосердний! — промовив старий Джеря. — Що ж оце ми наробили? Буде ж тепер нам! (...)

Од того часу пан мав на прикметі Миколу й звав його бунтарем. Осавула не раз кричав на Миколу, що він бунтує всю громаду в селі. Сам Микола дуже змінився: бувши парубком, він сміливо дивився всім в очі, був веселий, говірливий, любив часом пожартувати, а тепер він похнюпив голову, рідко сміявся, перестав жартувати, а часом, було, як кине на кого жартівливим словом, то ніби вогнем обпече. Він зненавидів свого пана (...).

Восени Нимидора мала вже дочку. Пішла баба-бранка до батюшки по молитву.

— Яке іменння дав батюшка? — спитала Нимидора в баби. — Може, і моїй дочці дав таке чудне іменння, як мені?

— Ні, дав іменння Любка, — сказала баба (...).

Настав великий піст. Одного вечора старий Джеря прийшов із панського току та й звалився; у нього нічого не боліло, але вся його сила хто його зна де й поділася! Тонка шия стала ще тонша, сухе лице стало ще сухіше, очі позападали дуже глибоко, а обидві руки по самі кісточки так трусилися, що він не міг нічого держати в руках. Важка робота виссала в нього всю кров. Він лежав на печі та все дивився на стелю, широко розплющивши очі. Пролежав він тиждень, навіть не стогнав, і лице його стало ніби припадати землею. (...)

У чистий четвер Джеря помер, та все наказував синові не зачіпати осавули, не зачіпати пана та робити мовчки панщину.

— Ти, сину, нічого не вдієш, а собі лиха накоїш. Пан оддасть тебе в москалі[1], — промовив Джеря та й помер, побитий лихою годиною. Важка праця виссала з нього всю силу. Уся його сила пішла на чужу користь, у чужу кишеню: на дорогі оксамитові сукні, на золоті сережки пані Бжозовській, на дорогі наїдки та напитки, на дорогі панські примхи та витребеньки (...).

Настали жнива. Хліб не дуже вродив. Пан почав знову одлічувать згінні дні та шарварки саме в жнива, а не восени. Микола намовляв людей не йти на ті згінні дні й мерщій хапати свій хліб із поля. Осавула розказав панові, що Микола Джеря знову бунтує народ. Бжозовський нахвалявся віддати Миколу в москалі. Та звістка дійшла до Джерихи.

— Сину, не зачіпай лиш ти осавули, не дражни пана! — благала мати Миколу. — Ти знаєш, що ми панщанні люди: пан зробить із нами, що схоче, і вволить свою волю.

---

[1] Так за часів московської навали називали в Україні солдатів.

— Як же його не зачіпати, коли він ніби знущається над нами. Я б радніший мовчати, але ми пухнемо з голоду, а він такий гладкий, що у свою шкуру не потовпиться.

— А що ми робитимемо, як він оддасть тебе в москалі? — сказала мати.

— Не діжде він того! — крикнув Микола, і його очі заблищали, неначе хто кинув двома іскрами, як у того вовка.

Микола вже був не молодий хлопець, а чоловік із довгими вусами, з міцним станом, широкими плечима та міцними руками.

Мати замовкла. Нимидора почала плакати. Миколу взяв за серце не жаль, а взяла злість. Він вийшов у садок, сперся на тин і довго стояв, поки не прохололи його голова й груди (...).

Одбули люди панщину, одбули вже й згінні дні, а все-таки не вижали панської пшениці до решти. Пшениця в пана вродила, як ліс, густа, як щит. Бжозовський зібрав людей та оповістив, що дасть жати за сніп, але давав дуже малий сніп. Микола не втерпів і вихопився перед паном зі словом, що люди підуть жати до графа (...).

Прийшов осавула й зачинив Джерю, Кавуна та ще чотири чоловіки в холодну[1] на висідку. У пана була думка й справді віддати Джерю і Кавуна в москалі.

Посиділи вони взаперті день, а другого дня їх випустили, бо треба було панську пшеницю дожинати. Пішов Микола із чоловіками додому та, ідучи, нишком змовлявся з ними. Вони знали вдачу свого пана й постановили втікати із села на далекі сахарні[2] (...).

Настав темний осінній вечір. Усе небо було засноване хмарами. Надворі було поночі, як у погребі. Джеря повечеряв із Нимидорою та матір'ю, сів коло стола й задумався. Мати полізла на піч і незабаром заснула. Нимидора розклала в челюстях огонь і сіла коло припічка прясти. Микола не зводив із Нимидори очей. Його темні смутні очі блищали в темряві. У нього на душі було так важко, так тяжко, що й Нимидорині брови не могли його розважити. Микола сидів, одягнутий у свиту.

— Чому це ти, Миколо, не роздягаєшся? — спитала в нього Нимидора.

— Кидай, Нимидоро, прясти. Іди сядь коло мене, я щось маю тобі сказати, — промовив Джеря дуже тихо, щоб не збудити матері.

Нимидора поклала гребінь на днище й сіла коло нього.

— Скажу тобі, моє серце, що на душі маю: я тебе, молоду, цього вечора покинути думаю. Я задумав цієї ночі втікати із села з Кавуном та ще із чотирма чоловіками.

Нимидорі неначе хто гострим ножем штрикнув у серце. Вона охолола, отерпла, зблідла й сиділа, мов нежива.

---

[1] *Холо́дна* — так називали приміщення при волосній управі для тимчасового утримання заарештованих.

[2] *Саха́рня* — так називали цукровий завод.

— Не бійся, Нимидоро, і не журися. Пан хоче нас оддати в москалі; як він нам обголить лоби, то ми тоді пропащі навіки; а тим часом ми втечемо на сахарні, перебудемо цей важкий час і знову повернемося. Може, воно якось перетреться, перемнеться та й так минеться.

— Ой, не кидай мене, моє серце, бо я пропаду! — несамовито крикнула Нимидора на всю хату неначе не своїм голосом.

— Цить! Не кричи й не тужи! Ти збудиш матір: ви наробите галасу, тоді я пропащий.

Нимидора підвелася з лави й знов упала на лаву, мов нежива.

— Я не навіки тебе покидаю; я зароблю грошей і знову повернуся.

— Коли покидаєш мене, то бодай ти покинув хліб їсти й воду пити! — промовила Нимидора без сліз, наче простогнала.

— Не проклинай мене, і не лай, і не плач! Ти думаєш, мені легко тебе покидати? Доле моя, щастя моє! — неначе простогнав Микола, ухопивши Нимидору в обнімок, і сам залився сльозами, як мала дитина. — Піду із села, бо тяжко мені жити; піду в ліси, піду в степи, піду в пущі й на гострі скелі, а панщини таки робити не буду й у москалі не піду. Піду втоплюся, об камінь розіб'юся! Нехай звірі розшарпають моє тіло, а я все-таки втечу. Усе одно мені пропадати! — сказав Микола.

— Що ж я буду у світі божому діяти сама з малою дитиною? — промовила Нимидора й почала гірко плакати. Вона тужила та голосила голосно, як тужать по мертвому, й аж побивалася на лаві.

О. Лисенко. Ілюстрація до повісті І. Нечуя-Левицького «Микола Джеря»

— Не плач, Нимидоро! У мене серце запеклось і без твоїх сліз. Мене нужда ізсушила, ізв'ялила, як холодний вітер билину в полі. Моє серце наскрізь ножем пробите. Знайди мені сорочки, знайди харч і бувай здорова! Як не вмру, повернуся і повернуся не вдень, а вночі постукаю в кватирку, а ти відчиняй двері.

— Пропаща я навіки! Боже милосердний! За що ж ти нас так тяжко караєш? Коли ж тебе дожидати додому?

— Тоді жди мене в гості, як виросте в тебе у світлиці трава на помості, — одказав Микола словами пісні, — а ти не ламай рук, не суши очей та доглядай матір і дитину. Як не вмру, то повернуся, ніде не дінуся.

Нимидора кинулася до колиски й схилилася, ніби впала на дитину.

— Серце моє, дитино моя! Ти й не знаєш, що зостаєшся сиротою! — плакала Нимидора, задавлюючи хрипкий голос у грудях.

— Нимидоро, годі голосити та плакати! Мене ждуть люди. Давай мерщій сорочки, давай харч і виряджай мене в далеку дорогу.

— Не йди! Переночуй хоч одну ніченьку дома!

— Не можна. Ми змовилися; мене ждуть люди. Завтра мене заб'ють у кайдани, тоді я пропащий навіки.

Микола вдягся в кожух, надів шапку, кинув у мішок скрипку, поклонився до матері, поцілував дитину і блідий як смерть, сумний, як осіння ніч, вийшов із хати. Нимидора вийшла слідом за ним.

— Прощайте, рідні пороги, де походжали мої ноги! Прощай, Нимидоро! Згадуй мене, моє серце, вірними словами та дрібними сльозами, а я тебе, доки живий буду, довіку не забуду.

Надворі було поночі. Ніч була темна, але тиха. Усе небо було вкрите густими хмарами, неначе чорною ріллею. Нимидора випровадила Миколу за ворота й насилу дійшла до хати (...).

Вербівці прямували навпростець межами наймати́ся на роботу в сахарні до Стеблева. А перед тим спалили панський тік із багатим урожаєм. Нимидора й мати тяжко переживали розлуку з Миколою.

Поміркуйте!

- Які зміни відбулися в характері Миколи після одруження? Що їх спричинило?
- Як ви думаєте, чому Микола не послухав останню батькову пораду? Про що це свідчить?
- Чому він із товаришами залишає домівку?
- Який вибір був у Миколи в цій ситуації? Чи зможе він невдовзі повернутися додому?

III

Микола з товаришами помандрував на сахарні в Канівщину, у Стеблів. Він ішов не великим битим шляхом, а через малі села понад Россю, невеликими дорогами, щоб не стрінуться з вербівськими людьми або й зі своїм паном. (...)

Утікачі стали до роботи в сахарні, господарями якої були німці-колоністи.

Між білими, чистими німецькими домнами, між зеленими вербами чорніли дві довгі казарми для бурлак[1]. Казарми були довгі, обідрані, з оббитими дощем стінами. Можна було подумати, що то кошари для овець, а не хати для людей. На кінці кожної казарми в кутку стояли здорові казани, замуровані в цегляну піч, де варили бурлакам їсти.

Минув рік після того, як вербівці втекли. Була неділя. У селі почали благовістити на службу, і дзвін голосно гув понад Россю, між скелями. У казармі коло довгого стола стояли й сиділи бурлаки. Між ними був і Микола Джеря. Він так помарнів і змінився на обличчі, що його трудно було впізнати. Блискучі карі очі наче погасли, лице постаріло,

[1] *Бурла́ка* — кріпак, що втік від свого пана.

рум'янець пропав, лоб став жовтий, як віск, шия поморхла. Тільки здорові жилаві руки з довгими пальцями та довгі вуса нагадували про давнього Миколу Джерю.

Вербівський пан Бжозовський дізнався, що багато його людей повтікали на сахарні. Він вирішив повернути їх додому, звернувся в поліцію. Вербівцям ледве вдалось утекти від переслідування. Їм довелося шукати інше містечко, де також були сахарні.

IV

Сахарні стояли за великим ставком, захищені глибоким ровом та городжені стіною. Шлях вився до великої мурованої брами; коло брами стояла сторожка для вартового. Бурлаки ввійшли в браму й побачили цілий невеликий городок. Перед ними була міська вулиця з мостовою, з тротуарами. Далі йшли довгі магазини, а серед майдану стояла прездорова сахарня, з одного боку на чотири поверхи, з другого — на п'ять.

Бурлаки дійшли до сахарні й почали розпитувати, хто приймає людей на роботу. Робітники показали їм на один дім, де жив посесор[1] тих заводів.

Посесор був єврей, Абрам Мойсейович Бродовський. Усі заводи належали одному дуже багатому пану, котрий жив за кордоном і рідко приїздив на заводи (...).

Вербівці стали на роботу в цій сахарні. Умови праці були жахливі, а їжа нестерпною. Якось багато людей отруїлися гнилою рибою, яку подали на обід, і померли. Серед них і вербівець Петро Кавун.

Після Кавунової смерті в посесора зостались його гроші за цілий місяць. Як настав обліч[2], вербівці почали нагадувати за ті гроші. Микола просив Бродовського віддати ті гроші йому; він думав передати їх у церкву на помин душі небіжчика (...).

— Ґвалт! То ти мене смієш лаяти? Ти думаєш, я не знаю, звідкіля ти? — крикнув Бродовський.

— А хіба не варт лаяти? Хіба ми не знаємо, як ви не додаєте грошей, годуєте нас собачим м'ясом або здохлятиною та пацюками? Знаємо, як ви приймаєте буряки від мужиків. Панські буряки важите, а мужичих і не важите, а приймаєте навмання, як собі хочете, а потім платите, скільки схочете. Знаємо вас! — І Микола неначе загарчав, ледве здержуючи голос і лайку в горлі (...).

Після цього заробітчани вирішили податися в степи. До них прибився жвавий і проворний бродяга Андрій Корчака. Разом вони пішли до Дністровського лиману, до Чорного моря, щоб пристати до рибальських ватаг у Бессарабії.

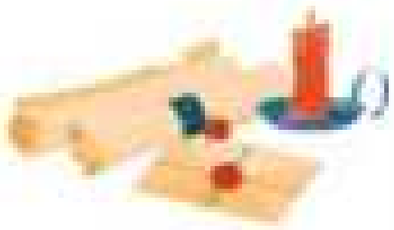
Поміркуйте!

- Як склалося бурлацьке життя Миколи та його побратимів? Чим відрізнялося воно від роботи на пана?
- Які обставини спонукали заробітчан постійно змінювати місце роботи?

---

[1] *Посе́сор* — власник узятого в посесію (оренду) підприємства.

[2] *Обліч* — розрахунок.

Назва місцевості Бессарабія (з рум. *Basarabia* — земля Бассараба) походить від однойменної волоської (румунської) династії. У XIX ст. до Бессарабії належали землі між річками Прут і Дністер, від Хотина аж до гирла Дунаю. Цю територію заселяли колоністи з європейських країн, тут не було таких суворих кріпацьких обов'язків і панщини, як в Україні. Територія Бессарабії була велика й малозаселена, потребувала робочих рук. Місцеве панство охоче брало в найми людей з усієї України. Найбільше українських заробітчан було на Аккерманщині (тепер — місцевість поблизу м. Білгорода-Дністровського). Панських селян тут не було, тому заробітчани приписувалися як міщани.

Аккерманська (нині Білгород-Дністровська) фортеця

V

Одного дня бурлаки примітили серед рівного степу високу синю смугу: то був високий бессарабський берег по той бік Дністровського лиману. Та синя смуга все наближалася до них, ніби висовувалася з-під землі. Уже було видно гори, укриті лісом, а між горами — глибокі долини та яри. Уже на горах забілів Аккерман із церквами й садками. Бурлаки зійшли на крутий берег над лиманом і стали над кручею: перед ними заблищав широкий лиман (...).

Бурлаки зосталися коло човна, а перевізник побіг на гору в Кривду, де жив посадський пристав, домовився з приставом, повернувся і сказав, щоб бурлаки готували по п'ятнадцять карбованців за припис до кривдянського посаду (...).

Над самим лиманом, на зеленій траві, між двома високими стінами молодого очерету, висіли чорні неводи на підтечах[1], повбиваних у землю. Довгі без кінця мережі[2] моталися на легкому вітрі, неначе жмути чорних шнурків, вимочених у смолі. Серед того павутиння неводів чорнів кухарський курінь: він був круглий, з низькими очеретяними стінками й дверцями, тільки без покрівлі. (...)

Кухар порався коло казанів. Забродчики лагодили неводи. Біля куреня стояв отаман Іван Ковбаненко; він був сам і хазяїном, й отаманом ватаги. Отаман був чоловік невисокий, але дуже широкий у плечах, з великою головою, із здоровими чорними вусами, із запаленим лицем і чорними блискучими очима. На ньому була проста одежа: широкі крамні сині штани, біла сорочка й чорна смушева шапка. Тільки червоногарячий гарний одеський пояс відрізняв його від простих рибалок, а гордий, сміливий вид і темні розумні очі виявляли щось хазяйське, отаманське. Він курив люльку, пускаючи дим одним кінцем рота.

---

[1] *Підте́ча* — кілки, на яких сушать неводи.

[2] *Мере́жі* — рибальські сіті.

— Ми шукаємо роботи й хочемо пристати до вашої ватаги, — промовив Микола до отамана, поздоровкавшись. (...)

— Приставайте, коли хочете. Половина наловленої риби буде моя, а половина ваша. Неводи мої, а харч будемо платити по половині.

Вербівці пристали до ватаги Ковбаненка. Їм сподобалася його справедливість і чесність.

Через кілька днів отаманова жінка та дочка вивезли возом харч для забродчиків. До отаманового хутора було недалеко навпростець, по перешпі та поза озером.

Мокрина знімала хліб із воза й клала на простелене на траві рядно, її чорні коси лисніли на сонці, мов чорні лиснючі гадюки, а червоне намисто ще побільшувало рум'янець на її щоках. Легкий стан гнувся, як тополя на вітрі, тоді як вона діставала хліб із воза й клала його на рядно.

— Позабирай у віз рибу та вези в місто на продаж, — промовив отаман до жінки. — А ти, Мокрино, зоставайся на хазяйстві.

— А хіба ж я не втраплю до го́рода чи що? — промовила Мокрина весело й дуже сміливо. — Нехай мати хазяйнують дома, а я трохи проїжджусь у город. Оце хочу набрати собі на новий керсет у крамниці.

— Про мене, їдь, — сказав батько. Він знав, що дочка поставить на своєму, коли того схоче, і не сперечався.

Мокрина поскладала на ряднині хліб і зирнула на рибалок очима, неначе блискавкою. Вона вгледіла Миколу, і все її лице до самих брів ніби зайнялося. Микола поздоровшав на чистому морському повітрі й покращав. Чорні брови, чорні вуса запалили серце молодої дівчини. Мокрина не бачила на своєму віку такого гарного бадьористого чоловіка, таких чорних брів, таких блискучих карих очей.

Микола глянув на її молоде лице й чогось пригадав Нимидору. Він неначе побачив її тутечки в степу, побачив ніби її всю до самих маленьких пружків лиця: побачив повний вид, чорні брови, навіть велику хустку на голові й червоне намисто на шиї з дукачем. Серед фабрицьких машин, серед фабрицького галасу він почав її трохи забувати, але тут край широкого моря, на вольному степу, на чистому повітрі в його серці знову прокинулося давнє щастя і навернуло сльози на очі.

«Дівчино-горлице! Коли б ти знала, якого жалю ти мені завдала!» — подумав Микола, глянувши на Мокрину.

Мокрина забрала рибу, проворно скочила на візок, мов степова коза, і поїхала додому понад озером. Микола довго дивився слідком за нею, як синів оддалеки на возі її керсет і чорніли коси на голові проти вечірнього сонця (...).

VI

Як минуло літо, отаман почав ділитися заробітком: узяв собі половину, а другу віддав грішми забродчикам. Улов був дуже добрий. Рибалки заробили чимало грошей і задумали погуляти. Вони всією ватагою пішли в Аккерман, посправляли собі нові свитки, а декотрі пошили сині суконні жупани, покупили ясні червоні одеські пояси, нові смушеві шапки (...).

Деякі з бурлак поставили хати й одружилися, забувши про свої родини у Вербівці. Та не таким був Микола Джеря. Він постійно сумував за Нимидорою, згадував її та мріяв повернутися в рідне село.

Мокрина з матір'ю продавала на базарі рибу (...) й прочула, що становий[1] готується тієї ночі набігти з десяцькими[2] на батькову ватагу й половити всіх бурлак. Вона покинула матір на базарі, пішки майнула до рибальських куренів і розказала про все батькові й Миколі.

— Ховайтеся, де хто знає! — промовив отаман. — Про мене — у степи, про мене — у комиші, про мене — на море, бо буде біда. Пересидьте якийсь час і знову повертайтеся на роботу, як минеться оце лихо.

Бурлаки розбіглись в очерети, як курчата в бур'ян од шуліки.

— Сідай, Миколо, у човен і тікай на море; закинь там кішку[3] та й стій, доки я дам тобі знати з берега, бо в очеретах небезпечно ховатися, — пошепки сказала Мокрина Миколі. — Я запалю вночі на березі багаття, і, як буду підкидати вгору головешки, тоді повертайся.

Микола кинувся до малого човна й став човном на морі за кілька верств од берега. Він бачив звідтіля, що люди на березі заворушилися, мов комашня, і припав ниць на дно човна: то набігла на курінь поліція.

День був гарячий. Сонце сипало полум'ям із високого неба. Микола зоглядівся, що в нього не було ні шматка хліба, ні краплі води. Йому схотілося їсти, а потім пити: у нього пересохло в горлі, у роті. Вода кругом човна ще більше дражнила його; печія і смага ще гірше пекли його в грудях, у горлі. Він ждав вечора, як свого щастя, поглядав на сонце, а сонце ніби стояло на одному місці й не ворушилося.

В одному місці, де небо сходилося з морем, де білів легенький туман, з'явилася чорна пляма. Та пляма все більшала швидко й все наближалася, неначе сунулася морем якась темна копиця, котра ніби росла та ширшала. Микола почував, що тихе море задвигтіло під човном, неначе хтось торкнув море з дна. Темна копиця стала ніби здоровою скиртою та все сунулася до берега. Тоненький край її заблищав проти сонця, неначе срібна каблучка. На небі раптом зашуміло й загуло, неначе сосновий ліс на вітрі, а чорна хмара так швидко росла та бігла, що можна було слідкувати за нею очима. З моря набігла хвиля з білими густими гребенями й почала ніби танцювати кругом човна.

Микола був уперше на морі. Його тверда душа трохи сполохалася, але його горе було важче від тієї хвилі. Він сидів на човні й сумно дивився на того звіра, що набігав на нього.

У море впало кілька здорових важких крапель дощу, а за ними разом несподівано загув страшний вітер, кинув човен угору, як трісочку. Посипався, як із решета, наглий краплистий дощ, а далі полив як із відра. Море застогнало й загуло, як сосновий бір у час бурі. Берег закутався в туман і дощ.

---

[1] *Становий́* — за часів Російської імперії начальник місцевої поліції.

[2] *Деся́цький* — найнижчий поліцейський чин.

В. Орловський.
Грозові хмари над морем

Сонце зайшло за хмари. Усе змішалося в одну мить і злилося докупи: і земля, і море. На морі стало поночі, і тільки вітер свистів, шипів і ревів, як звір.

Вода почала заливати човен. Високі білі гребені билися об дошки, підскакували вгору, перелітали через човен. Микола почав виливати воду із човна пригорщами.

А в той час на березі в курені сиділа Мокрина й дивилася на страшне море. У неї на душі похололо. Вона плакала, як мала дитина, і не зводила очей з того місця, де стояв на морі човен, доки небо відразу вияснилося, доки перестав вітер в одну мить, неначе втік із моря на степи, щоб нагулятися ще в степах досхочу на роздоллі.

Надворі разом стишилося. Швидко море з берега заблищало, усе вкрите білими гребенями по зеленій воді, як буває сінокос укритий довгими покосами. Сонце ясно блищало з-за хмари; небо над морем стало сизе, і на тому сизому небі заблищала пишна веселка. Вона обперлася одним дуже широким кінцем об море, а другим потяглася далеко за озеро, за плавні, у рівний широкий степ. Червоні, жовтогарячі й жовті веселчані смуги були такі яскраві, неначе горіли тихим полум'ям, а через широкий край веселки, розстелений, як павичевий хвіст, по морі, було ясно видко зелене море, білі гребені на хвилях, пофарбовані то червоним, то жовтим, то синім кольором веселки.

Мокрина нагледіла чорну цятку між білими хвилями та зраділа, як мала дитина. Вона ждала вечора й задумала, потаєнці від батька, одвезти Миколі хліба й води.

Тим часом до куреня повернувся становий із десяцькими. Вони дурнісінько блукали в очеретах і в осинягах, не знайшли бурлак і тільки змокли до самих сорочок. Становий поїхав у місто й поставив на варті десяцьких на всю ніч, обіцяючи навідатися з міста другого дня.

Надворі почало смеркати. Мокрина взяла тикву з водою, хліб і вареної риби й пішла буцімто додому, а тим часом вона зайшла далеко-далеко за крутий берег, знайшла легенький човник, сіла в нього й почала ждати, поки зійде місяць. Вона боялася поминути в темряві Миколин човен і виплисти далеко в море.

Зійшов червоний місяць. Мокрина вхопила весло й полинула на море.

Микола ввесь мокрий сидів на човні, мов дерев'яний. Він несподівано вгледів, що до нього наближається човник. Йому здалося, що то за ним гониться десяцький, і він підняв уже важке весло, щоб телепнути

його по голові, як трапиться між ними спотичка на воді, але запримітив, що в човні сидить дівчина. Червонуватий світ заблищав на її виду, на синьому керсеті, на білих рукавах.

— Це я! — тихо промовила Мокрина, і її легенький човник стикнувся з Миколиним човном.

Микола не йняв віри своїм очам: але чорні брови ясно чорніли на дівочому лобі, а рум'янець на щоках було знати навіть при місяці.

— Десяцькі зосталися коло куреня на варті на цілу ніч. Я знала, що в тебе немає ні шматка, ні скибки хліба, й оце привезла тобі хліба, води й риби.

І з тими словами вона поставила в Миколин човен тикву з водою, поклала хліб і рибу.

— Спасибі тобі, Мокрино! Яка добра в тебе душа! Чи пак батько знає, що ти тут? — спитав Микола.

— Ні, не знає й не знатиме, бо я йому про це не скажу. Хіба ти скажеш (...).

Микола здогадувався, що сміливa Мокрина привезла йому харчі неспроста, і не знав, що й казати Мокрині.

— Чи вже ж ти не боялася сама пливти човном уночі? — спитав Микола.

— Не боялася, бо знала, що тебе знайду. А з тобою мені не страшно. Чого ти такий смутний?

— Немає чого мені веселим бути.

— Ти, певно, покинув батька-матір десь далеко. Тобі жалко за своєю стороною, шкода батьків (...). Знаєш що, Миколо! Я тебе проведу в озеро через єрик в очерети. Там тобі буде безпечніше пересидіти лиху годину. Висмикни кішку та рушаймо в дорогу.

— А ти ж не наведеш на мене десяцьких? — з острахом спитав Микола.

Мокрина спалахнула якось уся, усім тілом. Вона палко промовила:

— Не на те я тебе люблю, щоб виказати або видати десяцьким.

Миколі стало ніяково, стало й жаль бідної дівчини, жаль її чорних брів і рум'янцю. Він трохи не вимовився, що жонатий, але як глянув на пишні дівочі брови, на молоде палке лице, на хисткий стан, то його слово несамохіть задержалося на язиці. Мокрина сиділа з ним поруч. Їхні човни черкалися боками. Він почував огонь од її гарячого лиця, і краса степової дівчини причарувала його на той час при ясному місяцеві, ніби краса русалки.

В. Пилипець. Ілюстрація до повісті І. Нечуя-Левицького «Микола Джеря»

Мокрина мріє про шлюб із Миколою, попри заборону батьків знатися з одруженим чолові-

ком. Вона не приймає парубоцьких залицянь. Та Микола так і не відповів їй взаємністю, не дозволила совість, подружня обіцянка й щира любов до Нимидори.

Поміркуйте!

- Як вербівцям удалося влаштуватися на заробітки в Бессарабії?
- Чим відрізнялася їхня робота там від праці на сахарнях?
- Якими рисами характеру вирізнявся Іван Ковбаненко? Якими були взаємини в його родині?
- Як ставиться Мокрина до Миколи?
- Які почуття виникали в Миколи під час спілкування із цією дівчиною? Чому він не відповів їй взаємністю?

VII

Нимидора сумувала та плакала за любим чоловіком. Від такого жалю вона захворіла, їй усюди ввижався Микола.

Мати перелякалася: вона подумала, що Нимидора притужила Миколу й що до неї літає перелесник[1].

Тим часом по всьому селі пішла чутка, що до Нимидори літає перелесник. Одна баба розказувала, що бачила на свої очі, як огняний змій упав у вивід над Джериною хатою. Молодиці балакали, тяжко зітхали й нараяли матері повезти Нимидору в монастир, до одного ченця. Про того ченця скрізь по селах пішла слава, що він виганяє з людей нечисту силу.

Стара Джериха вийняла зі скрині сувій полотна, узяла грошей, найняла в сусіда конячку й повезла Нимидору в монастир.

Нимидора сиділа на возі бліда як смерть і навіть не знала, що з нею робили.

Пам'ятник Нимидорі в с. *Стеблеві (Черкащина)*

У суботу надвечір вони приїхали в монастир і пішли до старого ченця, отця Зенона (...).

Після відвідування монастиря Нимидора одужала.

Зосталася Нимидора ніби вдовою. Узимку вона із свекрухою пряла панське прядиво, а влітку ходила на панщину. Вона віддала своє поле одному чоловікові наспіл на другу скибу. Минув рік, минув другий, про Миколу не було ні чутки, ні вістки. Нимидора розпитувала про нього на ярмарках, ходила по сахарнях: ніхто не бачив і не чув про Миколу. Уже поросли верби й вишні, посаджені Миколою над Раставицею, а Микола не приходив. Нимидора ніби відійшла, але все журилася і

[1] *Перелёсник* — містична істота чоловічої статі, яка, літаючи до жінок у вигляді вогненного змія, спокушає їх.

співала, сидячи зимою за гребенем, про милого, як він збився з дороги, повертаючись додому, як він «до іншої залицявся і од милої одцурався».

Десять год після того жила стара Джериха й на одинадцятому вмерла. Нимидора плакала за нею, як за рідною матір'ю. Поки була жива Миколина мати, Нимидора ніби почувала його дух у хаті; тепер у неї зосталась одна втіха — дочка Любка.

Любка росла, як у садку вишня. Вона була дуже схожа з лиця на Нимидору; у неї були такі темні очі, такі чорні тонкі брови на широкому лобі, такі довгі коси. Нимидора жалувала її, пестила й не давала робити важкої роботи. Любці минуло десять год, а вона вже пряла на рушники й готувала хустки (...).

Хто давно знав Нимидору, той тепер не впізнав би її, така вона стала бліда та худа; повні щоки висохли й позападали; блиск в очах погас; тільки один рівний стан не зігнувся навіть од важкої роботи. Нимидору ізсушила, ізв'ялила нужда, як холодний вітер зелену билину. Лиха недоля ізстарила її завчасу. Минула половина її літ, а вже здавалося, що Нимидора доживає свій вік.

Любка виросла й стала дівкою, гарною на все село. Нимидора заквітчала її, милувала, як рожу в садочку. Тільки що минуло їй шістнадцять год, а до неї хлопці стали слать старостів. Любку посватав гарний парубок, Олекса Чабаненко. Нимидора справила сиріт-ське весілля без батька й прийняла зятя в прийми у свою хату.

Після Любчиного весілля Нимидорі нічого більше не зоставалося на світі й ніщо її не цікавило (...). Щороку вона ходила до Києва в Лавру на прощу та все молилася за Миколу по київських монастирях, щоб він був живий і здоровий та повернувся додому хоч перед її смертю.

Минуло два десятки год од того часу, як пішов у світи Микола; уже пішов третій десяток, і Нимидора вже почала забувати його (...).

В. Пилипець. Ілюстрація до повісті І. Нечуя-Левицького «Микола Джеря»

Вона зовсім постаріла, та все виглядала Миколу. І померла, не дочекавшись...

VIII

Микола служив забродчиком у Ковбаненковій ватазі. Мокрина довго любила його та все давала гарбузи своїм женихам. Батько лаяв її, мати плакала, умовляла, та нічого не вдіяла. Мокрина вийшла заміж аж через кілька год, тоді, як прохололо її серце й Микола покинув Ковбаненка (...).

Довго служив Микола в забродській ватазі й заробив чимало грошей. Він поставив собі землянку, почав навіть хазяйнувати, але йому було

тяжко й сумно жити самому, і він пристав до товариства. Тим часом із Вербівки все втікали люди від лихого пана Бжозовського. Багато їх тинялося по сахарнях, багато пішло на заробітки до Одеси. Буваючи в Одесі, Микола стрічався з вербівцями й затягав їх до Ковбаненкової ватаги. Він розпитував про Нимидору, про свій ґрунт, про матір, а врешті й про пана Бжозовського. Він добре знав, що повертатися до Вербівки не можна, доки животітиме старий пан. Тим часом Бжозовський багато втратив своїх панщанних людей і почав їздити скрізь по сахарнях і зганяти їх додому. Чимало людей половив він і повернув до Вербівки, та ніде не знаходив Джері.

Він пам'ятав його кулаки, і на його грудях і досі ніби вогнем пекло те місце, де його вдарила мужича рука.

У той час в Аккермані настав становий родом із Київщини, знайомий і навіть приятель Бжозовського. Перебираючись із місця на місце, він забрів аж на Бессарабію і досвідчився, що в забродських ватагах багато вербівських утікачів. Становий налетів несподівано з поліцією і на Ковбаненків курінь, похапав багато вербівців і між ними й Миколу, їх усіх позабивали в кайдани й посадили в тюрму. Становий зараз дав знати Бжозовському. Бжозовський поїхав до Одеси, а потім і до Аккермана. У нього душа стрепенулась од пихи. Він був ладен утратити пів Вербівки, аби тільки помститися Миколі (...).

Та в той саме час вийшов царський указ, який скасовував кріпацтво. Мрія Бжозовського про суд над Миколою так і не здійснилася.

Пан Бжозовський мусив тьопаться назад до Вербівки, а бурлаки почали й собі лаштуватися в далеку дорогу. Вони поспродували, що мали, зібрали грошей, діждали теплих днів і весною розпрощалися з отаманом та й рушили в далеку дорогу. Тільки позоставалися ті, що поженилися вдруге при живих жінках. (...)

В. Пилипець. Ілюстрація до повісті І. Нечуя-Левицького «Микола Джеря»

Багацько сіл, багато міст в Україні минули бурлаки; багато неділь налічили вони в дорозі, доки прибилися до Вербівки. Садки цвіли й одцвітали, жито в полі знялося руном і пішло вгору, а вони все йшли та йшли, доки одного дня надвечір перед ними розіслалася на долині Вербівка. Усі бурлаки стали на горі й довго дивилися на рідне село. Вербівка зеленіла своїми вербами, садками, огородиною. Кожний шукав очима своєї оселі й хати; у кожного сльози наверталися на очі. Вербівка дуже змінилася. Село розрослося понад Раставицею. На низині в одному місці ніби виріс край села новий куток.

Бурлаки спустилися з гори й увійшли в село. З ними стрічалися люди, та все незнайомі, та все ніби чужі (...).

Микола пішов знайомою греблею. Верби по обидва боки греблі стали такі товсті, що їх трудно було обхопити вдвох. Він повернув переулком і вгледів свою оселю (...).

Микола прийшов до воріт і сперся на них, похиливши сиву голову та оглядаючи подвір'я. Де колись стояла повітка, там тепер давні вербові кілки стали товстими та здоровими вербами. Хата осіла й трохи перехнябилася на бік, на причілок. Вікна покосилися, двері понижчали й трохи ввійшли в землю. Тільки стіни біліли, як і колись давно. Старе дерево в садку посохло, а на його місці повиганялися молоді буйні яблуні та вишні.

Микола перейшов двір, рипнув сінешніми дверима й увійшов у хату. Молода молодиця поралася коло печі, а якийсь молодий чоловік стояв коло стола. Молодиця була ніби рідна Нимидорина сестра: така вона була схожа на Нимидору. У неї достоту були такі чорні брови, такі темні очі; тільки вид у неї був худіший, і вона була тоненька й утла, ніби захарчована ще змалку. Миколі здалося, що то була Нимидора в той час, як він ще сватав її і залицявся до неї.

— Добривечір вам! — промовив Микола, дивлячись на хазяїна й на хазяйку заплаканими очима.

— Доброго здоров'я! — обізвалася Любка й широкими очима глянула на Миколу.

Її широко розплющені темні очі, її голос, вид — усе так нагадувало Нимидору, ніби на нього через ті очі глянула Нимидорина душа, через той голос заговорила до нього сама Нимидора з того світу. Микола не вдержався, поцілував Любку й заплакав. Уся його тверда, міцна душа розтопилася, як віск на гарячому вогні, і розплилася слізьми.

О. Лисенко. Ілюстрація до повісті І. Нечуя-Левицького «Микола Джеря»

— Не впізнаєш батька, бо зроду його не бачила! — насилу вимовив Микола (...). — Усе померло, і сліду не зосталося. Марно перегоріло й перетліло моє життя, і тепер зостався тільки попіл, доки його не поглине свята земля.

Одначе Микола помилився: з нього не швидко став попіл. Він і сам недобачав, що в ньому ще тліє великий жар, як після спалених дубових дров (...).

Микола зостався жити при своїй дочці. Дітям спочатку було дуже чудно. Любка

першої ночі таки добре боялася: для неї все здавалося, що до них притарабанився волоцюга та може ще й лиха накоїти в хаті. Вона насилу звикла звати Миколу батьком. Він так і зостався для неї чужісіньким чоловіком за все його життя (...). І до кінця свого життя Джеря ішов проти панів: так вони багато нашкодили йому й скривдили його, занапастили його вік (...).

На старості літ Джеря любив довгими зимовими вечорами розказувати дочці й онукам, де він бував, що він бачив, у яких краях ходив, з якими людьми зустрічався. Діти слухали й засипали коло нього, на його руках.

Настали інші часи, настали інші люди. Джеря тільки згадував, як колись він жав із Нимидорою вночі при місяці, як людський хліб стояв незжатий, гнувся додолу й висипався, а люди на паніцині хапали серпами панський хліб. Тепер стало діло навереверт: на людському полі стояли полукіпки, а панський хліб стояв незжатий. Пани, у важку для селян годину, почали наймати зимою строкових на жнив'яний час за нікчемну плату й накладали велику пеню на того, хто пропускав у жнива дні. Стала знову маленька паніцина: це тоді завелись у польських панів відомі «порції».

Джеря вговорював людей не ставати на ті «порції», а сам перебрався на все літо у свій хуторець. Він був за пасічника й в інших пасіках, котрі стояли сливе суспіль по садках поблизу від його пасіки.

Був пишний, тихий літній вечір. Сонце стояло на заході. Старий Джеря сидів у своїй пасіці біля куреня зі своїми малими онуками. Біля пасіки росли яблуні й груші, посхиливши густе гілля в пасіку над вуликами. За пасікою зеленів маленький баштан. Довге гарбузиння вилізло на курінь і почіплялося по тину. На самому курені вгніздився здоровецький гарбуз, неначе виліз, щоб погріти своє біле черево на сонці. Джеря сидів на пеньку біля вогню і тримав на руках маленького замурзаного онучка. Біля нього сиділи дві дівчинки-онучки, а старший хлопець із батогом у руках стояв проти діда й не зводив із нього очей. Джеря був сивий, аж білий. Густі сиві брови низько понависали й закривали очі, а з-під них і тепер блищали темні, як терен, очі. Довгі сиві вуса спускалися вниз, а голова біліла, наче вишневий цвіт. Його вид і тепер був сміливий і гордовитий.

Любка принесла дідові харч у клунку й стояла під гіллям груші, схиливши голову та підперши щоку долонею. Дід дав онукам по огірку й розказував їм про далекий край, про Чорне море, про лиман. Діти слухали неначе якусь дивну казку та все розпитували діда про морську чудну та страшну рибу й про море. Мала дитина заснула на його руках. Уже сонце зайшло, уже ніби дрімота розлилася над густими садками, над густим лісом, а дід усе розказував, а діти все слухали, а бджоли гули, неначе гула гучними струнами кобза, приграваючи до чудової казки-пісні пасічника Миколи Джері.

Поміркуйте!

- Які почуття охопили Миколу, коли він повернувся додому?
- Чи змінився його характер під впливом обставин життя?
- Які цінності стали головними для Миколи Джері на схилі літ?
- Чи можна вважати, що його життя склалося щасливо? Чому?

Іван Левицький (1838–1918) народився в *с. Стеблеві* на *Черкащині* в сім'ї священника. Його мама й бабуся були простими сільськими жінками, не вміли ні читати, ні писати. Та знали багато казок, пісень, легенд, володіли народною мовою, життєвою мудрістю. Усі ці скарби щедро передали хлопчикові. А найголовніше — любов і співчуття до поневоленого рідного народу. Іван виростав серед селян, приятелював із місцевою дітворою. Будучи дуже спостережливим, уже з юних літ до дрібниць знав сільське життя з його радощами й бідами.

Його батько був людиною освіченою, досліджував історію, звичаї, традиції свого краю. Користувався в церкві українською мовою, хоча влада засуджувала таке «вільнодумство». Мав велику бібліотеку, яку змалечку син перечитав. Уже тоді хлопчик палко захопився літературою. А ще дуже любив рідні гористі краєвиди, мальовничі села над берегами річок Росі та Раставиці. Згодом зі зворушливою теплотою він описуватиме ці місця в багатьох творах.

Як і годиться синові священника, Іван пройшов усі щаблі духовної (церковної) освіти. Проте обрав для себе професію вчителя, а ще нелегку долю українського письменника. Більшість творів підписував псевдонімом *Нечуй*. Викладав, зокрема, й у молдовському місті Кишиневі. Тому добре вивчив Бессарабію. Свої спостереження і враження майстерно використав у повісті «Микола Джеря».

Митець зазнав традиційних для українського письменника переслідувань від імперської влади: його твори забороняли, часто звільняли з роботи, за ним установлювали жандармський нагляд. Але І. Нечуй-Левицький послідовно виступав проти суспільної несправедливості, визиску, проти зросійщення українців, чесно показував увесь трагізм безправ'я простої людини та красу й шляхетність її душі. Рішуче обстоював самостійність нашої культури та незалежність України.

Повість «Микола Джеря» прозаїк завершив 1876 р. Але видати зміг лише у Львові (за кордоном), бо російська цензура суворо забороняла дру-

кувати книжку. А повне, нецензуроване видання побачило світ аж через 90 років.

Жанр і стиль твору. За жанром *«Микола Джеря» — реалістична суспільно-побутова повість-хроніка. Повість* — середній за обсягом епічний твір. *Хроніка* (від давньогрецьк. *час*) змальовує життя персонажів від юних літ до старості в часовій послідовності.

Обкладинка до повісті І. Нечуя-Левицького «Микола Джеря»

А щоб розгледіти реалістичну манеру й суспільно-побутову спрямованість повісті, доречно порівняти її з романтичним «Сорочинським ярмарком». Обидва твори змальовують український сільський світ. Але зосереджуються на різних його гранях: М. Гоголь — на рідкісних, виняткових моментах свят, а І. Нечуй-Левицький — переважно на побутовому повсякденні, на аналізі суспільних конфліктів, формуванні характерів.

Українські реалісти не цуралися і *романтичних мотивів*. Помічаємо їх і в «Миколі Джері»: у піднесено-прекрасному вступному пейзажі Вербівки чи описі шторму на морі з підкресленням моторошної, але й манливої у своїй могуті стихії; у яскравих портретах молодих Миколи й Нимидори; у сцені їхньої першої зустрічі — коли казковий образ жар-птиці зі сну перетворюється на дівчину-красуню. Романтичний також мотив вірності закоханих, яку вони зберігають упродовж усього життя, долаючи всі випробування.

Але все ж виразно переважає в повісті *реалістичний стиль*. Зокрема, уже в портретах Миколиних матері й батька. Точні реалістичні деталі підкреслюють, які спрацьовані й убогі ці люди. Мати бліда та сухорлява, навіть у свята носить сорочку з товстого (неякісного) полотна й старі чоботи; у батька нужденне, бліде лице, глибокі зморшки, пальці на руках труситься безперестанку. Так само суто прагматичне бажання матері женити Миколу на багатій Варці. Значну увагу приділено реалістичному показові суспільної несправедливості, аналізу форм визиску кріпаків.

Ще деякі характерні ознаки стилю письменника І. Нечуя-Левицького:

- автор змальовує життя дуже докладно, неквапливо, смакує описами — пейзажними, портретними, інтер'єрними, тому начебто дозволяє читачеві відчути себе ніби всередині світу твору, як у віртуальній грі;
- часто використовує психологічні деталі, які через підтекст розкривають душевний стан, удачу героїв. Наприклад, утікаючи із села, Микола бере в дорогу не тільки найнеобхідніше, але й скрипку. Чоловікові слова про втечу Нимидора сприймає, як ніж у серці;
- письменник не зосереджує надмірної уваги на етнографічних описах, фольклорних мотивах і засобах (як то нерідко робили ро-

мантики). Але точно відтворює атмосферу того часу: побут (одяг, інтер'єри, знаряддя праці), суспільні відносини (між кріпаками та панами, бурлаками й посесорами, поліцією тощо). Особливо ретельно передає багату й мелодійну народну мову.

Поміркуйте!

- Доберіть і процитуйте приклади ознак стилю повісті «Микола Джеря».
- Поділіться з однокласниками й однокласницями найцікавішими записами з вашого українознавчого словника.

І. Нечуй-Левицький розкриває в повісті злободенний *конфлікт* — між нездоланним прагненням людини до свободи, справедливості, вільнолюбним українським національним характером і суспільством, що побудоване на жорстокому визиску й поневоленні.

Композиційно повість складається з 8-ми розділів. У ній дві основні сюжетні лінії (доля Миколи та доля Нимидори) із численними відгалуженнями (історії родин Кавунів, Ковбаненків, життя на сахарнях, у риболовецькій артілі).

Поміркуйте!

- Визначте основні сюжетні елементи твору (етапи розгортання конфлікту): експозицію, зав'язку, розвиток дії, кульмінацію і розв'язку. Подумайте, який саме епізод твору є зав'язкою: знайомство Миколи з Нимидорою чи його перша сутичка з осавулою.

Письменник докладно виписує український світ XIX ст. Це прекрасний край із неймовірно мальовничою природою, щедрою землею, працьовитими, сердечними та творчими людьми. Тут навіть вербові частоколи й хліви пускають коріння. Доглянуті городи, чепурні білі хатки, затишні церковці. А які красиві, щирі, совісні, наділені талантами до співу й музики юні Микола й Нимидора!

Розпочинається повість, як і «Сорочинський ярмарок» М. Гоголя, святковою ідилією. Але її брутально обриває осавула наказом іти на панщину. Так само згодом і весілля Миколи й Нимидори.

Цих людей, нащадків колись вільного й гордого козацтва, жорстоко визискують, зневажають їхню гідність, сприймають за худобу. Навіть весілля можна справляти тільки з дозволу пана.

У творі змальовані трагічні долі селян — гнівне оскарження світу рабства, кріпосницької системи.

Поміркуйте!

- Як склалася доля Нимидори?
- Які риси вдачі цієї героїні?
- Яке ваше ставлення до неї?

Автор доводить: людина в неволі страждає, деградує і передчасно гине. Разючий тому приклад — доля *Петра Джері*. Неволя зламала цього працьовитого, доброго чоловіка, висмоктала з нього всі життєві сили, позбавила здатності до опору. Він сам кориться несправедливості та весь час просить сина не ремствувати.

Але *Микола Джеря* зовсім інший. Його вдача — яскравий вияв козацького типу українського національного характеру. Спочатку це добрий, працьовитий, вродливий юнак, на якого задивляються всі дівчата. Він здібний до науки й водночас скромний. Має багато талантів: малює, різьбить, грає на скрипці. Це щира, вірна, романтична душа, здатна на високі почуття, про що свідчить знайомство з Нимидорою і глибоке кохання до неї.

Одружившись, він прагне будувати щасливу, заможну родину, але суспільство рабства, несправедливості не дозволяє цього досягти. Тоді в душі героя спалахують лють і протест. Сутички з осавулою та паном свідчать, що Микола здатний не просто ремствувати, а й чинити рішучий опір злу.

Він — справжній козак, гордий і волелюбний. Для нього рабство — гірше смерті: *«Піду в пущі й на гострі скелі, але панщини таки робить не буду»*. Водночас каторжна доля бунтаря-утікача не перетворює його на жорстокого лиходія, що було б не дивно. У найскладніших випробуваннях Микола поводиться по-християнськи, не опускається до грабунків, а тяжкою працею заробляє собі на прожиття.

Багатство, красу його душі, а водночас зібраність, силу волі розкриває сцена прощання з дружиною. Нестерпний сум розлуки, відчай від того, що не може подбати про рідних, Микола мимохіть передає народнопісенними висловами. То співає-плаче його зранена душа.

Змальовуючи образ Миколи, автор майстерно використовує, зокрема, динамічний портрет, який поступово, із часом змінюється. Жанр повісті-хроніки якраз сприяє такому змалюванню.

Поміркуйте!

- Знайдіть у тексті та процитуйте портрети Миколи — юнака, а також після одруження, під час роботи на сахарні, у риболовецькій артілі, у літньому віці.
- Як змінюється герой? Що в його зовнішності та вдачі залишається сталим?
- Які художні деталі автор підкреслює в цих портретах?

Завдяки таким гордим і сміливим лицарям — захисникам свободи, як Микола Джеря, наша Україна впродовж понад півтисячолітнього імперського поневолення гідно вистояла й перемогла загарбників, здобула незалежність. Саме такі герої тепер мужньо боронять Батьківщину від московської навали.

Мистецькі діалоги

І. Нечуй-Левицький надзвичайно любив народні пісні, а також класичну музику, дуже добре знався на ній, управно грав на фортепіано. У багатьох його творах, попри те, що вони прозові, пульсують музична ритміка й енергетика, часто трапляються звукові о́брази.

А ось як описує свої емоції та асоціації на концерті І. Нечуй-Левицький: «Полилася класична музика. Почалася Бетховенова соната "Appassionata". Загриміли акорди, міцні, як сталь, дужі, глибокі, як море. Мелодії сиплються, переплутуються в якомусь хаотичному безладді. Сумно, темно. Думка спадає ніби в якусь темряву. Бачу якийсь хаос, ніби до сотворіння світу. Бачу, ніби кругом мене хвилюють збурені стихії. Не то море, не то земля. Небо червонувате. Хмари кров'ю облиті. Акорди клекочуть передо мною, ніби клекоче море, освічене червоним світлом... Акорди пішли в нелад — і спинилися, наче струни разом порвалися. А далі знову полилися вже дивні мелодії, співучі, глибокі, ясні...»

Поміркуйте!

- Перечитайте опис шторму на морі з повісті «Микола Джеря». Зверніть увагу, як у цьому пейзажі змінюються колірна та звукова гами моря, динаміка. Чим цей опис співзвучний з «Апасіонатою»?

Тож цілком закономірно, що повість «Микола Джеря» автор присвятив видатному композиторові, батькові української класичної музики, учаснику Київської громади ***Миколі Лисенку***. З ним І. Нечуй-Левицький підтримував дружні творчі зв'язки й листувався. Композитор присвятив другові композицію для фортепіано «Дві пісні без слів».

Своїм пейзажним, етнографічним тлом повість безпосередньо перегукується з малярськими полотнами одного з найвідоміших українських художників-реалістів ***Володимира Орловського*** (1842–1914). Малюванню в київській гімназії його вчив товариш Т. Шевченка Іван Сошенко. А сам Тарас Григорович сприяв здібному юнакові у вступі до Академії мистецтв. Найбільше захоплювали художника українські пейзажі та жанрові сценки. Він — неповторний майстер передання сонячного світла. Багато його картин побудовано на разючому контрасті холодної тіні та яскравого світла. У цьому мотиві вгадується зіткнення добра і зла у світі, прагнення до волі, щастя, що долає кривду.

2019 р. розпочалася робота над повнометражним фільмом «Джеря. А завтра була воля».

Кадр із тизеру до фільму «Джеря. А завтра була воля» *(реж. І. Правило)*

Поміркуйте!

- Роздивіться пейзажі В. Орловського, подані в підручнику *(с. 176, 179, 192)*. Знайдіть в інтернеті та послухайте «Пісню без слів» М. Лисенка.
- Знайдіть в інтернеті та перегляньте тизер до фільму «Джеря. А завтра була воля» *(реж. І. Правило)*.
- Які мотиви поєднують ці твори? Який із них найточніше втілює ваше бачення України XIX ст.?

Читайте та досліджуйте!

- Знайдіть в інтернеті та послухайте Сонату № 23, відому під назвою «Апасіоната», німецького композитора Л. ван Бетховена. Які ваші враження від цієї музики?
- Поміркуйте, чому її називають *«полум'яним потоком у гранітному річищі»*.

Підсумуймо!

- Які факти життя І. Нечуя-Левицького найбільше вам запам'яталися? А які зумовили написання повісті «Микола Джеря»?
- Порівняйте пейзажі, описані І. Нечуєм-Левицьким і намальовані В. Орловським. На яких художніх деталях акцентують письменник і художник?
- Хто з персонажів повісті вам найбільше сподобався? Напишіть його психологічну характеристику. Для цього проаналізуйте вчинки, мову, використайте цитати з тексту.
- Які особливості композиції твору «Микола Джеря»?
- Доведіть, що «Микола Джеря» — це соціально-побутова повість-хроніка.
- У яких словах із повісті найповніше втілено її ідейний зміст?

УКРАЇНА XIX ст. В СУЧАСНІЙ ЛІТЕРАТУРІ

ПЕТРО ЯЦЕНКО

Події з українського життя XIX ст. з його бурхливим розвитком промисловості та складними суспільними процесами художньо відображені у творах тієї доби.

А як жили та творили українські митці в задушливій атмосфері імперії в час тотальної заборони всього українського, ви дізнаєтеся з фантастичного роману *«Нечуй. Немов. Небач»* сучасного українського письменника *Петра Яценка* про Івана Нечуя-Левицького.

НЕЧУЙ. НЕМОВ. НЕБАЧ

(Уривки)

Розділ І. Механічне серце

1844, Київська губернія

(...) Мати повкладала спати молодших дітей і сама накрилася свиткою на долівці, поставила свічник поруч з Іваном. Він тримав у руках фоліант «Четьї Мінеї» — життя святих великомучеників.

— Читай мені, синку, читай, голубчику.

«Святий Іуст, римлянин родом, був воїном, — почав Іван. — Йому було чудесне видіння: у небі явився великий хрест, наче з кришталю. Іуст повірив у Христа й роздав усе, що мав, убогим. За наказом ігемона Магненція його схвачено, і перетерпів святий Іуст великі муки (...)», — Іван позіхнув. Побачив, що мати вже спить. У дальньому кутку кімнати сопіла нянька Мотря. Іван вислизнув із-під своєї накривки та навшпиньки прокрався до сіней. Вискочив надвір, там було темно, хоч в око стрель. Тільки з-під дверей до дідової майстерні падала жовта смужка світла.

Іван пошкрібся у двері, наче миша, і почув за ними рух, але двері не відчинилися. Тоді Іван легенько постукав — не було відповіді. Він постукав сильніше.

— Іване? Іди с-спати, бо різки дам!

— Я тільки хотів спитати...

— Що ти хотів? — Батько стояв на порозі в робочому фартусі та з общеньками за поясом. За його спиною Іван краєм ока помітив численні стелажі з інструментами, верстат та діда Стеха, що колупався в ньому.

— Парові машини — то від дідька! — вигукнув. — Вони на мануфактурі, я бачив! Вони забрали Васька, Марка та Настку!

— Ото дурне, — сказав батько, — м-машини — то від Господа. Вони врятують н-нас від в-важкої п-праці.

— Тату, а можна зробити чесну машину?

— Яку?

— Яка б робила все справедливим!

— Н-навчися арихметики с-спочатку, бевзю малий! — І двері перед носом Івана зачинилися.

Постоявши хвилю, Іван уперся ногами в стіну та з крехтанням підпер двері великою старою скринею, у якій зазвичай неслися кури.

(...)

Четьї Мінеї (церковнослов'янськ. *четьї* і від грецьк. *Μηναίος* — місячний) — християнські церковно-літературні книги, призначені для щоденного читання.

Вони містять сюжети із житій святих, тексти релігійного та повчального змісту, що розміщені за днем ушанування святих на цілий рік. Відомим автором таких книг наприкінці XVII — на початку XVIII ст. (історична доба Руїни) був *Дмитро Туптало* — духівник гетьманів І. Самойловича й І. Мазепи. У часи духовного поневолення та зросійщення ці книги сприяли збереженню української ідентичності.

Першодрук «Житій святих» (Четьї Мінеї). *1700 р.*

1859, Київ

— У вас, молодий чоловіче, очевидно, синдром Адамса–Стокса, до яких ще часто додають прізвище італійського ученого Морганьї. — Лікар Київського військового госпіталю мав сиву борідку й кругле пенсне. — Саме цим пояснюються ваші нечасті, але раптові зомлівання. Це добре, якщо хтось може ударити вас у груди й запустити ваше серце знову. Вам щастило досі, одначе, молодий чоловіче, якщо ви хочете таки закінчити духовну семінарію, стати батюшкою і дожити до сивини, вам доведеться погодитися на певне втручання у ваш організм. На щастя, завдяки розвитку науки в останні роки в нас з'явилася можливість допомагати таким хворим, як ви.

— Механічне серце? — Іван був блідим.

— Не зовсім. Це буде механізм, який допоможе вашому серцевому м'язу правильно функціонувати, — лікар усміхнувся. — З ним можна жити довго й не боятися серцевих нападів (...).

Іван вийшов із лікарні до парку, де гуляли хворі у світлих піжамах. Був травень, на клумбах квітли нарциси, тяглися до сонця братчики, мліли конвалії. За огорожею парку з гуркотом проїжджали бруківкою паромобілі. Іван поглянув на небо та глибоко зітхнув (...).

У палаті військового госпіталю Іван лежав, обплутаний мідними трубками, поміж великими прямокутними апаратами, зробленими із жовтого металу. Вони рівномірно гуділи й сокотали: обертали великі коліщата, нагнітали повітря в легені, контролювали тиск і кровообіг. Санітарка вийняла з носа й рота Івана патрубки. Поруч із ліжком Івана стояла група лікарів у білих халатах на чолі з лікарем Сєченовим.

І. Нечуй-Левицький. *Фотопортрет. 1870 р.*

— Як почуваєтеся, дорогенький? (...)

— Мені чомусь дуже... тихо.

— М-м-м, це тому, молодий чоловіче, що ви не чуєте биття свого серця. Не витримало операції. Довелося замінити механічним. Але не хвилюйтеся: ви будете жити майже так само, як досі. Кілька неважких процедур увечері... Ваші відчуття спочатку будуть не дуже звичними, це правда. Деяким пацієнтам я рекомендую заняття музикою. Знаєте, вона дає цей ритм: тадам-тадам-тадам-парам!

Поміркуйте!

- Яке враження справили на вас епізоди з дитинства та юності Івана Левицького?
- Як ця інформація доповнює ваше уявлення про умови, у яких зростав і формувався майбутній письменник?
- Що з описаного було реальним, а що є витвором фантазії письменника?

Розділ II. Галицькі опири

1861, Київ

(...) Іван вийшов на Володимирську гірку й прогулювався по доріжках у тіні, спираючись на парасоль. Дніпром пливли, часом подаючи гудки, великі пароплави. З лівого берега на правий і назад повільно курсували дирижаблі: один екскурсійний, солом'яного кольору, і чимало великих вантажних машин, що кидали під собою тіні, немов хмари. Над ними високо ковзали аероплани-етажерки, оснащені майже безгучними двигунами Стірлінга. Арочними мостами рухалися чорні локомотиви, тягнули коричневі вантажні вагони, повні вугілля та деревини, або пасажирські темно-зеленого кольору з вкрапленнями малинових фіранок. Опріч Івана, доріжками парку прогулювалися панни в капелюшках, довгих рукавичках і з парасольками, обрамленими білим мереживом.

Міський пейзаж. м. Київ. XIX ст.

Олександрівським узвозом із гуркотом котилися великі чорні парові шарабани із червоними номерами на табличках. У них під навісами на лавках статечно сиділи міщани, подорожуючи у своїх справах. За шарабанами вився їдкий запах мазуту, труба була позаду, водій сидів високо, спереду на приступках часом висіли, чіпко вчепившись, по кілька хлопчаків (...).

1862, Стеблів

...Іван, лежачи на ліжку, тягне обома руками важелі, що сполучені з металевим вантажем складною конструкцією на рамі — тросики, коліщата та противаги риплять. На вдих підносить вантаж, на видих — опускає. (...)

...Іван підійшов до вікна, розчинив стулки й подивився на сонце, що сходило. Воно освітлювало його голий торс. На грудях у лівій частині було вшито наче б кишеньковий годинник із жовтою кришкою з гравіюванням. Навколо було видно округлий рожевий шрам. Іван натиснув на кришечку — вона відкрилася. Він раптом схопив її та виламав разом із пружинкою. Під кришкою був отвір, замкова шпарина. Іван зняв із шиї хрестик-ключ, уставив у шпарину й кілька разів прокрутив: у його грудях сокотав прихований механізм.

Він підняв зі стільця шкіряну портупею, яка мала підтримувати його нове серце. Паски рипіли, коли він застібав її на латунні защіпки. Одягнувши, став схожим відразу на римського легіонера. Тепер навіть зовні

виглядав інакше: м'язи набули рельєфу від важких щоденних вправ.

...Кінчик пера торкнувся зошита, чорнило плавно перетікало на шорсткі ворсинки, залишаючи слід:

«Я тепер не Іван Левицький. У мене немає серця. Я навряд чи зможу кохати. Я людина-механізм, нечуй. Але не втратив свого життя і своєї мети. Тому таки ІВАН Нечуй».

Поруч із запискою сиділа на столі механічна бджола. Нечуй відклав перо, узяв бджолу та завів її ключем від серця — голівка комахи піднялася, крила розправилися, зробили кілька помахів — істота ніби потягнулася від довгого сну.

— Цхок! — сказав Нечуй.

Механічна бджола із шелестом знялася в повітря, зробила коло по кімнаті й вилетіла у відчинене вікно.

Надворі за нею, роззявивши рота, спостерігав пастушок, що гнав корів на пасовисько. На шиях худоби теленькали дзвоники.

* * *

— Діду! — Немає відповіді. — Діду Стеше! — Іван зайшов до майстерні та з подивом роззирався, ніби був тут уперше. Інтер'єр змінювався тут кардинально щокілька місяців. У дитинстві в дідовій майстерні панував запах мазуту та дьогтю, повсюди лежали великі й малі труби, гудів паровий токарний верстат, а на стінах, акуратно посортовані, висіли інструменти для обробки дерева й металу: лучкові пили, рубанки, фуганки, коловороти, напилки — великі й малі, обценьки, щипці, ковальські молотки, сокири, свердла, струбцини та стусла, ще чимало інших інструментів, вигадливих і не надто. Згодом дідо Стех разом із батьком захопилися електрикою, і вже чільне місце в майстерні посідали слоїки з каламутною рідиною, від яких тягнулися мідні дроти в плетеній ізоляції. Дідо чіпляв до них скручені з якогось спеціального металу спіралі, і вони раптом розжарювалися до гарячого, хоча й на мить не побували в дідовому ковальському горнилі. Майстерню тоді осявало червоне світло, неначе сонце сідало у вітряний день. Згодом, коли вже підросли Амвросій та Анна, дідо Стех захопився хімією та оптикою, змішував разом з онуками в темряві порошки, забавлявся з камерою-обскурою, виробляючи фотографічні картини, які, однак, зникали та розчинялися вже за чверть години. На зароблені ремонтами чумацьких возів гроші виписав із Франції латунного дрібновида найновішої моделі. Коли з дідової ласки Іван зазирав туди, то бачив живі клітини лусочок цибулі, розглядав моторошну твар нетлі та довгі лапки змореної гасовими випарами блошиці.

— А в блошиці також є серце? — питав у діда.

— Авжеж, має бути.

— А в бога вона вірує?

— Хто його зна… — Креслив щось дідо Стех на аркуші паперу.

— Певно, якщо вірує, то її бог теж маленький… — фантазував Іван.

Тепер майстерня виглядала знов інакше. Іван зі здивуванням розглядав розкладені на полицях віхті кінського волосся, потримав у руці щось подібне до шматка тонкої людської шкіри. Повсюди стояли баночки із засохлими фарбами й пензликами в них. Майстерня стала подібною радше до театральної гримерки, улаштованої в закутку великої промислової мануфактури з її паровими верстатами й механічними знаряддями.

Уже стривожений, Іван зазирнув за ширму, що стояла поруч із дідовим верстаком, і скрикнув (…): у кріслі, поклавши руки на бильця, сидів Тарас Шевченко, точно такий, яким бачив його два роки тому в Києві, у забитій людом вітальні чиєїсь квартири. Тоді від тисняви й застояного повітря Іванові стало погано, він покинув читання та вийшов надвір.

Поет сидів у модному сюртуку, був зосереджений і виглядав би як живий, якби не частина його черепа, що була знята й лежала поруч на верстаку. Під нею проглядав химерний механізм, наче у великого годинника, що показує не тільки час, але й фази Місяця, роки в різних численнях, а також релігійні свята… Іванові на мить здалося, що вуса Кобзаря ворушаться, а єдине око (на місці другого була лише чорнота) дивиться на нього вельми уважно.

— Правда, схожий? — Заступивши на мить світло, увійшов дідо Стех у робочому фартусі: як завжди розкуйовджений та жвавий. Тільки тримав спину вже не так рівно, як колись, вік і праця давалися взнаки. — Ховаю за ширмою, щоб людей не лякати. Анничка йому брови малювала. Амвросій коліщата точив… Лишилося ще на двійко-трійко місяців праці. Випросив посмертну маску (…) через пана Костомарова, а йому порекомендував мене пан Куліш, до якого написав твій батько. Ти маєш пам'ятати пана Куліша, бо ти як мав сім літ, то переписував йому обряди та пісні…

— Пригадую, дідусю, пригадую, — усміхнувся Іван.

— Возиться твій батько тепер зі школою для хлопських дітей. Він як відкриває її, як повчить дітей, так дідич під різним приводом закриває. І вже стільки літ вовтузяться, немов немає їм іншої справи: той відкриває — той закриває! Якби не твій молодший брат, я б і не знати що сам робив. Старий уже, зір потрохи слабне. Добре, що наробив собі вже окулярів із різними скельцями. — Дідо відсунув одну із численних шухляд, й Іван справді побачив там силу-силенну пенсне, розкладених у заглибленнях рядами. — Оті останні, бачиш, мають найгрубші скельця. То вже як матиму сто літ, то вдягну. Я тоді буду дуже кепсько бачити! Але то коли залежність зору від віку буде лінійна! Коли ж можна описувати її експонентою, то тут уже скельця дідові не поможуть.

— Діду Стеше… А втніть мені щось, аби боронитися від собацюр. Таке, щоб завжди носити із собою, а людей не страхати.

— А що собаки тобі? Чують нюхом залізяку? — Дідо засміявся переривчасто й дрібно. — Давай свого парасоля, щось придумаю. — І він

одягнув на перенісся свої скельця та, наче годинникар, заглибився в розглядання частини механізму Кобзаря. (...)

1866, Львів

Четверо чоловіків у чорних костюмах із білими комірцями внесли п'ятого та пожбурили (...) під яскраву жарівку. Чоловік трохи вдарився потилицею і негайно замружився від світла. Кілька рук схопило його за зап'ястя, литки, а одна гаряча рука схопила горло: Нечуй — се був він — вибалушив із переляку очі та захрипів.

— Де пульс? — гавкнув червонопикий чоловік із товстою шиєю, що тримав Нечуя за горло.

— Не чую! — зойкнув той, що тримав ліву руку. — Серце не б'ється!

Червонопикий розхристав Нечуєвого сюртука та розірвав сорочку на грудях: під ними була шкіряна портупея.

— Людська породо! — крикнув червонопикий. — Де твоє серце?!

— Не знаю, — прохрипів Нечуй. — Прийшли троє і забрали! Я думав, це сон!

— Безсмертні гравці! — тихо сказав хтось.

— Наші душі викрадено! — тонко зойкнув опир найнижчого зросту, решта обмінялися божевільними поглядами.

— Стривайте, та хто ви такі? — зойкнув уже Нечуй.

— Галицькі опирі ми, — вишкірився над його обличчям товстошиїй, — серцеві квартиранти!

— Хлопці, що ви тут поклали на столі! — до зали ввійшла панна Агнешка з тацею (...). — Ану приберіть і поводьтеся чемно, бо зараз усіх повиганяю на світло!

— Уже прибираємо, — сказав грубий опир, і Нечуя схопили та безцеремонно посадили на стілець. Ватажок опирів усівся поруч. (...) Він зазирнув Іванові в очі своїми маленькими зіницями. Його червона пика аж лоснилася від жиру. — Немає нам спокою. Раніше підкинув душу в чуже серце та й живи собі на світі, нічого не бійся. А тепер, гляди, і нас обдурили! Люди грають у свої ігри та хочуть використати нас — старих, як мамонти, опирів. А ми не дуже й тямимо, що до чого зараз у політиці... Ми рідко виходимо у світ, на ніц здичавіли!

— Перепрошую, пане, але мені видається, що у ваших словах небагато щирості, — Нечуй поволі приходив до тями. — Мене викрали просто з-під готелю! Везли в якійсь допотопній кареті з мішком на голові! (...) Стривайте, ви сказали, що ховаєте свої душі в моєму серці... А що тоді сталося з моєю власною? Де вона?

Площа Ринок. *м. Львів. 1865 р.*

Опир хитро подивився на Нечуя:
— Хто його знає, пане. (...)

Поміркуйте!

- Як автор роману пояснює виникнення псевдоніма Нечуй?
- Як живеться Іванові з механізмом замість серця?
- Які враження у вас викликала майстерня діда Стеха? Як йому вдається поєднувати свої захоплення та сан священника?
- Про яких фантастичних істот розповідає автор? Які емоції у вас викликає їхня поведінка?
- Про яких реальних історичних постатей згадує автор?

Розділ III. Немов

1868, Варшава

— Нам, будь ласка, дві кави по-віденськи, — сказав Панько Куліш офіціантові. Вони разом із Нечуєм усілися за столик вуличної кав'ярні, що мала назву «Гармата».

— Але мені, будьте ласкаві, не кладіть туди ані молока, ані цукру, — з усмішкою попросив Нечуй.

— Але, прошу пана, це вже не буде кава по-віденськи! — заперечив офіціант.

— Нехай це буде пісна кава по-віденськи, — Іван знов усміхнувся.

— А з твоїх творів і не скажеш, що ти релігійний!

Іван знов усміхнувся.

— Але з моїх творів не скажеш, що я люблю каву по-віденськи, — незворушно та дуже чемно зауважив Нечуй.

Бармен зарядив зернятами кави невеличку гармату, запалив ґнотика — і зброя вистрілила з бляшаного розтруба. Зерна із дзеньканням покотилися вниз до кавоварної машини, яка відразу ж задзижчала, загуділа, завібрувала, свиснула парою і нарешті з натугою виплюнула з краника дві порції каламутного напою просто в порцелянові горнятка.

Першу кав'ярню у Відні відкрив український козак і перекладач *Юрій Франц Кульчицький* у 1683 р.
Віденські звичаї кавування внесені до списку нематеріальної культурної спадщини ЮНЕСКО. За традиціями відвідувачі закладу обирають його для зустрічей із колегами або ж читають пресу за чашкою кави.

Пам'ятник Юрію Кульчицькому.
м. Відень (Австрія)

— Знамените місце, — зауважив Куліш. (...) Він примружився і помішав цукор у каві ложечкою. — Певно, цей фацет[1] теж з Археографічної комісії...

— Яка ще Археографічна комісія? — здивувався Нечуй.

— Конспіративна назва, але вона відбиває сутність. Це таємна служба імперії, що викрадає важливі документи. Правда, працюють там дурні, такі, як оцей... — У захопленого спостереженням шпика тим часом двоє хлопчаків витягнули портмоне.

За кілька хвилин офіціант поклав портмоне на столик, за яким сиділи Панько та Нечуй:

— Вибачте, панове, якийсь гаврош сказав, що ви це загубили...

Куліш подякував і під столом дістав із портмоне посвідку з гербовою печаткою.

— Ну от, бачиш! М-м-м... таємний агент із рідкісним прізвищем Сидоров! — Панько загорнув портмоне в серветку та влучно пожбурив до смітника. — Вони спостерігають за нами, і це багато про що говорить... А тепер ходімо. Погодуймо горобців! — Він підвівся.

Вони пройшли майже впритул до агента Сидорова, а коли були вже далеко, Нечуй краєм ока бачив, як той гарячково плескає себе по кишенях, а над ним стоїть офіціант в очікуванні розрахунку.

За рогом Куліш дав кілька монет двом хлопчакам, що мали діловий вигляд і були вбрані досить пристойно. Та щось у їхніх рисах видавало злодійкувату натуру.

— Ці горобці витягнуть зернята в кого завгодно й де завгодно! — відповів на запитальний погляд Нечуя Куліш. — Певно, це найкраще моє знайомство у Варшаві!

Вони спустилися до Вісли й прогулювалися набережною поміж чоловіками та жінками, що каталися на дерев'яних велосипедах, відштовхуючись від землі ногами.

Вулиця Маршалковська.
м. Варшава (Польща). 1867 р.

— Твій рукопис у них, — сказав Куліш. — Не вберіг.

— Агенти викрали мого «Джерю»?! — розгубився Нечуй.

— На жаль, я не встиг зробити копію. Але решту твоїх творів віддав до механічних переписувачів, про всяк випадок. Сподіваюся, ти зможеш відновити книжку по пам'яті?

— Спробую. Це нагода покращити її. Але що тепер буде?

— Комісія знала про наше листування, але вони думали, що ти просто один із моїх

[1] *Фацéт* — наруб'як, піжон (*польськ.*).

товаришів. Тепер же там прочитали твій рукопис і знають, що мають справу з письменником. Пан Юзефович розбирається в добрій літературі не гірше від мене (...). Голова комісії — інвалід турецької війни. Кажуть, йому нещодавно поставили механізм вірності від померлого губернатора Аннєнкова, якого цей механізм і доконав...

— Хіба можна встановити вірність механічно?

— Не дуже в це вірю, але російський цар упевнений, що так! Про всяк випадок я б не товаришував із людиною, у тельбухах якої є така штучка! — засміявся Куліш. Нечуй мимоволі поклав руку собі на груди. — Вибачте, друже, не хотів вас образити! — Куліш набув поважного вигляду та продовжив, удаючи офіційний тон: — Я готовий клопотатися перед галицькими видавцями щодо ваших публікацій у «Правді», пане Левицький. А як набереться їх досить, то можете розраховувати на книжку, пане Левицький. Бо те, що я читав, заслуговує, аби бути виданим! — Нечуй засяяв. — Хоча й потребує певної редакторської руки, — поспішив додати Куліш. Усмішка Левицького трохи зблякла.

Пригадайте!

Пригадайте історію написання і видання повісті І. Нечуя-Левицького «Микола Джеря».

Поміркуйте!

- Про яку реальну зустріч із П. Кулішем розповідає автор?
- Якими фантастичними деталями він її доповнює?

1868. Седльце

Іван, убраний у довгий чорний плащ, гуляв доріжкою міського парку. Переконавшись, що його ніхто не бачить, почав спочатку несміливо, а тоді все енергійніше копати ногами сухе шурхітливе листя, розшарпував його кінцем парасолі. Нарешті набирав у жменю і підкидав. Незчувся, як над ним нависла тінь. Донька губернатора верхи на своїй вороній коняці кружляла довкола й не зводила з нього очей, а Нечуй дивився

Т. Шевченко. Костел Святого Олександра в Києві

Т. Шевченко. Аскольдова могила

на неї знизу вверх і теж крутив головою, аж пішла йому обертом. Бачив красиве, ніби точене обличчя, гілки дерев і небо. Поверх зеленої сукні з неодмінним турнюром дівчина мала теплу камізельку на хутрі, а на маленьких ногах були кавказькі м'які чоботи-ічиги. (...)

Іван Левицький викладає словесність у місцевій жіночій гімназії. Його учениці в захваті від цікавих уроків. Старша донька губернатора Громеки просить навчити її української мови, а поки не вміє говорити як слід, називає себе Немов.

(...) Непривітна літня служниця провела Нечуя темним коридором, підсвічуючи собі гасовою лампою, розчахнула двері й упустила до великого, багато оздобленого кабінету. Гаряче палав камін, а в широкі вікна було видно добре доглянутий осінній сад. Біля бюрка, заклавши руки за спину, стояв худий чоловік у довгому чорному сюртукові, з невеликим видовженим обличчям, яке округляли пишні бакенбарди. Очі чоловіка були живі, а рухи сповнені енергії та експресії.

— Ми вас чекаємо, пане Левицький! — Він підійшов і потиснув Нечуєві руку. — Седлецький губернатор Громека. Але без церемоній називайте мене просто Степаном, мені так буде приємно! Прошу сідати! — Він показав на велике, оббите червоною шкірою крісло, яке чомусь на мить викликало в Нечуя острах.

До кімнати ввійшла Немов, убрана в легку повітряну сукню. Вона привіталася з Нечуєм посмішкою та кивком голови й стала біля вікна так, що світло чітко окреслювало її силует.

— Батько теж хотів вас бачити, і я не могла відмовити йому в цьому задоволенні!

— У мої обов'язки губернатора входять зустрічі з найрізноманітнішими людьми, — сказав Громека. — Але я полюбляю серед них людей саме творчих, бо вважаю їх сповненими вродженої шляхетності! Чудово, що Наталі домовилися з вами про заняття. Ми плануємо поставити «Наталку Полтавку» до тридцятиліття від смерті Котляревського, і щоб не довго думати, моя донька гратиме роль чесної дівчини Наталки! — Він засміявся. — А вам би я запропонував роль красеня Петра, що повернувся із заробітків. Пристаєте на цю пропозицію?

— Не можу повірити, пане...

— Я ж просив без церемоній, — Громека всміхнувся. — Донька вчитиме свою роль, а ви заразом допоможете їй із вимовою.

— В Україні ми звикли до зовсім іншого ставлення імперських чиновників. Хоч я багато чув про ваші статті та позицію, але не очікував аж таких подарунків!

— А в нас тут не така глибока імперія, а лише її край, — розвів руками Громека. — Такий собі острівець свободи в провінції. Тут можна висловлювати свої думки та ставити п'єси, які нам до вподоби. Але тільки поки я тут є губернатором! Тому прошу вас поспішити та взятися до діла ґрунтовно. Я залишаю за собою посаду режисера, але вас попрошу підібрати інших акторів, як маєте когось на прикметі. Репетиції будемо про-

водити в нашій залі — там є рояль. На все про все маємо два місяці. Мені хочеться, аби вистава стала подією. Декорації та костюми вже замовлено, місцевий оркестрик репетирує ноти!.. А тепер, доню, Іван до ваших послуг.

— Ходіть же зі мною, пане! — Немов з усмішкою взяла вкрай розгубленого Левицького за зап'ястя і вивела з кабінету. (...)

Поміркуйте!

- За яких обставин відбувається знайомство Івана з родиною Громеки?
- Чому Наталя Громека обирає для себе псевдонім Немов?

* * *

(...) Уранці Нечуй увійшов до свого холостяцького помешкання, скидаючи сюртук, та раптом завмер і позадкував. У його кімнаті сидів чоловік у військовому мундирі.

— Нечуй! Нечуй-вітер! — вигукнув незваний гість, побачивши Івана. — Легендарна квітка, яку може отримати лише незрячий! Мені дуже пощастило, що я таки знайшов вас!

— Якщо я Нечуй, то ти, виходить, Небач!

— Небач? — Тільки тепер Нечуй помітив, що одне око в прибульця закрите чорним скельцем, а сидить він у механічному кріслі. — Не лякайтеся, Іване Семеновичу. Це я мав би переживати, бо вже довгенько вас чекаю! — Юзефович солодко всміхнувся. — Як бачите, я не становлю жодної небезпеки.

— Хто ви? Що ви робите в моєму помешканні?!

— Я голова імперської Археографічної комісії з розшуку стародавніх актів. Ми знаходимо та зберігаємо різні раритети з усієї Європи.

— Але, даруйте, у мене немає для вас жодних раритетів, пане Небач!

— Зате в мене, пане Нечуй, є дещо справді цінне для вас! — Юзефович дістав із саквояжа фотокартку: — Упізнаєте?..

Нечуй схопився за груди та поволі сів у фотель[1], не зводячи погляду з фото. На ньому був слоїк, обплутаний механізмами.

— Що це?

— Не пізнаєте? Це ваше серце.

— Це моє серце? Воно у вас?! Звідки?

— Це довга історія, пане. Важливо лише те, що ваше серце зараз належить не лише вам і мені. Є ще одна сторона, яка має до нього свої претензії.

— Опирі?

— Саме так, пане Нечуй! І мені від них потрібна одна річ. Старовинна. Так би мовити, до колекції.

— Гаразд. А що вам потрібне від мене, пане Небач?

— Мені подобається хід ваших думок, Іване Семеновичу! — Небач із посмішкою погрозив пальцем: — Від вас, дорогесенький, мені потріб-

---

[1] *Фотéль* — широке крісло.

на лише роль кур'єра. Я б на місці опирів гостинно прийняв людину, у серці якої живуть їхні душі...

— Якщо я відмовлюся?..

Юзефович закусив губу, зітхнув і сказав:

— Я досі не можу забути, як натхненно ви співали оце... — І він замурмотів, заплющивши око та дригуючи рукою:

Сонце низенько, Лечу до тебе,
Вечір близенько, Моє серденько!
Спішу до тебе,

— Неможливо уявити, що таке може співати людина, у якої немає серця! Я розчулився, пане Левицький, хоч я старий солдат! У вас виразний драматичний талант!.. — Він зробив паузу та скрушно зітхнув: — Я сам родом із Полтавщини, мої предки були реєстровими козаками. Намагаюся допомагати землякам чим можу. Спитайте хоча б у вашого товариша Панька Куліша... — Юзефович під'їхав на кріслі до Нечуя та зазирнув йому в очі своїми живими світлими очима — тілом Івана пробіг дрож: йому видалося на секунду, що перед ним не російський чиновник, а старий монгольський хан у бойових обладунках, з проникливим поглядом. — Я би так хотів, щоб у вас була ваша душа... Ви ж магістр богослов'я, пане Нечуй, і розумієте всю важливість цієї субстанції.

Небач знову занурив руку до саквояжа та дістав звідти важкий мішечок, який дзенькнув, торкнувшись кришки Нечуєвого стола.

— Вирушайте цього літа Європою. Париж? Рим? Чому б ні?.. — Він загинав пальці: — А ще Прага, Відень, Мадрид, Берлін... Між тим завітьте до Львова та знайдіть мені гніздо галицьких опирів. Я черкну вам приблизну адресу. Можливо, вони якийсь час водитимуть вас за носа, вивчатимуть... Привезете папір мені — я відпущу душі опирів шукати собі інший сховок, а вам віддам чисте й майже незаймане серце... — Юзефович посміхнувся: — У ньому житиме лише одна душа — ваша...

Іван раптом штовхнув крісло з Небачем, скочив на ноги та схопив свою парасолю. Спрямував її кінець у груди Юзефовича:

— Тут револьвер! Забирайтеся! (...)

Поміркуйте!

- Хто такий Небач? За яких обставин Іван із ним познайомився?
- З якою пропозицією Юзефович звертається до І. Нечуя-Левицького?
- Якою була реакція письменника на спробу підкупу?

Розділ IV. Небач

1874, Київ

Кеб підкотив до будівлі Археографічного товариства та заїхав у подвір'я. Невдовзі Нечуй стояв у кабінеті Юзефовича, а обабіч нього стовбичили двоє кремезних агентів.

Київська контора Державного банку. *м. Київ. 1839 р.*

— Ви змусили на себе довго чекати, Нечую! — Юзефович посміхнувся, під'їжджаючи до Івана на своєму кріслі блискучою мармуровою підлогою. — Невже за понад чотири роки ви так і не спромоглися дістати документ, про який я вас просив?

— Я вам нічим не зобов'язаний, пане!

— Але ви таки взяли гроші!

— Не взяв, а ви їх залишили в мене. Вони й досі нерозтрачені, я можу їх повернути будь-якої години.

— Нам відомо про це, Нечую! — Небач від'їхав у кріслі до свого великого письмового столу. — Поки вас не було, ми зробили у вашому помешканні обшук. Справді, грошей ви не чіпали. А ще я побачив у вас цю кумедну забавку. — Небач дістав із шухляди механічну бджолу та поклав собі на стіл. — Не міг утриматися, щоби у вас її не позичити. Я помітив її ще в Седльці, але тоді не наважився попросити про цей подарунок. Люблю такі предмети. У них ніби сконцентрована технічна потуга людства! Усе, на що ми зараз здатні! (...)

— Але даруйте, цю річ зробив не імператор, а звичайний тринадцятилітній єврей! — заперечив Нечуй. (...)

— Скоро і ви, Нечую, зміните свою думку, даю слово... — Небач натиснув кнопку на столі — і з шухляди, що виїхала, дістав слоїк, у якому рівномірно пульсувало червоне серце. Небач постукав по ньому пальцем — і серце стало пульсувати швидше. Нечуй, було, смикнувся, але агенти негайно міцно схопили його за передпліччя.

— Переживаєте? — Небач посміхнувся. — І вони теж переживають... — Він показав на серце: — Опирі відчувають, що їхні дні лічені, а їхній міфічній могутності скоро настане край. Вони ж бо злегковажили приказкою, що всі яйця не можна класти до одного кошика, — Небач засміявся. — Я придумав спосіб, як їх знищити. — Він натиснув ще один важіль — двері кабінету розчинилися, увійшли четверо слуг. Вони несли клітки, з яких намагалися вибратися кіт, сова, кажан і миша.

— Я не можу вбити душі, хоча мені дуже цього хотілося б, — сказав Небач, і здалося, що чорне скельце його окулярів зблиснуло. — Але я вчиню ще гірше! Зараз я зупиню цей механізм, який підтримує існування твого серця, Нечую. Ув'язнені тут душі будуть змушені шукати собі нового прихистку. Оскільки і моє серце, і твоє, Іване, а також серця всіх слуг та агентів у цій кімнаті механічні, то їм залишаться на вибір тільки серця цих тварин! А тоді, коли кіт полюватиме за мишею, а сова за кажаном, опирі пересваряться! А коли ці тварини пожеруть одне одного, опирі самі уб'ють одне одного! Я дізнався секрет! Вони всі ховалися в од-

ному людському серці тільки тому, щоб не гризтися купка з купкою!.. — Небач знову під'їхав до Івана та своїм єдиним оком зазирнув по черзі в його очі:

— Де охоронна грамота, Нечую? — голос Небача знову став лагідним. — Ми її не знайшли у твоїх паперах. Хоча там було багато цікавого для нас!

— По-перше, ми з вами не переходили на ти, — сказав Нечуй похмуро. — По-друге, опирі не віддали документа мені, а я й не надто наполягав. (...)

— Це хохломанство тобі більше не знадобиться! — Небач схопив кришку рукою та вирвав із грудей Нечуя разом із пружинкою. На чолі Нечуя виступили краплини поту. (...)

Далі все сталося дуже швидко. Нечуй почув металевий шурхіт і побачив, як на обличчя Небача сіла велика мідна комаха, його бджола, з її черева вискочило блискуче жало і вп'ялося Небачеві в єдине здорове око. (...)

Завід бджоли закінчився. Вона всілася на кришку стола та склала крильця. Її очі з коштовного каміння, видавалося, згасли.

— Гей, ви! — закричав у відчаї Нечуй, спостерігаючи, як у тиші, що настала, його серце б'ється все повільніше. — Ви троє! Безсмертні гравці! Ви обіцяли оберігати моє серце! І де ж ви поділися?!

— Не треба кричати, — сказав чоловік зі Сходу, виходячи з-за спини Івана. — Ми тут. Ми тебе не обманювали! — Тоді Нечуй побачив і панів із Півночі та Заходу, які зайшли до кабінету та прихилили до стола Небача свої ціпки. Мавпа на руків'ї одного з них блиснула рубіновими очима.

— Ми можемо повернути вам серце просто зараз, — сказав чоловік із Півночі. — Опирі з нього пішли, і воно нам уже не потрібне. Лікар Сєченов поставить вам механізм, який планував від початку. У такому разі нашу угоду буде розірвано. Але повинен попередити, що разом із серцем на вас упаде вся гіркота вашого життя. Те, що видавалося вам похмурим і несправедливим, тепер може видатися нестерпним. Звичайно, ви краще будете відчувати й радощі, але повірте, що витримати сум буде майже неможливо. Без серця вам буде легше зберігати спокій та творити.

— Ми готові зберігати його до того часу, коли ваш земний шлях добігатиме кінця, — сказав чоловік із Заходу. — Напередодні вашої смерті ми повернемо серце, і ви знову відчуєте всю повноту буття, яка в літньому віці для більшості є недосяжною. Це буде нашою нагородою для вас, Нечую, за всі завдані мимоволі прикрощі, хоча вони й були для вашого блага.

Серце на підлозі тим часом завмерло.

— Що ж ви вибираєте, Іване? — спитав чоловік зі Сходу. — Зважуйте мерщій!

— Зробимо, як домовлялися вперше, — нарешті промовив Нечуй. — Усі відсотки в кінці терміну.

Поміркуйте!

- Як завершуються відносини І. Нечуя з Юзефовичем?
- Які фантастичні істоти допомагають Іванові зберегти його справжнє серце?

Розділ V. Подарунок ребе Нахмана

1918, Київ

(...) У квітні темніло ще швидко. Іван сидів на ліжку, закутаний, як і вдома, у плед. Дивився у вікно. Годинник у церковці неподалік пробамкав дев'яту вечора. Ланцюжок із хрестиком-ключем висів на бильці Нечуєвого ліжка, зачеплений за блакитну металеву шишечку, і ледь похитувався.

Як стало зовсім темно, Нечуй відчув тепло й серцебиття. Йому було незвично, що всередині щось пульсує і начебто постійно проситься на волю. Невдовзі він побачив великий човен, що плив по бистрині. Його покликали. Іван ішов поміж людьми на човні — вони одне за одним знімали маски звірів. Тут були всі, кого давно не бачив (...).

... Ворон теж зняв маску — під нею була Немов. Дивилася на Нечуя своїми ясними спокійними очима.

Кочегар із головою лева лопатою кидав до топки дуба вже не вугілля, а самі сяючі зорі, які яскраво спалахували. Велике колесо маховика крутилося, тяги підіймали й опускали весла, що безгучно торкалися глибокої води. Ясна смуга від місяця на воді все ширшала, більшала та довшала, ставала золотим плесом, сягала вже вподовж Дніпра, неначе золота дорога в якийсь рай, у якесь мрійне царство. Золоті дрібні хвильки дрижали, переливалися, мов живе срібло. Човен плив тим золотим шляхом. Позаду човна була темна, аж чорна безодня — як Іван і хотів, як намріяв, як запам'ятав. Тепер уже не був Нечуєм, із серцем знову став Іваном Левицьким, сином священника Симеона, який був сином священника Стеха, який теж був священницьким сином. Був тим, хто зберіг цю ніч перед світанком, своє серце, своїх друзів, свою любов і подарував їх усім, хто не відмовився від цього дарунка.

Іван Нечуй-Левицький. *Фотопортрет. 1912 р.*

1845, Київська губернія

У степу світило ясне сонце. Збіжжя виростало з тихої землі. У повітрі завмирали, співаючи, жайвори. Віслюк тягнув таратайку, у якій їхав,

похитуючись, старий ребе Нахман. На його плечі сидів ворон, і цадик говорив із ним:

— Мене питають: «Ребе, чи може Той, Хто на Небі, дати мені знак, ким я маю бути? Чим зароблятиму собі на життя?» І що я маю їм відповідати?.. Так я кажу: «Колись до вас прийде старий єврей та запропонує вам подарунок, дуже красивий подарунок, дуже вартісний. І ви відмовитеся від нього». Бо кожний єврей думає: «Цього не може бути! Цей старий цадик, напевне, хоче мене обманути! Напевне, він захоче потім більше, ніж ця річ коштує! Він забере гроші!..» І вони відмовляються! Але старий цадик не завжди шахраює, так! Він, можливо, вимірює, чи ви гідні такого подарунка. Дивиться примруженим оком і каже собі: «Я і цього разу помилився! Сей достойний чоловік дасть собі раду в житті без мого подарунка». І так виходить, що в нього беруть відразу тільки блаженні й жадібні! І жадібних він справді обдурює, чого гріха таїти, а блаженним його подаруноки як манна небесна. І вони дивляться в небо над собою та дякують Тому, Хто на Небі! І негайно шукають, з ким би можна було поділитися цим подарунком. І декому довго треба шукати, бо справді блаженних таки небагато! — Цадик поглянув на ворона. І ворон подивився на ребе своїм чорним оком. — Колись і до мене приходив такий старий єврей, як я був малим. І я подумав: «Це несправедливо, що він мені подарує таку цінну річ! Як же так: він залишився без неї! Він не може себе так обманути!» І я відмовився. А на ранок наступного дня подарунок був моїм!

Ребе, ворон і віслюк деякий час їхали мовчки.

— Тепер старий Нахман віддав свій подарунок сторицею, — сказав цадик. — І нарешті може відпочити... — Птах змахнув крилами. — Але послухай мене, вороне, — продовжив ребе, піднявши догори пальця, — ці люди не заспокоюються! Вони знову питають: «Що, як немає старого єврея? Що, як він не приходить?» Так я кажу тоді: «Поки чекаєш, займайся всім, що не заборонено законом». Ребе любить приходити до тих, у кого діти добре вбрані та нагодовані! — І Нахман засміявся.

Далеко на польовій дорозі в куряві, наче марево, один за одним виникали чумацькі воли. Вони везли важкі мажі. Минув ще деякий час, і стало чути, як чумаки поволі, розмірено співають...

Поміркуйте!

- Як почувається головний герой наприкінці свого життєвого шляху, коли до нього повернулося його справжнє серце? Чому він бачить човен, у якому плинуть його рідні й близькі?
- Як у цьому епізоді розкривається характер і сенс життя героя?
- Яку роль відіграв епізод про сенс людського життя в притчі старого ребе?

Петро Яценко (1978 р.) народився в ***м. Львові***. Часто блукаючи вузенькими вуличками давнього міста, майбутній письменник замислювався про те, хто і як тут колись жив.

Після навчання у Львівській політехніці він переїздить до Києва. Займається літературною діяльністю, є автором багатьох творчих проєктів, викладає креативне письмо.

Під час війни зосередився на волонтерстві, а також працює в Координаційному штабі з питань поводження з військовополоненими.

Як інженера за фахом, його захоплює *стимпа́нк* (від англ. *steam* + *punk* — пара + протест, конфлікт). Це підвид фантастики. Дія в таких творах відбувається у світі, де замість електроніки використовують технології парових машин. Класичні всесвіти стимпанку автори стилізують під Америку або Європу (передусім Англію) другої половини XIX ст. — епоху раннього капіталізму з характерним фабрично-міським пейзажем і різким соціальним розшаруванням. І байдуже, що дія може розгортатися в далекому майбутньому або на іншій планеті.

П. Яценко цікавиться виникненням парових машин, досліджує документи й листування діячів XIX ст. про те, як парова техніка потрапляла в Україну та змінювала її життя. Зокрема, він звернув увагу на той епізод, коли селяни опановують парову машину в повісті «Микола Джеря» І. Нечуя-Левицького. Так виник задум написати художній твір «Нечуй. Немов. Небач» про життя цього видатного письменника.

Митець обрав жанр *кіноромату*. Це різновид великого за обсягом епічного твору, у якому події розгортаються як окремі епізоди, що нагадують кінокадри. У кіноромані відсутні розлогі описи, а характери героїв / героїнь розкриваються через їхні дії, як у драматургії.

У поєднанні цих двох жанрових різновидів — кіноромату та стимпанку — і полягає новаторство твору.

У назві ***«Нечуй. Немов. Небач»*** зафіксовано імена головних героїв / героїнь.

Іван Нечуй — відомий український письменник. Розкриття найцікавіших фактів його життя і реконструкція невідомого є основною сюжетною лінією твору. Життєвий шлях цього персонажа сповнений авантюрних поворотів долі, фантастичних подій. У творі відсутні портретні характеристики чи описи вдачі героя. Він ще з дитинства цікавиться науковими відкриттями. Це талановита особистість, яка настільки вболіває за своїх рідних і близьких, за долю

батьківщини, що лікарі замінюють його хворе серце на механічне, щоб він мав душевний спокій. У зрілому віці Нечуй — дивакуватий самітник, який ніколи не залишає своєї парасолі, колись подарованої йому дідом Стехом. Усе життя він пише художні твори, досліджує матеріали про Україну.

Автор доповнює образ реального письменника фантастичними деталями. Це потреба Нечуя в один і той же час заводити механізм свого серця, механічна бджола-захисниця, парасоля, що може врятувати в потрібну хвилину, спілкування з галицькими опирями та трьома невідомими чоловіками зі Сходу, Заходу та Півночі.

Образ Нечуя є альтернативним до справжнього письменника І. Нечуя-Левицького. Він створений уявою автора й розкриває суть тієї доби, у яку жив і творив митець.

Головною героїнею кінороману є *Немов* — образ коханої жінки Івана Нечуя. Це Наталія Громека — старша донька седлецького губернатора. Вона також є альтернативним персонажем, адже про стосунки Івана Нечуя-Левицького із жінками збереглися лише окремі згадки.

Є в кіноромані й антигерой, негативний персонаж. Це образ *Небача* — ворога Івана Нечуя та противника його українських ідей. Прототипом Небача є Михайло Юзефович, вихідець з України, основний прихильник Емського указу 1876 р., за яким було заборонено писати й друкувати українською мовою.

Мистецькі діалоги

Стимпанк популярний і в сучасних музичних композиціях. Зокрема, він утілений у відеокліпі «Кіно» українського гурту «Антитіла», який було знято в Олешківській пустелі, що на Херсонщині. Ця місцевість відома своєю аномальною спекою. Пригадайте: про це йшлося в повісті М. Морозенко «Іван Сірко — великий характерник», в епізоді про випробування легендарного отамана.

Для зйомок відеокліпу було виготовлено спеціальні костюми, а в пустелі встановлено цирковий намет. У кліпі відтворено історію, що повторюється впродовж століть і відображає гаму людських емоцій — захоплення і презирство, милосердя та ненависть, добро і зло.

Фронтмен гурту «Антитіла» Тарас Тополя в ролі головного персонажа відеокліпу

Поміркуйте!

- Роздивіться світлини різних міст XIX ст. *(с. 207, 210, 212, 213, 217)* і фото-портрети І. Нечуя-Левицького різних років *(с. 206, 207)*. Чи можна за ними зробити висновок про час і події, відтворені в романі?
- Знайдіть в інтернеті та перегляньте відеокліп гурту «Антитіла». Які реалії XIX ст. відтворені в мистецьких творах?

Читайте та досліджуйте!

Знайдіть в інтернеті й ознайомтеся з постерами, створеними за мотивами портретів українських класиків агенцією «Havas PR Kyiv» у рамках проєкту «ЛітДвіж». Намалюйте або створіть на платформі «Canva» постер свого улюбленого сучасного українського письменника.

Підсумуймо!

- Яку культурно-мистецьку добу зображено в романі П. Яценка «Нечуй. Немов. Небач»? Які передумови його створення?
- Доведіть, що в художньому творі поєднано жанрові ознаки кінороману та стимпанку.
- Які реальні історичні особи зображені в романі П. Яценка «Нечуй. Немов. Небач»? А які альтернативні о́брази та події реконструював автор? З якою метою?
- Пригадайте фантастичні елементи, що є в романі. Коротко перекажіть їх.
- У чому, на думку письменника, полягає сенс життя людини? Що означає вислів *подарувати своє серце людям*?
- У яких ще творах української літератури розкрито цю ідею?
- Які запитання виникли у вас під час прочитання та опрацювання роману? Чи знайшли ви на них відповіді? Якщо ні, зверніться з ними до своїх однокласників та однокласниць або ж до вчителя чи вчительки.

З УКРАЇНСЬКОЇ ДРАМАТУРГІЇ XIX ст.

Цей розділ розповість вам про розвиток українського театрального мистецтва в XIX ст., зокрема про створення класичних професійних театрів та їхній репертуар. Злободенна проблематика, комічні ситуації, жива говірка мешканців різних куточків України, представлені в п'єсах, допоможуть вам глибше пізнати культуру й побут того часу, український національний характер загалом. А яскраві сценічні о́брази зачарують своєю безпосередністю і назавжди залишаться в пам'яті.

ТЕАТРАЛЬНЕ МИСТЕЦТВО

Ви вже знаєте, що є три основні роди літератури — *епос*, *лірика* та *драма*. У драмі життя розкривається через дії і розмови дійових осіб (діалоги, полілоги, монологи). Такі твори призначені для постановки на сцені. Розлогі описи, відступи, що характерні для прози, у драматичних творах відсутні, замінені невеликими *ремарками* — авторськими поясненнями про місце та час дії, портрети персонажів тощо. Тому драматичний твір найкраще сприймати в усій його повноті саме в театральній залі.

Сцена з вистави «Святання на Гончарівці». *Київський національний Молодий театр*

Поміркуйте!

- Які драматичні твори ви вивчали на уроках української літератури? А які читали самостійно?
- Чи доводилося вам бувати в театрі? Якщо так, то поділіться своїми враженнями.

Мистецькі діалоги

Слово *театр* походить від грецького *театрон*, що спочатку означало «місце для видовищ», а згодом — «видовище», «спектакль», «дійство».

П'єса (драма) розрахована здебільшого лише на 2–3-годинну виставу на сцені. Кожна дія і висловлювання в ній значущі, конфлікт напружений і розгортається динамічно. Час, простір і дії обмежені й досить умовні. Своєрідна побудова цих творів. Перенесімося подумки до театру: дзвінок повідомляє про початок дійства, зміна декорацій означає нову дію (акт), поява на сцені нового виконавця — наступну яву (сцену), антракт[1] підказує, що в подіях минув певний час. У п'єсі обмежені й можливості показати характери персонажів, тому основними зображально-виражальними засобами є їхні *мова, інтонація, паузи, жести, міміка*. Тому для сприймання драматичного твору потрібні багата уява та фантазія.

Визначальні ознаки театрального мистецтва — *синтетичність* і *колективність*.

Образи в театрі творяться через *синтез* (поєднання) різних *видів мистецтва* — літератури (п'єса), живопису, архітектури, скульптури (декорації), хореографії, вокалу, гри акторів.

Авторами спектаклю є письменник-драматург, режисер, який керує театральним колективом, актори, художник-декоратор, композитор і музиканти, хористи, костюмери, гримери, освітлювачі, робітники сцени та ін.

Драматург своїм твором дає поштовх усьому театральному дійству, формує його суть. *Режисер* — це співтворець спектаклю, адже він знаходить ефективні й оригінальні прийоми, щоб передати задум письменника. Режисер може видозмінити, осучаснити текст п'єси. А от наскільки ефективно, талановито будуть донесені до глядачів задуми драматурга та режисера, залежить від акторів, від їхнього володіння акторською майстерністю — уміння перевтілюватися, правдиво відтворювати життя, імпровізувати, володіти фантазією, мімікою, дикцією, інтонацією, рухами тощо.

Театральні маски

Злагоджена талановита творча праця театрального колективу сприяє встановленню емоційного контакту з глядачами.

У давні часи театральні дійства відбувалися на лоні природи або ж на сільському чи міському майдані. Театри як будівлі з'явились у давньогрецькому світі. В основі такої споруди була округла чи прямокутна сцена, довкола якої уступами розташовувалися місця для глядачів. Така споруда називається *амфітеатром* (від грецьк. *навколо*).

Згодом театри стали ошатними великими критими будівлями. Глядацька зала зазвичай відокремлена від *авансцени* (відкритої частини сцени, що трохи виступає вперед) аркою. Є дві частини зали — партер і балкон.

---

[1] *Антра́кт* (від *фр.* між і дія) — коротка перерва між діями вистави або між відділами концерту.

Театр у м. Епідаврі *(Греція)*,
IV ст. до н. е.
(архітектор *Поліклет Молодший*)

Національний академічний театр
опери та балету України
імені Тараса Шевченка. *м. Київ*

Партер (від фр. *по* і *земля*) — нижній поверх глядацької зали театру, де місця для глядачів розташовані перед сценою на її рівні чи трохи нижче.

Балкон (чи *галерея*) — один або кілька рядів сидінь, піднятих на платформі в задній частині зали.

У театрі є перший рівень галереї — *бельетаж* (від фр. *прекрасний поверх*), наступний рівень — *ложа*, верхній найвіддаленіший від сцени ярус — *гальорка*. Під галереями по боках зали розміщені *ложі* (або *кабінети*) — окремі невеликі кімнатки з відкритою площею огляду. Ці глядацькі місця вважають найпрестижнішими в театрі.

Фоє Львівського національного
академічного театру
ім. М. Заньковецької

Перед початком вистави чи в антракті глядачі перебувають у *фоє* — просторому приміщенні біля глядацької зали.

Поміркуйте!

- Назвіть відомі вам театри. Чи є театр у вашому місті? А драматичний гурток у вашій школі?

СВОЄРІДНІСТЬ УКРАЇНСЬКОЇ ДРАМАТУРГІЇ ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ XIX ст.

Український театр існував із прадавніх часів. Театралізованими були народні свята й обряди («Водіння кози», «Маланка», весілля), і церковні служби, і виступи скоморохів[1].

Пізніше популярними були *вертепи* — мандрівні ляльково театри, а також драми, що ставили учні шкіл.

До початку XIX ст. інтерес до драматичного мистецтва пожвавився. Театральні гуртки (тру́пи) ставили вистави не лише у своїх містах чи се-

[1] *Скомороси́* (очевидно, від *грецьк.* жарт і майстер) — професійні мандрівні співці й актори, учасники свят, обрядів, ігор.

лах, а й мандрували далі. Такі дійства організовували до церковних свят або ж для гостей у великих поміщицьких маєтках.

Поступово з'являлися стаціонарні театри — у Харкові, Львові, Києві, Полтаві, Одесі й інших містах. Зазвичай це були спеціально збудовані для цього вишукані, просторі палаци.

Митці та доба

У літературі, зокрема драматургії, наприкінці XVIII — на початку XIX ст. панував мистецький напрям *класицизм* (від латин. *classicus* — узірцевий). Його прихильники трактували пам'ятки античної (давньогрецької та римської) культури та літератури як ідеально досконалі, класичні взірці мистецької краси, які необхідно наслідувати. Тому було розроблено жорсткі правила, котрих митці мали неухильно дотримуватися. Зокрема, прописано *систему жанрів*. «Серйозні», піднесені сторони життя відтворювали лише у *«високих» жанрах — трагедія, епопея, роман, ода, елегія, ідилія*. А приземлені, повсякденні — у *«низьких», розважальних — комедія, байка, епіграма, пародія*.

Класицисти неухильно дотримувалися і античного правила трьох єдностей — місця, часу, дії в драматургії: події в п'єсі мають відбуватися в одному конкретному місці впродовж нетривалого часу (однієї доби), розкривати один основний конфлікт.

Ідеал у мистецтві класицизму — людина розумна, вольова, освічена, з розвинутим почуттям морального та громадянського обов'язку.

В Україні, на відміну від Франції, Німеччини, Польщі, класицизм проіснував недовго й розвинувся мало. Поширення набули переважно «низькі» жанри. До цього призвели такі причини.

Внутрішня: емоційна, романтична українська душа не приймала надмірного раціоналізму, жорстких правил класицизму. Тому й викликали інтерес передовсім «низькі» жанри, бо в них можна було розкривати людські емоції, живі, упізнавані характери, злободенні проблеми.

Зовнішня — колоніальний гніт. До кінця XVIII ст. Україна втратила незалежність. Вищі верстви суспільства значною мірою було знищено або зденаціоналізовано.

Однак класицизм в українській літературі залишив визначний слід. Саме в цю добу відбувся *перехід від українізованої книжнослов'янської до живої народної мови*. Цьому сприяло те, що «низькі» жанри, які

Оперний театр. *м. Одеса*

найжвавіше розвивались в українському класицизмі, передбачали використання саме розмовної мови.

Перші українськомовні драматурги-класицисти — Іван Котляревський («Наталка Полтавка», «Москаль-чарівник») і *Григорій Квітка-Основ'яненко* («Сватання на Гончарівці», «Шельменко-денщик»).

Тогочасні драматурги продовжували, розвивали традиції барокових інтермедій, вертепів та ярмаркових дійств, віддавали перевагу жанру комедії, зокрема водевілю.

Комедія — це драматичний твір, у якому за допомогою засобів гумору та сатири розвінчують негативні суспільні явища, змальовують смішне.

Персонажі комедій, не маючи позитивних якостей, претендують на чільні місця в родині чи суспільстві, тому й викликають сміх.

Класичним різновидом комедії є *водевіль*. Це невелика, легка, комічна п'єса з анекдотичним сюжетом, жвавими діалогами, піснями й танцями.

Сюжети українських класицистичних п'єс нескладні. У них розгортаються зазвичай любовні історії. *Конфлікти* — морально-етичні. На шляху до щастя закоханої пари постають багаті, але недолугі суперники. Завдяки душевній чистоті, наполегливості та кмітливим друзям молодята долають усі перешкоди.

Драматурги докладно, з любов'ю змальовують тогочасне українське село, його побут, звичаї, уміло відтворюють барвисту народну мову, фольклорні скарби. Твердо наголошують: щира любов, людяність, доброта, скромність і наполегливість завжди беруть гору над егоїзмом, пихатістю, корисливістю.

Завдяки цим якостям перші українськомовні п'єси ось уже майже два століття користуються незмінною популярністю в глядачів, не сходять зі сцен вітчизняних і багатьох зарубіжних театрів.

Читайте та досліджуйте!

На початку XIX ст. театри існували в багатьох культурних центрах України. Знайдіть в інтернеті інформацію про діяльність і репертуар Львівського театру Скарбека, першого Київського або Одеського міських театрів. Підготуйте презентацію про один із них.

Підсумуймо!

- Розкажіть, як улаштована будівля театру.
- Охарактеризуйте основні етапи становлення українського театру.
- Підготуйте повідомлення про історію та сучасне життя драматичного театру у вашому місті.
- Які ознаки драми як одного з трьох родів літератури?
- У чому сутність класицизму як мистецького напряму?
- Які національні особливості українського класицизму?
- Що ще ви б хотіли дізнатися про театр? Зверніться зі своїми запитаннями до вчителя чи вчительки.

ГРИГОРІЙ КВІТКА-ОСНОВ'ЯНЕНКО

Однією з найпопулярніших п'єс XIX ст. і донині є твір ***Григорія Квітки-Основ'яненка «Сватання на Гончарівці»***, з яким ви сьогодні ознайомитеся. Ви побуваєте в давньому Харкові та на його околиці — Гончарівці, погостюєте в затишній селянській садибі, познайомитеся зі щирими, привітними людьми, а ще від душі посмієтеся з кумедних житейських ситуацій.

СВАТАННЯ НА ГОНЧАРІВЦІ

(Уривки)

ДІЙОВІ ОСОБИ:

П р о к і п Ш к у р а т — обиватель із-за Лопані;
О д а р к а — його дружина;
У л я н а — їхня дочка;
О л е к с і й — поміщицький селянин;
П а в л о К а н д з ю б а — обиватель із Харкова;
С т е ц ь к о — його син;
О с и п С к о р и к — відставний солдат;
Т и м і ш — обиватель із Заїківки;
Дівчата, п о д р у г и У л я н и.

Дія в місті, на Гончарівці.

ДІЯ ПЕРША

Вулиця на Гончарівці. Удалині видніється Холодна гора.

Багатий чумак Павло Кандзюба приходить на подвір'я Прокопа й Одарки Шкуратів, збіднілих міщан. Він домовляється з ними, щоб посватати їхню доньку Уляну за свого сина Стецька. Хоча Шкурати й чули розмови про Стецька як не дуже розумного й ледачого парубка, але погоджуються на пропозицію Кандзюби. Одарка мріє про сите й багате життя для своєї доньки, яке, на її думку, забезпечить заможний жених.

Ява третя

О д а р к а й У л я н а.

У л я н а. Здорові, мамо, були! З неділенькою будьте здорові.

О д а р к а. Спасибі, будь і ти здорова! Де-то ти так рано ходила? Поки я упоралася, дивлюся, уже тебе й нема.

У л я н а. Ходила, мамо, на базар, поки до ранньої, та купила дещо. Ось скиндячки́ в коси, а оце шпалерів купила на голуби та на квітки. А оце, бач, так обіцялась: на ті гроші, що по п'ятинкам заробляла, так відкладала, та, зібравши, от і купила, платок. Бач, який? *(Розгортає платок.)* І негарний, скажеш? Великий та модний, з квітками; тепер усюди такі на міщанках.

О д а р к а *(розглядає платок)*. Нащо було тратитися? Мабуть, дорогий?

У л я н а. Дала я за нього сім кіп і золотого з п'ятаком; та вже торгувалася, торгувалася! Морока, та й годі! Біля круглого трактира чугуєвська перекупка, так аж забожилася, що не можна дешевше. Та ще там сміх: вона взяла, та на мою голову приміряє і каже: виш, як тобі к лицю! А тут де взявся пан, таки справжній пан; тут хрест *(показуючи на груди)*, а тут кавалерія *(показуючи на шию)*, та й каже: «От славная девушка! Пристало, пристало. Вот красавица!» А я як засоромилася. В очах почервоніло, та не знаю, куди й дивитися; а він усе хвалить та сміється.

О д а р к а. Потурай панам, чого вони не набрешуть! То він над тобою глузував.

У л я н а. Будто б то пани й брешуть? Вони сього не вміють і над дівкою не будуть знущатися. Вони письменні.

О д а р к а. Та знаю я і письменних. Є, душко, з них усякі. Чи мало тут на Гончарівці дівчат з ума позводили і письменні, і купці, й усякі? Хто молодого чоловіка зупинить!

У л я н а. Та сей, мамо, уже підтоптаний.

О д а р к а. Потурай, потурай! Такий ще більше лиха наробить, чим молодий. Ох, знаю я таківських! Та скажи ж ти мені, нащо тобі сей платок?

У л я н а. Оттак, нащо? Лучиться чоловік, от у мене й хустка. Рушники є, хустки не було, тепер піде йому на хустку, а як вийду заміж, так буду сама пов'язуватися. Тепер вже така мода, що очіпків не носять і на попадях не побачиш; не так, як ви все в очіпку, по-старосвітськи.

О д а р к а. Тим-то й горе, що новина старовину прогонить. Потурай людям! Покинули свій закон, та усе б то по-панськи, то й наші будуть, як пани з мужиками жити. А се добре зробила, що купила хустку. Увечері жди старостів, казали, прийдуть.

У л я н а *(манірно)*. Які там старости? Від кого б то?

О д а р к а. Чи знаєш із Харкова Павла Кандзюбу, що чумакує? Він колись до нас заходив із монастиря на Спаса.

У л я н а. От за того старого? Лисого?

О д а р к а. Тю-тю, дурна! За Стецька, його сина, коли знаєш.

Кадр із художнього фільму «Сватання на Гончарівці». *(реж. І. Земгано)*

У л я н а. За того божевільного? Се ще краще! Та він, мамо, зовсім дурний!

О д а р к а. Дурний! Так багатий.

У л я н а. Цур йому з його багатством, коли в нього глузду нема.

О д а р к а. Глузду нема, так багатий.

У л я н а. Як і по нашій вулиці йде, то малі діти з нього сміються.

О д а р к а. Нехай сміються, а він собі багатий.

У л я н а. А як прийшов раз до нас на Оснів'янську мойку, так там такий із нього регіт був, що вже хазяїн насилу прогнав, щоб ми через нього не гуляли. Се вже побила лиха година та нещаслива, коли за такого іти; неначе всі люди повимирали.

О д а р к а. Так кажу тобі, що багатий! Скільки пар волів чи усякої худоби! У нього будеш у золоті ходити; а помре старий, так усьому добру будеш господиня. Нема на світі луччого щастя, як із дурнем жити! Він тебе не б'є, не вередує; а коли там здуру хоч і налає, так тільки крикни на нього, то він і замовкне. Куди схочеш, підеш; як задумаєш, так і худобою орудуєш. Та що то й казати! Усе не те, що з розумним; нема тобі воленьки; ні погуляти, ні в хороші походити. А сварка, а лайка, а бійка!.. Ось і мій п'яниця: що з нього, що він не дурний? Коли б пак одурів, то я б зраділа.

У л я н а. Та вже, мамо, що хочете кажіть, а я за того дурня, за того бецмана не піду.

О д а р к а. Нічого вередувати. За такого багатого не підеш, так кого ще тобі треба? Чи якого повитчика будеш ждати? Та доки нам тебе й содержати? Бач, батько п'яниця непросипенний; я своїми бубликами тільки вас і содержу, та вже й у мене сила не та; звалюся, хто вас буде годувати?

У л я н а. Чим я тобі, мамо, у тягість? Літом на мойці — слава тобі, господи, — скільки заробляю? А зимою пряду; та й зібрала чимало: повнісінька скриня на колесах. Коли ж я стільки в дівоцтві зібрала, то можу себе й содержувати, і зодягати без мужика-дурня.

О д а р к а. Те-таки, що зібрала, то гаразд, а що за багатим мужиком більше збереш, так то ще лучче. Послухай мене, Улясю! Послухай мене, доню! (...) Іди за Стецька, даром що дурний. Бач, ніхто не трапляється. За кого ж тебе й віддати? Де ті люди?

У л я н а *(сором'язливо)*. Мамо!.. Я б вам... щось сказала...

О д а р к а. Ану, кажи.

У л я н а. Адже ви знаєте Олексія?

О д а р к а. Якого се?

У л я н а *(сміливіше)*. Коваля. Ось чи впам'ятку вам, що доварив вам кочергу, а оце недавно чаплію зробив?

О д а р к а *(згадуючи)*. Еге-ге-ге! Коваль? Знаю. А що? Чи не дума він?

У л я н а *(сором'язливо)*. Атож!

О д а р к а. Нехай собі й у голові не доклада. Чи можна, щоб я за нього віддала? Хіба він тобі казав? (...)

У л я н а. Атож!

О д а р к а. Та що се ти взяла в голову? Чи він же тобі рівня? Правда, він парень добрий, коваль мудрий, усячину зробить, не п'є, з бурлаками не гуля, звичайний; усе правда. Так що ж? Кріпак!

У л я н а. Що нужди, мамо, що кріпак. Пани в нього добрі, про них усюди така чутка іде.

О д а р к а. Та хоч вони й добрі, та пани! Як-таки се можна, щоб тобі з волі та в неволю; була казенна, та підеш у підданство; була городянка, та станеш селянкою!

У л я н а. Де б я не була, ким би я не стала, то мені й байдуже. Мені за ним буде всюди добре, бо я люблю його!

О д а р к а. А того й не подумаєш, як тебе поженуть на панщину?.. Ох, мені лихо! Мою Улясю та на панщину!

У л я н а. А чим панщина страшна? Так зате не знатимемо ні подушних, ні десяцьких, ні фонарних; усе то пани за своїх людей платять. Та й на мойці — чи мало там панських? Так усі-то, крий боже, як то хвалять-ся, що як добре за панами жити!

О д а р к а. Та вже ж, Улясю, як собі хоч, а я тобі мати, так я тобі скажу: скоріше в мене на долоні волосся виросте, чим я віддам тебе за Олексія. Та вже тут нічого патякати: я вже старому Кандзюбі казала, щоб сьогодні й старостів присилали. (...)

У л я н а *(одна)*. Так такая-то моя доленька нещасливая? Так такому-то дурневі достанеться орудувати надо мною? Так такий-то йолоп зругається над моєю русою косою? Що мені в його багатстві? Казала ж наша паламарка: через золото, каже, сльози ллються. Наварю і борщу, й усякої страви, та як воно буде розведене моїми слізоньками, чи піде ж у душу? Буде й одежа хороша, і постіль біла, та коли стіна німа, з ким буду розмовляти, у кого порадоньку взяти? З Олексієм пішла б на край світа, старцевому сухареві буду рада, з калюжі водиці нап'юся, аби б він, мій милий, мій голубонько сизий, мій Олексієчко, мені подав! Коли ж горе й біда постигне, то аби б він був біля мого серденька, він не дасть мені сплакнути; а як приголубить мене, то й усю бідоньку забуду. *(Розгортає куплений платок та, розглядаючи його, співає.)*

Поміркуйте!

- Яке ваше враження від знайомства з дійовими особами п'єси?
- Як поставилася Уляна до рішення батьків одружити її з багатим нелюбом?
- Чи вважаєте ви це рішення справедливим?

Ява четверта

Стецько виходить швидко; розкривши рот і розмахуючи руками, іде й, побачивши Уляну, зупиняється, сам із собою сміється, причепурюється; підходить і боїться; оглядає Уляну ззаду та із захопленням говорить.

С т е ц ь к о. Та й патлата! *(Сміється голосно, підійшовши до Уляни, раптом перестає і, довго подумавши, говорить.)* А що у вас варили?

У л я н а *(стоячи на місці, не звертає на нього уваги й сумно відповідає)*. Нічого!

С т е ц ь к о *(довго згадуючи)*. Ну!.. ну!.. а тепер... що? (...)

У л я н а. Що? Нічого.

С т е ц ь к о. Брешеш-бо, як нічого! Батько казав, розпитай її обо всім. А чорт її зна, об чім її розпитувати! Я усе позабував.

У л я н а. Так піди до батька та й розпитай, коли позабував єси!

С т е ц ь к о. Так він-бо добре казав, не іди, каже-говорить, від неї, поки обо всім не домовишся.

У л я н а. Ні об чім нам домовлятися.

С т е ц ь к о. Як ні об чім, коли вже ти за мене ідеш?

У л я н а. Ні, голубчику, сього ніколи не буде. (...)

С т е ц ь к о. Ну, а батько казав: не потурай їй, поженихайся та пісеньки заспівай, то вона й піде. От я і заспіваю. *(Співає.)*

На курочці пір'ячко рябоє;
Любімося, серденько, обоє.

Приспів
Диб, диб на село,
Кив, морг на нього.
Я не дівка його.
Не піду я за нього.

Ой полола дівчина пастернак
Та сколола ніженьку на будяк.

Приспів
Не так болить ніженька з будяка,
Ой як болить серденько від дяка.

Приспів
Ой, чия ти, дівчино, чия ти?
Чи ти вийдеш на вулицю гуляти?

С т е ц ь к о. А що? Чи хороша моя пісня?

У л я н а. Така точнісінько, як ти, що нічого й не второпаєш. Ось слухай, яку я тобі заспіваю. *(Співає.)*

Кадр із художнього фільму «Сватання на Гончарівці». *(реж. І. Земгано)*

В мене думка не така,
Щоб пішла я за Стецька.

Приспів
Стецько стидкий!
Стецько бридкий!
Цур тобі, не в'яжися!
Пек тобі, відчепися!
Божевільний!
Не дурна я і не п'яна,
Щоб пішла я за Степана.

Приспів
Лучче впасти мені з дубу,
Чим йти заміж за Кандзюбу.

Приспів
Лучче мені з мосту в воду,
Чим достатися уроду!

Приспів

У л я н а. А що, Стецю, чи хороша моя пісенька?

С т е ц ь к о *(довго дивиться на неї мовчки, потім раптом скрикує)*. Погана! Який тебе нечистий такої навчив? Як я її розслухав, так вона дуже погана! Для чого ти її співаєш? Га?

У л я н а. Та я тобі й співаю і кажу, що не люблю тебе та не піду за тебе.

С т е ц ь к о. Так себто батько збрехав? Ну, ну! Ось тільки скажи йому, що він бреше, то так по пиці ляпанця і дасть. *(Зітхнув.)* Я вже пробував.

У л я н а. Так що ж? То батько твій, а то я тобі кажу, що не хочу. (...)

С т е ц ь к о. Ей!.. Чи Прісько, чи Домахо, чи як тебе. Послухай та іди. Ось коли б ти вже була моя жінка, та сказала б, що не хочеш за мене, так я б тобі пику побив, як мені батько часом б'є; а то ще тепер не можна. Батько казав, після весілля можна жінку бити скільки хоч, а тепер не можна. Дарма! Я і підожду. А поки ще ласкою прошу: піди за мене!

У л я н а *(у сторону)*. Що мені з дурнем говорити? Покинула б його, так мати лаятиме. Зостануся та буду його піддурювати.

Поміркуйте!

- Прочитайте в особах діалог Уляни та Стецька.
- Які засоби створення комічного ефекту в ньому використано?

Ява п'ята

Ті ж та О л е к с і й. Побачивши їх разом, тихо підходить і підслуховує.

С т е ц ь к о. Оце ж увечері й старостів пришлемо. Чи присилать?

У л я н а. Аякже? Присилай, присилай. Побачиш, якого облизня піймають.

С т е ц ь к о. А піч колупатимеш?

У л я н а. Як-то вже не колупатиму? Отак усю поковиряю. *(Дере його по обличчю пальцями.)*

С т е ц ь к о *(оправляючись, регоче)*. Бач, яка жартовлива! Але трохи баньок не виколупала. Для чого так робити?

У л я н а. Бо я тебе шаную *(тихо)* — як ту собаку рудую!

О л е к с і й *(убік, із жалем)*. От тобі й правда на світі! Послухаю, що дальше буде.

С т е ц ь к о. Ну! Кажи ж ти мені: як ми поженимося, то що будемо робити? Га? Кажи, кажи.

У л я н а. Ти знаєш, а я не знаю. (...)

С т е ц ь к о *(сміючись)*. Еге! Так я тобі все розкажу: нігде правди діти. Мене батько навчив. Чи сказати? *(Більше сміється.)* Напечемо коржів, зомнемо маку, та намішаємо з медом, та посідаємо, та й їстимемо. І не мудро, скажеш? *(Побачивши в неї шовковий платок.)* А що то в тебе? Хустка? Чи не мені то? (...)

У л я н а. Та нехай же ввечері, сама тобі почеплю *(тихо)*, що й у двері не потовпишся.

С т е ц ь к о. Що то, мабуть, гарно з хусткою? Чи знаєш що? Я ще зроду не женився. То-то, десь, гарно жонатому; що всі ж то, усі, куди оком закинеш, усі женяться. Будеш же мені головоньку мити й голубити?

У л я н а. Змию, змию *(тихо)*, що тебе й чорт не пізна. Цур уже йому! Прожену його відсіля та й утечу додому. *(Йому.)* А приголублю ось так: ось ходи сюди. *(Протягує до нього руки, а він, розніжившись і причепурюючись, хоче підійти до неї.)*

О л е к с і й *(сердито стає між ними)*. Здорова, Уляно! Нехай тобі бог помага!

У л я н а *(зрадівши, кидається до нього)*. А, мій Олексієчку! Де ти взявся? Я тебе цілий ранок чекала.

О л е к с і й *(сердито й відвертаючись від неї)*. Дурний, що й прийшов, не чув би об своїм нещасті.

У л я н а *(злякавшись)*. Ох, мені лихо! А що там за нещастя?

О л е к с і й. Тобі лихо? Не знаю кому! Ох-ох-ох! От правда на світі! Здоров, Степане! Поздоровляю тебе, засватавшись! (...)

О л е к с і й *(іде, сумно)*. Прощай, Уляно! (...)

У л я н а. Олексію-бо! (...)

О л е к с і й *(повертаючись до неї)*. Чи се ж таки правда, що ти йдеш за нього?

У л я н а. Так що ж, що правда?

О л е к с і й *(співає)*.

Чи се ж тая криниченька, що голуб купався?
Чи се ж тая дівчинонька, що я женихався?
Женихався, не сміявся, хотів її взяти,
Уродила товариша нечистая мати!

Уляно, Уляно! Як же мені не сердитися? Як мені стояти й слухати, що ти, забувши, як десять разів божилася, ген там, на Холодній горі, у ліску, як із тобою за горіхами ходили, що ні за кого не підеш, окрім мене, а тут при мені кажеш, щоб присилав за рушниками... Гріх тобі, Уляно! Занапастила ти мене! Я ж кажу: коли се правда, що ти ідеш за Стецька, що в посміх на весь город, за навіженого, за дурня...

С т е ц ь к о *(який поїхав по сторонах, нарешті дослухався до останніх слів)*. Брешеш, брешеш, брешеш! Оце вже, голубчику, брешеш!

Стривай лишень: я ще не зовсім дурний, а батько каже, коли ще й він не бреше, що в мене не всі дома. Та дарма: хоч би й дурний, так хіба не можу женитися? Тут не розуму треба; я вже знаю.

О л е к с і й. Так що ж у тім, що оженишся, та як не вмітимеш жінку содержать? Треба її годувати. Ніякої худоби не стане, коли не будеш сам робити! А вмієш ти що робити?

С т е ц ь к о. Робити, пожалуй, умію, так талану щось нема. Раз батько таки протурив мене на тік. Дарма, я і пішов, узяв ціп і молотю з дядьком Панасом, а він ще, братику, лисіший, чим мій батько. Я чи вдарив раз по снопові, чи ні, а його як учищу, замість снопа та по лисині, а він як гепне об землю, так сторчака й дав! *(Сміється.)* А я собі: ких, ких, ких! Кишки порвав регочачись. Годі після того часу молотити! Батько сказав: нема талану, лучче чумакувати та в дорогу ходити.

О л е к с і й. Ходив же ти в дорогу?

С т е ц ь к о. Ходив. (...) З хурою, до моря. (...) Аж до Основи.

О л е к с і й *(сміється)*. Крий боже, як далеко! Аж дві верстви!

У л я н а. О, щоб тебе, Стецю! І мене розсмішив. (...)

С т е ц ь к о. Тю-тю! Ще й сміється. Кажуть тобі, пішла хура до моря, за рибою. От і мені батько дав пару волів: нехай, каже, хлоп'я привчається. От ми ідемо, ідемо, усе ідемо, усе ідемо... аж гульк! прийшли в Основу. Там чорт надай дядьків, Дикані, коли знаєш; та й закликали мене обідати. От я і сів та й обідаю, усе обідаю... та й забув про хуру, а вона, брат, як учистила, та аж до Пилипового села, а я все обідаю, усе обідаю... та як пообідав, та й потяг у солому, таки до дядьків на тік, та як дав хропака, так аж геть-геть до вечора. Ну, знаєш, батько побіг провідати хури, та й нагнав, та й питається: а де Стецько? А Стецька катма! *(Сміється.)* Хропе, сердега, у соломі, мов пан на подушках. Аж гульк батько в солому, як потягне мене рубанцем! Аж я спросоння як злякаюся, як побіжу та через городи! А батько як гукне: хлопці, сюди! Тут, брат, неначе з псюрні хорти до дерті, так хлопці повибігали, та мене ловити, та й піймали, узяли мені руки скрутили, та зв'язали гарненько, та в город, та до волосного правленія, та в колоду, а вранці й у привод... (...) Потилицю виголили та й пустили.

О л е к с і й. Через що тебе не прийняли в солдати?

С т е ц ь к о. Та так, біда сталася: не зумів пальців перелічити. *(Перебирає пальці.)* Та й до біса ж їх на руках. Станеш їх лічити, та так один одного й попереджа. Ось бач! (...)

О д а р к а *(із-за воріт кричить)*. Уляно, Уляно! А йди обідати!

У л я н а. Зараз, мамо, прийду.

О д а р к а. Коли Стецько тут, клич і його.

С т е ц ь к о. Ось-осьдечки я. Обідати? Зараз. Що то вже я люблю обідати! Я б і вдень, і вночі все б обідав. *(Заходить у двір.)*

О л е к с і й. Що, Уляно, чула? От за якого дурня ідеш!

У л я н а. Чи я ж сама за нього іду, чи що?

О л е к с і й. А як же? Коли й за рушниками веліла присилати? Я сам чув. Прощай, Уляно! Бог із тобою! Тільки мене й бачила. (...)

У л я н а *(обіймаючи його)*. Бога я боюся, люблю тебе, мій лебедику, мій сизий голубоньку; час від часу більше люблю, чим уперше на вулиці зійшлися. Не покинула б я тебе нізащо на світі; що ж будеш робити? Не моя воленька: мати силує!

О л е к с і й. Ти ж їй казала, що мене любиш?

У л я н а. Казала все: казала, що не хочу за Стецька, казала, що коли не за тебе, то й ні за кого не піду; так і говорити не дає. Та вже ж: на все піду, а за Стецьком не буду. Приголуб же мене останній разочок! (*Обіймаються.*) (...)

С т е ц ь к о *(виходячи з воріт)*. Чи то тебе довго ждати? Уже й борщ поїли, і яловичину покришили, а вона не йде. (...) Бач, з ким тут вона! Мати не збрехала, казала, що вона, мабуть, з Олексієм розмовляє; а вона добре розмовляє, що женихається! Іди ж, іди. Казала мати, що коли, каже, честю не послуха, то жени її в потилицю!

У л я н а. Та іду, зараз іду. Олексієчку! Не втікай відсіля; я швидко вийду. За слізоньками й не їстиму нічого та поспішу до тебе. Послідня наша годинонька, тільки й наговоритися з тобою. *(Плачучи, іде у двір.)* (...)

Сцена з вистави «Сватання на Гончарівці». *Київський національний академічний Молодий театр*

Поміркуйте!

- Які життєві ситуації, переказані Стецьком, засвідчують його негативні риси характеру? Чи можна з людиною такої вдачі побудувати щасливу родину? Чому?
- Як змінюються взаємини Уляни з Олексієм, коли він дізнається про залицяння Стецька?
- Чи погоджуються вони з рішенням батьків? Що б ви порадили закоханим?
- Розгляньте світлини до художнього фільму та театральної вистави «Сватання на Гончарівці» *(с. 230, 233, 237)*.
- Подумайте, чи вдалося акторам / акторкам театру та кіно втілити образи персонажів п'єси. Знайдіть і зачитайте епізоди п'єси, що відтворені на світлинах.

Автор цієї веселої п'єси — один із перших і найпопулярніших письменників нової української літератури ***Григорій Квітка-Основ'яненко*** (1778–1843). Він народився в слободі *Основа* під *Харковом* у родині колезького радника (чиновника досить високого рангу), що походив із козацької старшини.

У родині панувала пошана до читання, театральних постановок, української мови, рідних звичаїв і фольклору. У маєтку Квіток часто влаштовували літературні вечори, де гостем бував і Григорій Сковорода. Хлопчик змалку виявляв багато талантів. Зокрема, часто грав комічні ролі в родинному аматорському театрі.

Григорій довго шукав своє покликання. Як і годилося тоді дітям дворян, ще 15-річним юнаком почав військову кар'єру, але швидко розчарувався в ній, маючи лагідну й вільнолюбну натуру. Далі став послушником, готувався постригтись у ченці. Але й монастирські порядки відохотили його.

Енергійна, талановита, спрагла за дієвим життям натура Григорія знайшла своє покликання в громадсько-культурній праці. З молодечим запалом він узявся за проведення літературно-музичних вечорів, працював директором театру, заснував оркестр, благодійне товариство й перший на Лівобережжі Інститут шляхетних дівчат, створив міську бібліотеку, керував нею. Обіймав посаду маршалка (предводителя) повітового дворянства, потім — судді. Використовував ці високі посади, щоб допомагати людям боротись із несправедливістю.

У вже зрілому віці Григорій Квітка взявся за літературну працю. Тоді й додав до свого прізвища псевдонім *Основ'яненко* — за назвою рідної слободи. Першими з'явилися вірші, потім сатиричні фейлетони та п'єси, оповідання, повісті, романи. Його комедії ставили в багатьох театрах.

За свідченням самого письменника, він дотримувався *класицистичного принципу «списування з натури»*. Тобто змальовував насамперед ті явища, які сам добре знав, — життя провінційного дворянства, чиновництва, а найбільше — простого народу.

Характерні ознаки класицизму у творах Г. Квітки-Основ'яненка: пояснення поведінки персонажів життєвими обставинами, зображення людей як утілення моральних норм і настанов — доброти, шляхетності, розсудливості, працьовитості, жадібності, пихатості, лінощів, недоумкуватості тощо.

Його найвідомішим драматичним твором є ***«Сватання на Гончарівці»*** (1836). П'єса поєднує жанрові ознаки водевілю та соціально-побутової комедії.

Поміркуйте!

- Які ознаки водевілю, а які ознаки соціально-побутової комедії ви помітили в п'єсі «Сватання на Гончарівці»? Наведіть відповідні цитати.

П'єса побудована з урахуванням класицистичного правила «трьох єдностей» — дії, місця та часу. Уся увага зосереджена на одному вузлі подій, що розгортаються на одній вулиці на Гончарівці впродовж одного дня.

В основі комедії — морально-соціальний конфлікт між щирим коханням і користолюбством. На перешкоді щастю закоханих Уляни й Олексія стоїть кріпацький стан парубка.

У п'єсі порушена проблема ставлення до кріпаків. З одного боку, письменник намагається довести, що кріпацтво не страшне для тих, у кого добрі пани. Але досвідчена в життєвих справах Улянина мати категорично проти шлюбу доньки з кріпаком. Водночас саме убогість родини штовхає матір згодитися на шлюб доньки з недоумкуватим парубком, аби тільки був багатий.

В образі *Одарки* яскраво виявляється класицистична настанова автора — пояснювати характери персонажів їхнім соціальним станом, життєвим досвідом. Одарка наділена виразними рисами українського національного характеру, вона працьовита, розсудлива й водночас запальна жінка. Колись її силою видали заміж за пияка й неробу. Тому вона сама мусить вести господарство, дбати про сім'ю. І понад усе прагне, щоб донька уникла такого ж безталання.

Комічним персонажем є *Стецько* — недолугий і лінивий син багатія. Його батько, заможний чумак Кандзюба, бажає синові добра, хоче привернути його до якогось ремесла, але даремно. Та головна проблема обох Кандзюб в іншому: батько виховує Степана жорстоким, бездушним, пихатим. І тут статки тільки стають на заваді — посилюють ці душевні вади. З таким підходом до життя він ніколи не буде щасливим.

Сцена з вистави «Сватання на Гончарівці». *Івано-Франківський драматичний театр*

Поміркуйте!

- Які слова, міркування та вчинки Стецька комічні, а які викликають у вас гнів та осуд?
- Чи має цей персонаж шанси створити щасливу родину? Чому?

Автор протиставляє Стецькові *Олексія* — коханого Уляни. Він хоч і кріпак, але розумний, наполегливий, працьовитий, має добре, чуйне серце, здатний щиро кохати.

В образі *Уляни* письменник утілює просвітницький ідеал. Вона є уособленням найкращих моральних рис української дівчини: гарна й працьовита, вільнолюбна, здатна на самопожертву заради щастя з коханим. Убогу дівчину не приваблюють Стецькові статки.

Поміркуйте!

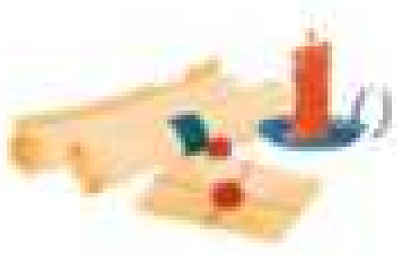
Підтвердьте ці характеристики закоханої пари відповідними цитатами з твору.

Сцена з вистави «Сватання на Гончарівці».
Національний академічний драматичний театр ім. М. Заньковецької

Образи Олексія та Уляни реалізують *провідну ідею* твору: вірна, безкорислива любов долає будь-які життєві перешкоди й труднощі, це найвища чеснота людської душі.

Розв'язка комедії теж класицистично-просвітницька — висміювання неуцтва, марновірства. Олексіїв родич, добродушний і кмітливий відставний солдат *Осип Скорик*, помітивши, що Одарка дуже забобонна, користується цим. Усілякими кумедними хитрощами й удаваним «чаруванням» відвертає її від марення про Кандзюбине добро та спонукає дати благословення на шлюб Уляни з Олексієм.

Події комедії відбуваються на околицях Харкова — Гончарівці. Цю прилеглу до міста невелику слободу заснували наприкінці XVII ст., коли навколо міських мурів оселялися ремісники. Найбільше тут було майстрів-гончарів, тому й слобода із часом стала називатися Гончарівкою.

Мистецькі діалоги

П'єса «Сватання на Гончарівці» не втрачає своєї популярності на сценах театрів з 1836 р., коли її вперше поставили в Харкові, і донині. Майже в кожному українському театрі є своя версія вистави — від цілком традиційних і до осучаснених. Наприклад, дивна комедія на сцені Івано-Франківського драматичного театру *(реж. О. Гнатковський)*. Ця п'єса переповнена спецефектами й несподіваними перевтіленнями дійових осіб.

Сцена з вистави «Сватання на Гончарівці». *Івано-Франківський драматичний театр*

У драматургії та прозових творах Г. Квітка-Основ'яненко відтворив мовні особливості *слобожанського говору*. Він був поширений на історичній території Слобідської України — п'яти українських козацьких полків Слобожанщини XVII–XVIII ст. (Харківського, Ізюмського, Сумського, Охтирського, Острогозького), які мали автономне самоврядування. Тепер слобожанський говір охоплює Харківську область, частину Сумської, Луганської, Донецької, а також російських Білгородської, Воронезької, Курської областей, де здавна мешкають нащадки українських слобожанських козаків.

Г. Квітка-Основ'яненко любив і шанував українську мову, захоплювався нею. Письменник писав: *«Мова, що має свою граматику, свої правила, свої звороти в мовленні, неповторні, які не перекласти іншою. А її поезія?! Хай спробують передати всю силу, усю велич, витонченість іншою!»* Тому, незважаючи на тотальне зросійщення театру в XIX ст., репліки персонажів його п'єс звучали українською.

Читайте та досліджуйте!

Перечитайте уривки з комедії Г. Квітки-Основ'яненка «Сватання на Гончарівці». Випишіть діалектні слова, що в них трапляються. Укладіть словничок мови п'єси.

Підсумуймо!

- Чим особистість письменника Г. Квітки-Основ'яненка вам імпонує? Які його ідеї не втрачають актуальності?
- Знайдіть в інтернеті або в бібліотеці та прочитайте п'єсу Г. Квітки-Основ'яненка «Сватання на Гончарівці». Які ви відчували емоції, читаючи п'єсу «Сватання на Гончарівці»?
- Хто з дійових осіб вам найбільше сподобався? Випишіть репліки, що найточніше розкривають його / її вдачу, та на їхній основі підготуйте характеристику персонажів.
- Назвіть ознаки класицизму в п'єсі Г. Квітки-Основ'яненка «Сватання на Гончарівці».

МИХАЙЛО СТАРИЦЬКИЙ

А тепер із харківської Гончарівки початку XIX ст. ви помандруєте на київські Кожум'яки середини XIX ст., переконаєтеся, що багато тогочасних комічних ситуацій і серйозних проблем досі залишаються актуальними для нашого суспільства.

Упродовж XIX ст. наші співвітчизники дедалі наполегливіше прагнули дивитися спектаклі рідною мовою. Проте російська влада всіляко перешкоджала цьому, адже добре розуміла, що поява національного театру засвідчує повне духовне самоствердження будь-якого народу. Було заборонено українськомовні вистави. Лише на початку 1880-х років під тиском численних клопотань уряд змушений був піти на часткові поступки, але з обмеженнями: перед українською виставою мала обов'язково іти вистава російською мовою.

І ось 27 жовтня 1882 р. в Єлисаветграді (нині м. Кропивницький) виставою «Наталка Полтавка» було відкрито перший професійний український театр. Згодом його назвали «*Театром корифеїв*[1]». Засновником і керівником цього колективу став *Марко Кропивницький*. До кола корифеїв увійшли видатні актори й акторки: брати Тобілевичі, які виступали під творчими псевдонімами — Іван Карпенко-Карий, Микола Садовський, Панас Саксаганський, і сестра Марія Садовська-Барілотті, а також Марія Заньковецька.

Саме М. Заньковецька стала провідною зіркою українського театру наприкінці XIX — на початку XX ст., силою свого унікального таланту пробудила інтерес до нашої культури й першою була пошанована званням народної артистки України.

Незабаром до української трупи (колективу акторів) приєдналися і київські театрали — письменник М. Старицький та композитор М. Лисенко.

Єлисаветградський театр. *Світлина. Кінець XIX ст.*

М. Садовський, І. Карпенко-Карий, П. Саксаганський

Марія Заньковецька

---

[1] *Корифе́й (грецьк.* зачинатель*)* — у давньогрецькому театрі так називали керівника хору або соліста-заспівувача; *переносно* — основоположник, зачинатель якоїсь справи.

Трупа
«Театру корифеїв».
1885 р.

М. Старицький не тільки створив багато талановитих п'єс, а й робив майстерні інсценізації. Твори М. Гоголя, І. Нечуя-Левицького й інших українських письменників були поставлені саме в його переробці. До таких драматичних шедеврів належить і п'єса «За двома зайцями».

Актори працювали в дуже складних умовах: постійно переїжджали з місця на місце, виступали не лише в театрах, а й на ярмарках і в сільських клунях[1], іноді залишалися напівголодними, не мали постійного житла. Але вони свідомо йшли на такі жертви заради служіння рідному театру.

Глядачі відповідали корифеям відданою любов'ю — кожна їхня вистава проходила з аншлагом[2], навіть у найбільших залах не вистачало місць для всіх охочих.

«Театр корифеїв» із грандіозним успіхом гастролював у Варшаві, Вільнюсі, Петербурзі, Мінську, Тбілісі й інших містах. Відтоді він став відомим у всій Європі. Влада забороняла його виступи в багатьох губерніях, намагалася обмежити репертуар тільки розважальними п'єсами, проте зупинити розквіт театрального життя в Україні так і не змогла.

Перші українські професійні театри впродовж багатьох років потужно сприяли культурному й патріотичному відродженню поневоленої нації.

ЗА ДВОМА ЗАЙЦЯМИ

(Скорочено)

ДІЙОВІ ЛЮДИ:

Прокіп Свиридович Сірко — міщанин, має крамницю;
Явдокія Пилипівна — його жінка;
Проня — дочка їхня;
Секлета Пилипівна Лимариха — сестра Сірчихи, перекупка;
Галя — її дочка;
Свирид Петрович Голохвостий — промотаний цилюрник;
Настя, Наталка — подруги Пронині, манірні;
Химка — наймичка в Сірків;
Пидора — поденщиця в Лимарихи; **Степан Глейтюк** — був наймитом у Лимарихи, тепер слюсар; **Марта** — бублейниця; **Устя** — черевичниця; **Меронія** — живе при монастирі. Гості в Лимарихи.

---

[1] *Клу́ня* — будівля для зберігання снопів, сіна, а також для молотьби.

[2] *Анила́т* (нім. *афіша, оголошення*) — оголошення біля каси театру про те, що всі квитки продано; переносно — великий успіх вистави чи концерту за відсутності вільних місць у залі.

ДІЯ ПЕРША

Глибокий яр. Під горою наліво гарненький будинок Сірків із садком; за ним баркан і знов якийсь садок і будинок, направо — гора, баркан, а далі яр. На дальній горі видно Київ. Вечір.

Вихід I

Прокіп Свиридович і Явдокія Пилипівна *(сидять на лавці біля дому)*.

(...) **Прокіп Свиридович.** Хвалити бога, прожили вік у добрій згоді та злагоді, діждалися і свого ясного вечора... Да не зайдьот сонце во гніві вашім...

Явдокія Пилипівна. Та я вже на тебе не сердюся! Тільки не вередуй.

Прокіп Свиридович. Ні, ні, не буду. А нам таки справді нарікати ні на що: вік пройшов, лиха не зазнали, хоча й були хмарки, та господь хранив од тучі. Єсть на старість і шматок хліба, і закуток.

Явдокія Пилипівна. А працювали ж зате як, рук не складаючи!

Прокіп Свиридович. То що ж! Хто дбає, той і має! Неперестанно трудітеся, да не увійдете в напасть! Аби чужого хліба не заїдали та і з чужої кривавиці не користувалися!

Явдокія Пилипівна. Здається, уже на нас, голубе, нікому й скаржитися!

Прокіп Свиридович. А хто зна? Може, і нам перепала марно чужа копійка!

Явдокія Пилипівна. Як же гандлювати без того? То вже нехай бог прощає! Нам же треба було дбати: дочка росла — єдиначка; треба було на посаг складати.

Прокіп Свиридович. Та так, так... А наградив-таки нас господь дочкою — розумні!

Явдокія Пилипівна. І вже! Що розумні, так на весь Подол! Так не жалували ж на їх і грошей: у який кошт та наука ввійшла — страх! Скільки отій мадамі до пенціона переплачено!

Прокіп Свиридович. А за який час? Довго там побула?

Явдокія Пилипівна. Мало хіба? Аж три місяці! Ти б уже хотів свою рідну дитину запакувати в науку — на муку, аж до загину!

Прокіп Свиридович. Я не про теє: мені ті пенціони й не до смаку, а коли гроші за рік заплачено, то треба було б принаймні за їх одсидіти!

Явдокія Пилипівна. Грошей шкода було, а дитини то ні, що за три місяці змарніла та знівечилася, хоч

Кадр із художнього фільму «За двома зайцями» *(реж. В. Іванов)*

живою в труну клади! Там уже мало того, що науками вимучили, вимордували, та ще й голодом морили! Дитина не видержала й утекла! (...)

Прокіп Свиридович. Та я б уже такий, щоб і лягати, та Проні ж ждемо.

Явдокія Пилипівна. А правда, чого вони так забарилися? Уже й ніч надворі; ти б пішов та знайшов їх!

Прокіп Свиридович. Де ж я їх буду шукати? Та їх і кавалер проведе.

Явдокія Пилипівна. Та проведуть... кавалерів за ними, як по-лови за зерном, а все-таки страшно. (...)

Вихід VI

Проня і Голохвостий.

(...) Проня. Якби мінє модніща публика, то я б себя показала! А то з кєм тут зайтись — необразованність одна! От только з вами і маєш приятность!

Голохвостий. Натирально, куди їм усєм до вас? Всьо равно што, примєром взять, Мусатов і хранцюзька помада.

Проня. Мерси.

Голохвостий. А в тіятрі любите?

Проня. Знаєте, акробати занятніщі мінє: такії красиві мущини. Я, було, как пойду, то так стрівожусь за них, што цєлу ноч не сплю!

Голохвостий. Так ви б у таком разе гулять виходили, то я б мог хоч цєлую ночь трудиться проходкою!

Проня. Ноччю? Што ви? Страшно, штоб, бува, какой оказії не вийшло... ви мушина, а я баришня. Вот удньом так я люблю гулять у царському саду з книжкою безпременно, бо так приятно під дубом романа читати.

Голохвостий. А ви які читали?

Проня. «Єруслана Лазаровича», «Кровавую звєзду», «Чорний гроб»...

Голохвостий. Да, ето занятні, но я вам рикомендую адин раман... вот раман, так раман... «Битва руських з кабардинцями» — а-ах! Або «Матильда — чилі хранцюзька гризетка», або теж «Безневинна дівиця, чилі любов ухитриться». Антіресні, доложу вам! Не видержиш дочитати!

Проня. Ах, я такії люблю ужасть как: штоб про таку любов писалось, штоб як смола кипєла!

Голохвостий. Да, штоб аж волос смалила!

Проня. Ах, ето ужасно жорстоко...

Голохвостий. Так только здайоться-кажеться, а потом дуже прекрасно. От тольки, Проню Прокоповно, про любов би лучче самим рамана завить.

Проня. Конечно, занятніще, єжелі особливо кавалер душка...

Голохвостий *(кашлянув)*. Проню Прокоповно! Дозвольте спросить, какоє такоє ви обо мне понятіє держитє?

П р о н я *(манірно)*. Што ж ето ви допитуєтесь? Мінє соромно... Я баришня. *(Набік.)* Ага! Дочекалась-таки!

Г о л о х в о с т и й. Што ж, што баришня, ето нічаво, ето чистиє пустяки!

П р о н я. Я і понятія в цім нікоторого не імєю...

Г о л о х в о с т и й. Єй-богу, не безпокойтєсь!

П р о н я. Ви мінє такого жару укидаєте, што я просто шарєю... Хіба не знаєте, як безневинній дівиці стидно...

Г о л о х в о с т и й. Коли без етого нікак нельзя обойтиться, все равно прийдьоться...

П р о н я. Ах, не говоріть мінє про любов... І я до вас ужасть как... Только, будь ласка, не говоріть, пожалуста, про любов, потому ето шкандаль...

Г о л о х в о с т и й. Што ви? Я, значить, прошу вашу руку і серце.

П р о н я. Мерси! Только тут ноччю... при мєсяцє... так моторошно цеє слухать, аж сердце тьопається... Ви завтра приходьте до нас предложеніє дєлать...

Г о л о х в о с т и й *(цілує руку)*. Я только боюсь родителів ваших, а то б давно зайшол...

П р о н я. Єжелі што я согласна, то вже небезпременно...

Г о л о х в о с т и й. Ви мінє как води цілющої на рани злили, моя зозулечко. *(Цілує.)*

П р о н я. Ах, не можу! Тікать нужно! Приходьте ж завтра безпременно; я вас адрикамендую, а ви і предложеніє зробіте...

Г о л о х в о с т и й. Прийду, прийду, моя канахветочко!

П р о н я. Душка! *(Цілує хутко Голохвостого й біжить до хвіртки.)* Ламур! *(Вибіга.)*

Вихід VII

Г о л о х в о с т и й сам.

Г о л о х в о с т и й. Бон-бон! *(Підскакує.)* Трам-тара-ра, ура! Наша взяла! Поздравляєм вас, Свириде Петровичу! Виграли справу! Проня, значить, тут. *(Показує кулак.)* Старі, правда, не спротивляться, потому потурають дочкє у всьом. Тільки ж і гидка! Ой гидка! Да ще лізе цілуватись! Надо будєть купить доброго мила, штоб замивать після неї губи... Але зате ж все моє! От уджигну! Годі вам, Свириде Петровичу, тепер зайцем бути, буде, доволно! Можно будєть і самому зайців ловити, а особливо куріп'яточок... хр-р-р... Хап — і єсть!

Кадр із художнього фільму «За двома зайцями» *(реж. В. Іванов)*

Поміркуйте!

- Що вам стало відомо про родину Сірків на початку п'єси?
- Яке враження справила на вас Проня? А Голохвостий?
- Чому, на вашу думку, вони спілкуються між собою такою дивною мовою?

Діалоги Проні й Голохвостого викликають спочатку нерозуміння, а потім — усмішку. Вони сповнені *макаронізмами* (від іт. *maccheroni* — макарони) — чужомовними (російськими, французькими, німецькими) чи переінакшеними на чужоземний лад словами та виразами. Нині макаронічна мова найбільше притаманна інтернет-спілкуванню. Подумайте, для чого автор передає таке мовлення головних персонажів. Які емоції воно у вас викликає?

Вихід VIII

Голохвостий і Галя.

Галя *(іде з кошиком, придивляється).* **От як ми опізнилися на старім городі з мамою, уже й розійшлися всі на нашім кутку... Ні, он хтось стоїть, чи не Степан?** *(Зближається, щоб трохи роздивитися.)*

Голохвостий *(зустрівши).* **А, на ловця й звір біжить.** *(Підліта.)* **Ціп-ціп, куріпочко!**

Галя. Ой, це чужий хтось! *(Хоче тікати, але Голохвостий заступа дорогу.)*

Голохвостий *(придивившись).* **Господи! Це ж та сама красунечка, що я коло Владимира бачив! От ціпонька!** *(До неї.)* **Не тремтіть-бо: чого лякатись, моя зозулечко,хіба з'їм?**

Галя. От, єй-богу, коли не пустите, то калавур закричу і будошника покличу.

Голохвостий. Вигадайте! Тольки крикніть, то я такого наговорю, што зараз і в часть вас посадять.

Галя. За що? Що ви ґвалтуєте серед ночі, то я маю сидіти?

Голохвостий. Слухайте, серденько, не лементуйте, бо я тольки поговорить хотів із вами, моя зірочко красна. Як повидів я вас коло Владимира, то з тієї ночі і пропадаю, просто вхопили моє серце щипцями, гвоздком у голові сидите, хоч і бритви не бери в руки!

Галя. А справді, це той самий... Бачите: ганяли, ганяли там, та й тут переступаєте дорогу; сорому нема, а ще панич!

Голохвостий. Да коли улюбльон, да так улюбльон, хоч візьміть в руки піштолета і простреліть тут грудь мою!

Галя. Так і повірили! Шукайте собі панночок!

Голохвостий. Да ви луччі за самих найкращих панночок; ви просто така ціпонька, що аж слина котиться, вірте! (...)

Галя. Ой, що ви кажете?

Г о л о х в о с т и й. Потому хоч ножницями перетни моє серце, то там тільки одна любов стримить...

Г а л я. Пустіть же, якщо любите, бо, боронь боже, хто здиба, то буде лихо...

Г о л о х в о с т и й. Ніхто не здиба! Куріпочко моя! *(Обніма.)*

Г а л я. Пустіть-бо! Так не годиться! Бач який! Пустіть, кричатиму!

Г о л о х в о с т и й *(притиска ще більше)*. У-ух! Пропав я! Пожар!

Вихід IX

Ті ж і С е к л е т а.

С е к л е т а *(зустрівши)*. А то що, Галька? З паничем? Ой лихо моє! Ой нещастя моє! Добігалась, каторжна! От і устерегла! Ах ти, подла! *(Підскакує до Галі.)*

Голохвостий (оторопів).

Г а л я *(плачучи)*. Мамо! Начепився, хто його зна хто й звідки, та й ґвалтує, як розбишака...

С е к л е т а. Як! Хто його знає? А ти не знаєш — свята та божа! Ах, обманщиця чортова, матері хочеш очі одвести? Так і повірили! *(Тим часом Голохвостий, оправившись, хоче тікати.)*

С е к л е т а *(хапає його за поли)*. А ти, паничу, куди? Навтікача? Ні, з моїх рук так не вийдеш! Я за свою дочку тобі очі видеру з лоба! (...)

Кадр із художнього фільму «За двома зайцями» *(реж. В. Іванов)*

Вихід X

С е к л е т а та Г о л о х в о с т и й.

Г о л о х в о с т и й кинувся було тікати, але С е к л е т а не випустила піджака, так що він аж злетів з одного рукава. С е к л е т а тоді вхопила обома руками за жилетку.

С е к л е т а. А куди, каторжний? Щоб ще такого шелихвоста не вдержати, та не була б я Секлета Лимариха!

Г о л о х в о с т и й. Що ви? Чи при своїм умі? Не робіть, пожалуста, шкандалю! *(Усе позира на дім Сірків.)* Я вам заплачу, я багатий... (...) Єй-богу, я вашу Галю люблю так, як золото, і хочу сватать, от хоч зараз оддайте, то візьму.

С е к л е т а. Присягнися мені, ходімо до церкви!

Г о л о х в о с т и й. Та чи я ж чоловіка вбив, щоб серед ночі присягати! Вірте мені, я чоловік благородний, образованний, і божусь, і присягаюсь, що не піддурюю; бодай я завтрішнього дня не діждав, бодай я завтра на своїх ремінних пасах повісився, бодай я зарізався у своїй хаті своєю бритвою, коли не вірите! (...)

С е к л е т а. Та ви брешете! Присягніться мені хоч на Братській!

Г о л о х в о с т и й. Нехай мене покарають всі печерські святі! Нехай мене покриє великий лаврський дзвін, коли я брешу!

Кадр із художнього фільму «За двома зайцями» *(реж. В. Іванов)*

С е к л е т а. Ні, таки присягніть навколішках до Братської!

Г о л о х в о с т и й *(набік)*. От, не одсахнусь. *(Стає на коліна.)* Ну, хай мене поб'є Братська Божа Матір, коли брешу!

С е к л е т а. Ну, тепер вірю, тепер вірю!

Г о л о х в о с т и й *(обтрушує штани; тихо)*. От іще через цю каторжну бабу бруки запачкав! *(До неї.)* Так я незабаром до вас і на заручини.

С е к л е т а. Про мене, просимо. Тільки за моєю Галею нічого нема — знайте!

Г о л о х в о с т и й. Нащо мені? І свого досталь! Аби Галя!

С е к л е т а. Так заходьте ж, раді будемо!

Г о л о х в о с т и й. А де ж ваша хата?

С е к л е т а. Зараз за яром. Спитайте Секлету Лимариху: увесь Подол зна. Глядіть же, не обдуріть; а то й живим не випущу! Од Лимарихи не сховаєтесь!

Г о л о х в о с т и й. Та буду ж, буду!

Секлета виходить.

Вихід XI

Г о л о х в о с т и й сам.

Г о л о х в о с т и й *(озирається)*. Ух! Ху! От баня, так баня, аж три пота зійшло, єй-богу! *(Утирається.)* От це вскочив, так вскочив — понікуди!

(Завіса.)

Поміркуйте!

- У яку халепу вскочив Голохвостий?
- Яке ваше ставлення до його поведінки в цій ситуації?
- Чи виправдовуєте ви вчинок Секлети?
- До кого, на вашу думку, піде свататися Голохвостий?

ДІЯ ДРУГА

Велика світлиця Сірків, по-міщанськи, але з претензією вбрана. Одні двері в кімнату, наліво — у пекарню, просто — вхідні.

Вихід XII

Голохвостий і Проня.

(...) Голохвостий *(входить; у шляпі, рукавичках і при паличці: тре часто руку об руку)*. Честь імею, за великоє щастя, одрикамендуватись у собственнім вашім дому! *(Проня мовчить.)* Нікого нєту! Ні, Проня Прокоповна тут! *(Одкашлює.)* Мой найнижчий поклон тому, хто в цьому дому, а перед усього вам, Проню Прокоповно! *(До себе.)* Що вона, чи не спить часом? *(Одкашлює дужче.)* Горю, палаю од щастя і такого разного, милая мамзеля, што виджу вас на собственнім полу...

Проня *(скинувши очі)*. Ах, це ви? Бонджур! А я так зачиталась! Мерси, што прийшли... Мамонька, папонька, господин Голохвастов прийшол, пожалуйте!

Голохвостий. Ви ж меня одрикамендуйте, пожалуста!

Проня. Авжеж.

Кадр із художнього фільму «За двома зайцями» *(реж. В. Іванов)*

Вихід XIII

Ті ж, старі Сірки й Химка.

Сірчиха в кумедному чепчику й хустці. Сірко в довгім сюртуці та великій хустці на шиї, виходять і низько кланяються.

Проня. Рикамендую вам мого хорошого знакомого.

Голохвостий *(кланяється з пристуком)*. Свирид Петрович Галахвастов собственною персоною. Позвольте до ручки? *(Цілує.)*

Кадр із художнього фільму «За двома зайцями» *(реж. В. Іванов)*

Я в д о к і я П и л и п і в н а. Дуже раді! Вас уже так хвалили дочка наша, Проня Прокоповна... Дуже раді, просимо!

Г о л о х в о с т и й. Проня Прокоповна по ангельской добротє, так і понімаєм, мерсі! *(До Прокопа Свиридовича.)* Честь імєю рикомендувать себя: Свирид Петрович Галахвастов!

П р о к і п С в и р и д о в и ч. Дуже, дуже радий, що бачу й розумного чоловіка; розумного чоловіка послухать — велика втіха! *(Тричі цілує.)* Дуже раді! Просимо, сідайте!

П р о н я *(томно)*. От кресло; прошу, мусью!

(Усі сідають; Голохвостий на кріслі коло неї ж направо; наліво ж на дзиґликах сарі Сірки. Химка визира з пекарні; яка хвилина — тихо.)

П р о к і п С в и р и д о в и ч. Позвольте спитати: ви синок покійного Петра Голохвостого, що цилюрню держав за канаваю?

П р о н я. Ви, папонько, не знать как говорите: їхня хвамилія Галахвастов, а ви какогось хвоста вплели!

Г о л о х в о с т и й. Да, моя хвамілія натиральна — Галахвастов, а то необразованна мужва коверкаєть.

П р о н я. Разумєється.

Я в д о к і я П и л и п і в н а *(до старого)*. Бач, я казала, що не той! А який розумний!

П р о к і п С в и р и д о в и ч. Вибачайте, добродію, ми люди прості, що чули... Так ви, значить, не його, не цилюрника синок?

Г о л о х в о с т и й *(змішавшись)*. То єсть по натуре, значить, по тєлу, как водиться; но по душе, по образованності, дак ми уже не та хворма...

П р о н я. Авжеж, образованний человек: хіба-разве можна його рівняти до простоти?

Я в д о к і я П и л и п і в н а. Куди вже там?!

П р о к і п С в и р и д о в и ч. Так, так...

(Яку хвилину тихо.)

Х и м к а *(од дверей)*. Чи зараз давати вино і шклянки?

П р о н я *(аж схопилась)*. Іди собі!

(Прокіп Свиридович докірливо махає головою, а стара рукою.)

П р о к і п С в и р и д о в и ч. Гм, гм... дак ви уже цилюрні не держите?

П р о н я. Я уже раз вам гаварила: палікмахтерська, а ви все-таки цилюрня, цилюрня!

Я в д о к і я П и л и п і в н а *(докірливо йому кива)*. І як-таки!..

П р о к і п С в и р и д о в и ч. Їй-богу, забув... стара вже пам'ять...

Г о л о х в о с т и й. Нічаво... ето трапляється, по простотє, значить. Я, відіте лі, занімаюсь кахвюрами і комерцією разною. У мене етого дорогого делікатного товару — паровицями; пудри, лямбра, дикалони, брильянтини!

Я в д о к і я П и л и п і в н а. І брильянти?! Господи!

П р о к і п С в и р и д о в и ч. Я думаю, такий товар і грошви бере — страх!

П р о н я. Разумєється, не вашого: що вірьовки та гвоздки або серка!

Я в д о к і я П и л и п і в н а. Е, ви, дочко, так не кажіть, і на цьому товарові добрий зарібок. (...)

Г о л о х в о с т и й. Нащот дєнєг, доложу вам, так їх на етот делікатний товар їдьоть — страх! То єсть щоденно — сила! Ну, дак, слава богу, у мене етой дєньги непереводно: цєлий Хрещатик мине винен. Мине уже не раз говорили мої приятелі: охвицера, митрополичі баси, маркєли... што чаво, мол, не закупиш ти магазинов на Хрещатику? Дак я їм: на чорта той мине клопот? У меня єсть благородний матеріал, то пущай і другі торгують!

Я в д о к і я П и л и п і в н а *(до Прокопа Свиридовича)*. От багатий!

П р о к і п С в и р и д о в и ч *(до неї)*. Правда.

П р о н я. Ви очівно добрі.

Г о л о х в о с т и й. Мерсі! Натирально, в кожном обхожденії главная хворма — вченость. Потому єжели человєк ученний, так йому уже свєт переменяється; тогди, тогди, приміром, що Химцє будєт бєлоє, то йому рябоє, што Химцє будєт цяця, то йому... пардон!.. Ви меня, Проню Прокоповно, понімаєте?

П р о н я. Разумєється, што розумний чоловєк зовсєм інчаго; вот і мині тепер все інче здається, бо я недарма у пенціонє вчилась!

Я в д о к і я П и л и п і в н а. О, то правда, що вчилась: не жаліли кошту — всяких мод зна! Які в неї плаття, шалі, сукні... яких квіток позаводить...

П р о н я. Мамонько!

Г о л о х в о с т и й. О, Проня Прокоповна мает скус! Єжелі когда человєк подиметься разумом вгору вище од лаврської колокольні да глянет оттудова на людей, то вони йому здаються-кажуться такі маненькі, как пацюки, пардон, криси! Позволіте папіроску?

Я в д о к і я П и л и п і в н а. Куріть, здорові! *(До старого.)* Ну й розумний же!

П р о к і п С в и р и д о в и ч. Аж страшно!

Г о л о х в о с т и й *(до Сірка)*. Не вгодно лі?

П р о к і п С в и р и д о в и ч. Спасибі, я не вживаю; от нюхати, то друге дєло, аж ніс тремтить... Ну та й табака ж у нашого дячка, скажу вам, і чорт його зна, що він кладе туди? Ну, цілий день ходиш і нюхаєш пучки... (...)

Вихід XIV

Ті ж без Голохвостого.

П р о н я. Що ви мене соромите? Що ви тут наказали — три мішки гречаної вовни?

Я в д о к і я П и л и п і в н а. Та я ж мовчала...

П р о н я. Та ще ви так-сяк, а що батько, то й цилюрню, і хвоста, і дяка, і табаку втелющив!

П р о к і п С в и р и д о в и ч. Не знаю вже, як з ученими...

П р о н я. Ідіть, просю вас, звідси обоє, бо помішаєте ще мені предложеніє робить. (...)

(Виходять до кімнати, але визирають з-за дверей, підслухуючи, і Химка підслухує з пекарні.)

Вихід XV

П р о н я і Г о л о х в о с т и й.

(...) П р о н я. Ваша папіроска шкварчить.

Г о л о х в о с т и й. Ето в груде моєй-с!

П р о н я. Чого?

Г о л о х в о с т и й. Од любви!

П р о н я. Ах, што ви!

Г о л о х в о с т и й. То єсть тут у нутрє у меня такая стремительность до вас, Проню Прокоповно, што хоч крозь огонь готов пройтить!

П р о н я *(набік)*. Починається, починається! *(До Голохвостого.)* Ах, ето ви кавалерські надсмєшки... Может, по кому другому; у вас столько баришень...

Г о л о х в о с т и й. Ето ви пущаєте критику; я своєї душі, Проню Прокоповно, не покину лиш би где. Развє-хіба там, где ваша душа, — і больше в нікоторому мєстє. (...)

П р о н я. Ой страшно!

Г о л о х в о с т и й. Не безпокойтесь... обхожденіє понімаю...

П р о н я. І я вас дуже люблю! Душка мой! *(Дає руку й цілує його.)* Я согласна... буть вашою половиною. От только спросить благословенія... Папонько, мамонько!

(Голохвостий хоче встати, але Проня задержує його.)

Ні, стійте!

Вихід XVI

П р о н я, Г о л о х в о с т и й, старі Сірки та Х и м к а.

(Старі Сірки, раді й здивовані, важно виходять. Химка теж висовується з кухні з пляшками та склянками.)

П р о н я. Свирид Петрович Галахвастов дєлаєт мині предложеніє.

Г о л о х в о с т и й. Прокопе Свиридовичу, і ви, Явдокіє Пилипівно! Я переговорил з вашою розумною дочкою Пронею Прокоповною про одну секретную вєщ. Я скоропостижно хочу женитися на їх, і вони согласні. Тепер я прошу у родителів, чи сдєлають вони честь поблагословить, значить, ето самоє предпріятіє.

Кадр із художнього фільму «За двома зайцями» *(реж. В. Іванов)*

Прокіп Свиридович. Як моя дочка, Проня Прокоповна, так хотять, то нам, старим, нічого перечити.

Явдокія Пилипівна. Еге ж, кажу, нічого перечити. Я ж кажу, нічого перечити.

Прокіп Свиридович. Тільки, тільки...

Голохвостий. Што? Может, я не ндравлюсь?

Прокіп Свиридович і Явдокія Пилипівна. Борони боже! Чи то можна? Чи то можна? Ми луччого жениха не хочемо дляProні, як ви, Свириде Петровичу.

Голохвостий. Єжелі што так, дак кланяюсь вам низько за ваше слово. Мерсі! *(Цілується тричі зі старим і старою.)* Про другія вєщі позвольте мині сватов прислать переговорить.

(Химка пробує іти з вином, але її не пускають.)

Прокіп Свиридович. Хоч і сьогодні! Я своїй дочці не ворог: що в мене в скрині, то все Пронине. (...)

Голохвостий. Чи развє нельзя, щоб скоріше весілля? Бо я здається-кажеться вмру, как прийдеться ждать долго.

Проня. І я б хотіла, штоб швидче.

Прокіп Свиридович. Молоді! Ну, що ж, можна і на цім тижні, — як думаєш, стара?

Явдокія Пилипівна. Про мене. *(Дає перстень.)* У мене все готове.

(Проня наділа перстень на руку й міняється з Голохвостим.)

Тепер і поцілуватися можна, так годиться!

(Молоді цілуються.) (...)

(Завіса спада.)

Поміркуйте!

- Що для вас було незвичайним у сцені сватання?
- Чому Проня та її батьки намагаються показати свої статки й культуру перед Голохвостим?
- Чому Голохвостий наполягає негайно справити весілля?
- Чи зможе Проня бути щасливою з таким чоловіком?

ДІЯ ТРЕТЯ

Кімната Лимарихи зсередини, дуже проста.
Прямо — двері вхідні; направо — до пекарні.

Вихід I

Голохвостий сам.

Голохвостий *(входить трохи збентежений)*. Дак оце і хата Секлети? Просто, дуже просто; і хто б думав, що в такім гноїщі лежить брильянт? *(Загляда в кімнату.)* Одначе немаєть нікого... Чи не повернути б мені оглоблі назад? Єй-богу, страшно, щоб я ще з великого розуму не встроїв собі штуки! Ні, лучче, во всякім разі, хоч на минуту побачитись, ману пустить: єжелі вона чула щось, то можна одбрехатись; а єжелі не чула, то заспокоїти хоч на два дні, щоб і не допитувалась... Резонт, Свириде Петровичу, резонт. Да і на Галю хоч раз гляну... Ох, только ох, да й только! *(Закурює папіросу.)* Одначе могу сказать, що міне хвортунить: де ж — Проня аж пищить за мене; Сірки старі не знають, де й посадити зятя; боявся жида — не только укоськав, но й обдер: заказав хрячну пару, цепочку купив, завтра й вінчання. От тільки Секлету обчеркнути курячим зубом, штоб заспокоїлась, да й кури! *(Ходить по хаті, потира руки, пританцьовує і посвистує.)* (...)

Голохвостий потрапляє на день народження до Лимарихи, приходять її подруги, починається бенкет із танцями.

Він залицяється до Галі й витанцьовує із жінками. Лимариха при всіх оголошує про заручини Галі й Голохвостого. Молодята обоє не раді такому розвитку подій. Під кінець Голохвостий дізнається, що Секлета — рідна тітка Проні, але вони нещодавно посварилися. Він ще якось сподівається викрутитися із ситуації, що склалася.

Кадр із художнього фільму «За двома зайцями» *(реж. В. Іванов)*

ДІЯ ЧЕТВЕРТА

Світлиця в Сірків, та ж, що й у другій дії.

Вихід I

Химка сама.

Химка *(прибира хату)*. Другим людям неділя, а тобі нема ні неділі, ні свята у цих хазяїв! Весілля, бач, справляють! Ще й не видано, і не чутно, щоб таке було хапане весілля: шити, мити, білити — завтра Великдень! Щось непевне... А тут через них і ніг під собою не чуєш: увесь двір підмела, ще й піском підсипай та травою труси, бо, бач, її велика

пані поїде вінчатися! Багато таких панів, та на греблю нікому! Он ще підлоги вигадала оливою мастити, та ще кадить заставить... А остобісіла вже вона мені, хоч би вже швидче йшла до дідька в болото!

У господі Сірків триває підготовка до весілля. Проня приміряє весільне вбрання та мріє про щасливе подружнє життя. Подруги Секлети Лимарихи розповідають Химці про те, що Голохвостий засватав Галю. Починають сходитися гості, приїздить наречений із двома митрополичими басами.

Вихід XIII

Ті ж і старі Сірки, за ними Проня та Химка.
Сірко йде попереду, за ним Явдокія Пилипівна з хлібом із сіллю, Проня, похнюпивши очі; за нею у дверях становиться Химка.

Прокіп Свиридович *(до Голохвостого, обнімаючи)*. От тепер ви вже наш: тепер нас ніхто не розлучить! Будьте ж щасливі в новій жизні!

(Голохвостий цілує руку Явдокії Пилипівні.)

Явдокія Пилипівна. Дай боже вам усякого щастя і здоров'я! Любіть мою дочку: одна тільки і є!

Прокіп Свиридович *(бере Проню)*. От передаю вам їх з рук на руки, любіть і жалуйте! *(Цілує Проню.)* Пошли вам боже всякого благополучія; а ви нас, дочко, у щасті не забувайте й вибачайте вже, що ми прості!

Явдокія Пилипівна *(цілує Проню і плаче)*. Ніхто не знає, одна мати знає, як тяжко видавати заміж одним-одну дочку. Була, жила в хаті, а завтра ні до кого й слова буде промовити!

Проня. Мамо! Годі! Коли б уже швидче!

Міщанки *(плачуть)*. Так, так! Справді!

Міщанє. Не тепер, то в четвер, а все-таки дівчат не мине те лихо!

Прокіп Свиридович. Не плач, стара: треба ж колись віддати.

Явдокія Пилипівна. Ох, тяжко ж мені з дочкою розстатися.

Голохвостий. Не баріть, папонько й мамонько, діла: в церквє поп дожидаєть!

Прокіп Свиридович. Пора, пора, стара!

Явдокія Пилипівна. Химко, давай швидче килимця! Поблагословимо зараз та й до церкви!

Кадр із художнього фільму «За двома зайцями» *(реж. В. Іванов)*

Голохвостий *(до басів)*. Гукніть на хвайтона, щоб готові були! *(Про себе.)* Винеси, господи!

(Простилають килима. Старі сідають на стільці з хлібом із сіллю. Молоді становляться на килимі, два баси, Настя і Наталка зі свічками по боках.)

Вихід XIV

Ті ж і Секлета, Устя, Марта й Меронія, а потім і Галя.

Секлета *(за вікном)*. Пустіть, пустіть! Пропустить Секлету Лимариху!

(Усі поторопіли.)

Голохвостий *(набік)*. Пропав я! (...)

Секлета *(вліта несамовито)*. Стійте, не благословіть! Не благословіть, кажу! (...)

Прокіп Свиридович. Бога ради не кричіть: дивіться, скільки по вікнах людей!

Явдокія Пилипівна. Сестро! Секлето Пилипівно! Не роби сорому нам, прошу тебе! Чим же ми винні?

Секлета *(кричить)*. Не винні? Одбили жениха в моєї дитини? Я на всі Кожум'яки кричатиму: розбій, розбій!

(Коло вікон ціле стовпище, одне на одного лізе, ґвалт, крик: «Ой, не душіть!», «Пустіть хоч руку!», «Шибка, шибка!» Урешті верхня шибка луснула й брязнула на долівку. Меронія, Марта, Устя то до вікон шепчуть усім, то до Секлети; вони дуже раді бешкету.) (...)

Проня. Ой шкандаль! Шкандаль! (...) Вона п'яна! Залила очі та й лізе!

Явдокія Пилипівна. Голубко, сестро, не безчесть нас, не губи нашої Проні! Одна ж тільки! *(Плаче.)*

Секлета. Сестро! У тебе дочка, й у мене дочка! Нехай я буду і сяка і така, і проста, і ликом шита, а все-таки я мати своїй Галі! Не дам знущатися над моєю дитиною і запанілим поганцям! *(До Голохвостого.)* Нащо ти дурив моє дитя, нащо топтав до неї стежку? Нащо залицявся, коли ти не думав її брати!?

Проня. Свириде Петровичу, що вона каже?

Прокіп Свиридович і Явдокія Пилипівна. Як же це, Свириде Петровичу?

Голохвостий. Брехня, брехня! Я вам не позволю публіковать меня! Я вам! Я... я...

Устя *(до Секлети)*. Ще й брехню завдає?!

Секлета. Я тобі докажу брехню, перевертню чортовий, пройдисвіте, ланцю!

Голохвостий. Я такого шкандалю не попущу, не прощу нікаким разом! Я вам не хто! Я Свирид Петрович Галахвастов! Мені гаваріть такого чортовиння? Да у мене всі будочники он де! *(Показує кулак.)* Да я вас у часть! Да я вас за брехню в рештанську і замкну трома замками! (...)

С е к л е т а. Ой люде добрі, що ж це! Мене в рештанську за правду? Секлету Лимариху, чесну хазяйку, під три замки? За те, що ти вчора заручився з моєю дочкою?!

П р о н я. Ай! То правда? Що ж це?..

П р о к і п С в и р и д о в и ч і Я в д о к і я П и л и п і в н а. Господи, глум який! Попущеніє боже! *(Плачуть.)*

М е р о н і я. Чисте скушеніє!

Г о л о х в о с т и й. Врьош, стара! Я її знать не знаю, вєдать не вєдаю! З її какоюсь дочкою! Вона сказилась! А ми, Проню, хадьом вінчатись, Прокопе Свиридовичу, когда почали дєло, то надобно якось кончать. Невже нас буде держать одна брехлива баба?!

С е к л е т а. Я брешу?! Я сказилася! А не діждеш ти з твоїм чортовим батьком, з твоєю поганою матір'ю! Не будеш вінчатися: не пущу попа в ризи, хоч роздеріть мене! Ой кумці-голубці, кажіть же ви, хай люде чують; заступіться хоч ви за Лимариху, — опаскудив мою чесну сім'ю оцей ланець, шарлатан! А сестра рідна за ним руку тягне! (...)

П р о н я. Ой! Підступило під серце! Рятуйте! *(Переходить і припада до матері.)*

Я в д о к і я П и л и п і в н а. Господи, боже мій! Що ж з нею? Хоч згляньтеся!

П р о к і п С в и р и д о в и ч. Що ви зробили з дитиною нашою?

(Кинулися до Проні, розстібують плаття.)

С е к л е т а. А що, не вірили, який зух?

Г о л о х в о с т и й *(з одчаєм до Проні)*. Не вірте їй: це заговор! Вона підпоїла, підкупила свідків. Я їх усєх на суд! Ну, де ж би таки я, Галахвастов, посватався на какой-небудь простой поганкє?

С е к л е т а *(з кулаками до Голохвостого)*. Моя дочка поганка? Ах ти, каторжний, сибірний! Та я тобі очі видеру з лоба!

П р о н я *(нервно плаче)*. Мамо, я не вірю їй! Вона нарочито шкандаль робить... Заступіться ж! Не видержу... давить мене!

Я в д о к і я П и л и п і в н а. Сестро, зглянься на нас! Не безчесть дочки. Господь тебе покарає на твоїй! *(Рида.)*

П р о к і п С в и р и д о в и ч. Слобоніть гостину, сестрице! Бачите, яке лихо!

С е к л е т а. Так-так? Мене з хати?!

П р о н я *(кричить, ридаючи)*. Ідіть собі! Не топіть мене!

С е к л е т а. Дурна ти, навісноголова! За якого харциза заступаєшся! Думаєш, що любить тебе? За гроші тільки, за гроші! Та він тебе вчора привселюдно лаяв, нівечив, гидив!

Г о л о х в о с т и й *(кричить)*. Не йміть віри їй: бреше!

С е к л е т а. Ой кумці мої, заступниці мої! Кажіть уже ви, бо були там! Кажіть по правді! (...)

Г о л о х в о с т и й *(несамовито)*. Це наклепи! Я в суд подам!

П р о н я. Ай, води, води!.. *(Ніби зомліла.)*

Прокіп Свиридович. Химко, води швидче! Господи, одпусти і припусти!

Явдокія Пилипівна. Ой рятуйте! Нежива!

(Химка приносить воду. Прискають удвох на Проню. Степан продирається у двері й щось шепоче Галі. Проня телесується, коло неї упадають старі.) (...).

Проня. Чого ви ходили до мене? Нащо ви божились, клялись, падали передо мною на коліна? Не за ваші магазини йшла... я... вас любила... а ви назнущались... осоромили на весь Подол... На весь Київ!.. Гетьте! Ой смерть моя! *(Мліє.)*

Прокіп Свиридович. Вон, вон з нашого двору, щоб і слід тут ваш не смердів!

Голохвостий. Ну, до свіданья!

Секлета *(хапа його за поли)*. Ну, тепер я вже не пущу!

Голохвостий *(вириваючись)*. Одчепіться!

Секлета. Не пущу, не пущу! Думаєш, що багатий, так і безчестити мене можна? Женимо!

Степан. Та який він багатий? Він банкрот!

Голохвостий *(виступа наперед, із запалом)*. Чого витріщились? Ну, банкрот, так і банкрот! А ви думали, как би я був багатий, то пошов би до вашого смітника?! Ха-ха-ха! Свинота необразованна! Авжеж, мені ваших дєнєг тольки й нада било! Так і понімайте! А вони заклали сібе в голову, що я на їхніх дочок задивився. Антересно дуже! Не найшов би где? Поліз би на смітник! Да я, как первий кавалер, і в Липках би знайшов настоящих баришень з отакими куделями, а не сватався б на вашій дурній поторочі, поганійProні!

Проня. Ай! *(Зомліла.)*

(Секлета розвела руками.) (...)

(Завіса).

Кадр із художнього фільму «За двома зайцями» *(реж. В. Іванов)*

Поміркуйте!

- Чим завершилося весілля Голохвостого?
- Хто з персонажів п'єси виявився найбільше ошуканим?
- Поясніть зміст народного прислів'я «За двома зайцями поженешся — жодного не зловиш». Як воно розкриває ідейний зміст прочитаної п'єси?

Михайло Старицький (1839–1904) народився в *с. Кліщинцях* на *Черкащині* у дворянській родині. Дитячі роки майбутнього письменника минали в діда по матері Захарія Лисенка з роду козацьких старшин часів Хмельниччини.

В 11 років хлопець вступив до Полтавської гімназії. Він старанно навчався, захоплювався літературою і театром.

У 12 років хлопець осиротів, ним опікувався двоюрідний мамин брат Віталій Лисенко. Відтоді найкращим другом і найближчою людиною для Михайла став Микола Лисенко — майбутній видатний український композитор.

Майже однолітки, брати разом навчались у Київському університеті. Михайло одружився із Софією, Миколиною сестрою. У цей час М. Старицький, М. Лисенко, М. Драгоманов, П. Косач, Т. Рильський та інші патріоти об'єднуються в Київську громаду. Це товариство поширювало ідеї любові до української мови та культури, освіти для простих українців, відкриття недільних шкіл і бібліотек.

У ці роки виходять друком у львівських журналах вірші М. Старицького. Він також перекладає українською і видає власним коштом твори В. Шекспіра, Г. К. Андерсена, М. Гоголя тощо. Усе це робить із метою збагатити українську культуру найкращими світовими надбаннями.

У 1871 р. М. Старицький і М. Лисенко організували «Товариство українських сценічних акторів» і займалися обробкою фольклорних і літературних творів для постановки на сцені. Валуєвським циркуляром було заборонено писати твори українською мовою, але переробки такій забороні не підлягали. Для репертуару потрібні були нові твори, тому митець пише драми, а також лібрето[1] до опер М. Лисенка, що стали шедеврами українського оперного мистецтва XIX ст.

Захоплений театральним мистецтвом, М. Старицький продав свій родовий маєток і всі кошти віддав на розвиток «Театру корифеїв». Створив хор та оркестр, обновив декорації і костюми, поліпшив умови життя акторів. Він гастролював із колективом у Варшаві, Мінську, Вільні (тепер — Вільнюс), Тбілісі...

Комедію М. Старицького ***«За двома зайцями»*** (1883) літературознавець В. Панченко назвав «національним хітом». П'єса в комічній формі показує життя зросійщених українських міщан. В основі твору — моральний конфлікт між недолугим прагненням до багатства,

---

[1] *Лібре́то* — літературна основа великого вокального твору — опери, оперети, ораторії, кантати.

показним аристократизмом і щирістю людських почуттів і взаємин. За цим конфліктом угадується протистояння між патріотизмом, самобутністю, духовною красою українського світу та малоросійством.

Особливості конфлікту п'єси визначають її жанрові характеристики. Це — *соціально-побутова комедія*.

У центрі твору — образ київського цирульника *Свирида Голохвостого*. Це проникливе втілення характерних рис міських гуляк-залицяльників, які заради примарного багатого життя готові взяти шлюб із нелюбою нареченою. Погнавшись «за двома зайцями» — і за багатством, і за красою дівчини, він «спіймав облизня».

І тільки в прикінцевій сцені розкривається справжній внутрішній світ Голохвостого — це пихатий ледар-гульвіса. За його зовнішнім лоском ховається обмежена прагненням до дармової розкоші нещира душа. Промовистою художньою деталлю психологічної характеристики цього персонажа є його прізвище.

До пари йому й наречена — *Проня Сірко*. Вона зверхньо ставиться до своїх батьків — простодушних купців, які все життя тяжко працюють заради щастя улюбленої єдиної дочки. Зарозуміла панянка пнеться з усіх сил, аби відірватися від простолюду, і не помічає кумедної жалюгідності своїх «благородних» манер. Не усвідомлюючи своєї недолугості, Проня всім нав'язує свою думку, хоча навіть не може закінчити «благородний пансіон». Свою обмеженість і зовнішню непривабливість вона намагається компенсувати багатим убранням і коштовностями. Цим вона й приваблює охочих до дармових статків кавалерів, зокрема й Голохвостого.

Змальовуючи цих персонажів, автор вдається до комедійно-сатиричних прийомів. Сміх викликає їхнє недолуге намагання наслідувати аристократів, панів — у поведінці, манерах, мові. За цим псевдоаристократизмом проступають невігластво й духовна обмеженість.

Проня начебто *«образована»*, але театр не дуже любить, більше цирк. Тож серцеїд Голохвостий, миттєво зорієнтувавшись, вибирає відповідний стиль для зізнання в коханні: *«В грудє моєй — Везувій так і клекотить»*. Такі слова розчулюють Проню: *«Во мне трепещет вся моя физика»*.

Мова цієї пари — це суржик упереміш із просторічною лексикою і канцеляризмами: *«улюбльон, аж окроп кипить»*, *«ми при боці заведемо таке монпансьє, що тільки пальці облизуй»*. Така трагікомічна моральна деградація — наслідок кількавікового зросійщення України.

Водночас Проня — образ не тільки комічний, а й трагічний. Незважаючи на свою обмеженість, вона підсвідомо

Кадр із художнього фільму «За двома зайцями» *(реж. В. Іванов)*

прагне до щирості в почуттях, мріє про кохання, затишне сімейне життя. Тому крах весілля для неї жахливий.

Із цими о́бразами контрастують *Секлета Лимариха* та її донька *Галя*. Їхній побут, вдача матері також зображені з авторською іронією. Вони є носіями рис українського характеру — безпосередності, щирості, гідності, здатності постояти за себе та рідних.

Національне безпам'ятство, кумедне наслідування чужого, на жаль, і нині є в нашому суспільстві. Тому п'єса залишається злободенною.

Мистецькі діалоги

За мотивами п'єси «За двома зайцями» в 1961 р. на Київській кіностудії ім. Олександра Довженка режисер і сценарист ***Віктор Іванов*** створив художню кінострічку з однойменною назвою.

Головних персонажів Свирида Голохвостого та Проню Сірко талановито зіграли актор *Олег Борисов* й акторка *Маргарита Криницина*. Ці кіноролі настільки полюбили глядачі, що їм навіть було встановлено в м. Києві на Андріївському узвозі скульптурну композицію.

Режисер знімав фільм українською. Суржиком розмовляв лише Голохвостий. Але незабаром його переозвучили російською. Первісну ж українськомовну версію зняли з прокату. І лише 2013 р. вдалося віднайти первісну українську фонограму картини.

Скульптурна композиція персонажів кінофільму «За двома зайцями». *м. Київ (скульптори В. Сивко, В. Щур)*

Читайте та досліджуйте!

Дбаючи про виразність і правильність власного мовлення, ви робите свій внесок у розвиток рідної української мови. А подолання суржику, викорінення слів-макаронізмів є актуальними нині.

Визначте у вашому листуванні з друзями / подругами в соціальних мережах макаронізми, відшукайте в онлайн-словниках їхні відповідники, створіть для себе та своїх близьких пам'ятку «Як побороти суржик».

Підсумуймо!

- На основі якого твору написано текст п'єси «За двома зайцями»?
- Які ознаки комічного наявні у творі?
- У чому полягає конфлікт п'єси?
- Назвіть основні риси характеру Свирида Голохвостого. Які з них спричинили крах його сподівань на багате життя?
- Складіть порівняльну характеристику Проні Сірко та Галі Лимарівни.
- Чи хочете ви прочитати інші твори М. Старицького? Чому?

ЗМІСТ

Від авторів 3

ВСТУП

Художній твір у контексті доби 5

ПРАДАВНЯ УКРАЇНА В ДЗЕРКАЛІ ЛІТЕРАТУРИ

Культура й віра прадавніх українців 9
Іван Білик 13
Дарунки скіфів *(Скорочено)* 14
Русь, її культура та письменство 23
Усний народний епос. Старини (билини) 25
Про Ілля Муромця та Соловія 25
Своєрідність давнього українського письменства 33
Володимир Мономах 38
Повчання дітям *(Уривки)* 38
Образ Русі в сучасній українській літературі 41
Раїса Іванченко 41
Ярославни *(Скорочено)* 41

ЗАПОВІДЬ ЛЮБОВІ: БІБЛІЯ ТА УКРАЇНСЬКА ЛІТЕРАТУРА

Біблія — одна зі священних книг людства 54
Вихід. Розділ 20 55
Біблія та українська література 58
Ліна Костенко 59
Давидові псалми. Псалом 1 59
Дзвінка Матіяш 63
Мене звати Варвара *(Скорочено)* 63

ЛІТЕРАТУРА КОЗАЦЬКОЇ УКРАЇНИ

Україна в добу Відродження 75
Український народний героїчний ліро-епос. Народні думи 78
Дума про Марусю Богуславку 79
Українські історичні пісні 84
Та, ой, як крикнув же та козак Сірко 85
Чи не той то хміль... 87
Українське бароко 90
Українська барокова поезія 92
Семен Климовський 93
Їхав козак за Дунай... 93
Доба козацької України в сучасній літературі 96
Марія Мороженко 96
Іван Сірко — великий характерник *(Скорочено)* 96

УКРАЇНЦІ ТА КРИМСЬКІ ТАТАРИ

Давня література кримли 112
Фонтан сліз у Бахчисарайському палаці *(Переказ)* 112
Ашик Омер 116
Скажи-но, душе 116

Кримські татари й українці в сучасній українській літературі .. 119
Володимир Рутківський 119
Джури козака Швайки. Пастух Рашит *(Скорочено)* 119

РОМАНТИЗМ В УКРАЇНСЬКІЙ ЛІТЕРАТУРІ

Романтизм як мистецький напрям 131
Українська романтична поезія 134
Михайло Петренко 135
Дивлюсь я на небо... 135
Жанр балади в літературі романтизму 138
Тарас Шевченко 139
Причинна *(Скорочено)* 139
Сучасні українські балади 147
Володимир Івасюк 147
Балада про мальви 148
Анатолій Матвійчук 149
Кленова балада 149
Традиції романтизму в українській прозі XIX ст. 152
Микола Гоголь 152
Сорочинський ярмарок *(Скорочено)* 152

РЕАЛІЗМ В УКРАЇНСЬКІЙ ПОЕЗІЇ ТА ПРОЗІ

Реалізм як мистецький напрям 170
Реалістична поезія 172
Павло Грабовський 172
Я не співець чудовної природи... 172
Проза реалізму 175
Іван Нечуй-Левицький 175
Микола Джеря *(Скорочено)* 175
Україна XIX ст. в сучасній літературі 204
Петро Яценко 204
Нечуй. Немов. Небач *(Уривки)* 204

З УКРАЇНСЬКОЇ ДРАМАТУРГІЇ XIX ст.

Театральне мистецтво 224
Своєрідність української драматургії першої половини XIX ст. . 226
Григорій Квітка-Основ'яненко 229
Сватання на Гончарівці *(Уривки)* 229
Михайло Старицький 242
За двома зайцями *(Скорочено)* 243